

8

КИЇВ-1988

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Актуальні проблеми історичної науки і сучасність (Матеріали «круглого столу»)
- Кінодокументи про творчі зв'язки літераторів з трудовими колективами України
- Мазепа

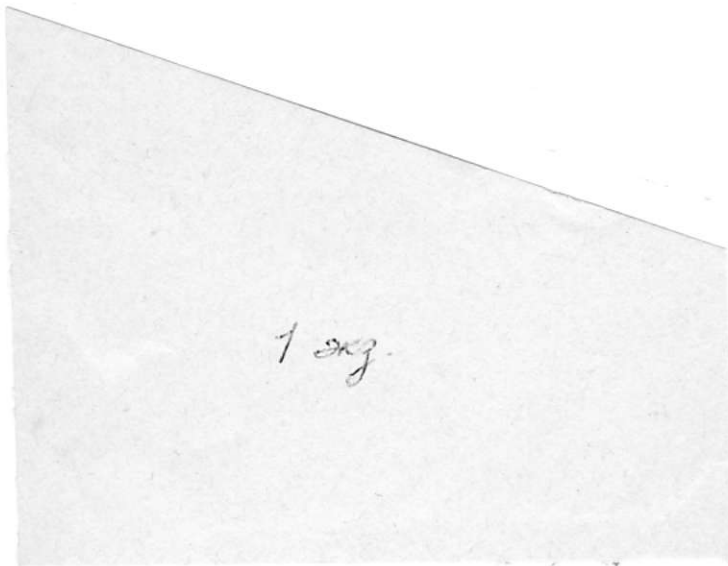
РЕДАКЦИОНА КОЛЕГИЯ

М. В. Коваль (головний редактор), О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора),
В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора),
С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносів, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко,
В. Ю. Мельниченко, М. Б. Озерова (відпов. секретар), В. Ф. Панібудьласка,
М. І. Панчук, В. М. Ричка (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. А. Смолій,
В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спірін, В. П. Чугайов, І. М. Хворостяний.

Адреса редакції:

252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 229 14 66 228 52 34

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, О. В. Галата, Ю. С. Ганжуров, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, А. І. Романенко, В. В. Стехун, П. Г. Яковенко, Н. А. Ярко.

Наукові редактори
доктор іст. наук М. В. Коваль,
канд. іст. наук О. Ю. Гаврилюк

Художній редактор Н. М. Абрамова

Технічні редактори Н. Е. Любич, Л. Б. Молдавська

Коректор Н. С. Тонконог

Здано до набору 13.06.88. Підп. до друку 28.07.88. БФ 37869. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1
Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл. вид. арк. 15,37. Тираж 2375 пр.
Зам. 0-89. Ціна 90 к.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 8 (329), август 1988. Институт истории Академии наук Украинской ССР, Институт истории партии при ЦК Компартии Украины — филиал Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно (на украинском языке). Главный редактор М. В. Коваль. Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Журнальное производство РПО «Поліграфкнига», 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 8 (329)

СЕРПЕНЬ

1988

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVII з'їзд КІРС.

Актуальні проблеми вдосконалення соціалізму

Історична наука і сучасність (Матеріали «круглого столу») 5

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Коваленко О. М. Кінодокументи про дружні зв'язки літераторів з трудовими колективами України (1945—1985 рр.) 94

ПОВІДОМЛЕННЯ

Гонтар Т. М. (Тернопіль). Бойкот Думи більшовиками 104

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Корольов Б. І. Тема 3. Партія — натхненник і організатор перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Триумфальна хода Радянської влади (березень 1917—1918 рр.) 112

НАШ КАЛЕНДАР

Сапун М. М. Володимир Петрович Затонський (До 100-річчя з дня народження) 122
Буравченков А. О. Комкор А. І. Геккер (До 100-річчя з дня народження) 127
Гаврилюк О. Ю., Кожукало І. П. Іван Дмитрович Назаренко (До 80-річчя з дня народження) 130

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Котляр М. Ф. Микола Іванович Костомаров і його життєпис політичного авантюриста	134
Костомаров М. І. Мазепа	140

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Погребінський М. Б. Сійкий ленінець	151
Демиденко Г. Г. (<i>Харків</i>), Шморгун П. М. Ленін, еміграція і Росія	152
Коваль І. М. (<i>Одеса</i>), Райнов П. Я. (<i>Одеса</i>). За фасадом зовнішньої політики Вашингтона	154

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Ковальський М. П. (<i>Дніпропетровськ</i>), Кулаківський П. М. (<i>Дніпропетровськ</i>). Міжреспубліканська наукова конференція, присвячена «Литовській метриці»	156
Тараненко М. С. Створення міського молодіжного дискусійного центру при Інституті історії АН УРСР	157
<u>Мартиненко Володимир Никифорович</u>	158
<u>Акопов Михайло Арутюнович</u>	159

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVII съезд КПСС.

Актуальные проблемы совершенствования социализма

Историческая наука и современность (Материалы «круглого стола»)	5
---	---

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Коваленко А. М. Кинодокументы о дружественных связях литераторов с трудовыми коллективами Украины (1945—1985 гг.)	94
---	----

СООБЩЕНИЯ

Гонтарь Т. Н. (<i>Тернополь</i>). Бойкот Думы большевиками	104
--	-----

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Королев Б. И. Тема 3. Партия — вдохновитель и организатор победы Великой Октябрьской социалистической революции. Триумфальное шествие Советской власти (март 1917—1918 гг.)	112
---	-----

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Сапун М. Н. Владимир Петрович Затонский (К 100-летию со дня рождения)	122
Буравченков А. А. Комкор А. И. Геккер (К 100-летию со дня рождения)	127
Гаврилюк А. Е., Кожукало И. П. Иван Дмитриевич Назаренко (К 80-летию со дня рождения)	130

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

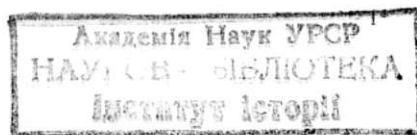
Котляр Н. Ф. Николай Иванович Костомаров и его жизнеописание политического авантюриста	134
Костомаров Н. И. Мазепа	140

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Погребинский М. Б. Стойкий ленинец	151
Демиденко Г. Г. (<i>Харьков</i>), Шморгун П. М. Ленин, эмиграция и Россия	152
Коваль И. Н. (<i>Одесса</i>), Райнов П. Я. (<i>Одесса</i>). За фасадом внешней политики Вашингтона	154

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Ковальский Н. П. (<i>Днепропетровск</i>), Кулаковский П. М. (<i>Днепропетровск</i>). Межреспубликанская научная конференция, посвященная «Литовской метрике»	156
Тараненко Н. С. Создание городского молодежного дискуссионного центра при Институте истории АН УССР	157
Мартыненко Владимир Никифорович	158
Акопов Михаил Арутюнович	159

У зв'язку із закінченням терміну членства у редколегії «Українського історичного журналу» П. Л. Варгатюка, В. К. Василенко, А. Ф. Кізченка, М. Ф. Котляра, В. В. Кузьменка, М. Н. Лещенка, І. М. Мельникової, Л. П. Нагорної, А. В. Санцевича, Ф. П. Шевченка, А. М. Шлепакова, П. М. Шморгуна Бюро Відділення історії, філософії та права АН УРСР, дирекції Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії при ЦК Компартії України висловлюють названим товаришам щире подяку за багаторічну сумлінну роботу і бажають здоров'я й творчих успіхів на ниві історичної науки.

СТАТТІ

XXVII з'їзд КПРС. Актуальні проблеми вдосконалення соціалізму

ІСТОРИЧНА НАУКА І СУЧАСНІСТЬ (Матеріали «круглого столу»)

Редакція «Українського історичного журналу» разом з Інститутом історії АН УРСР у березні 1988 р. провели засідання «круглого столу» з теми «Актуальні проблеми історичної науки і сучасність». Вступним словом його відкрив директор Інституту історії АН УРСР, академік АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор.

В обговоренні важливих проблем історичної науки взяли участь член Політбюро ЦК Компартії України, секретар ЦК Компартії України Ю. Н. Єльченко, академік І. І. Лукинов (Бюро Секції суспільних наук АН УРСР), член-кореспондент АН УРСР І. Ф. Курас (Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС), академік АН УРСР А. М. Шлепаков (Інститут соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР), член-кореспондент АН УРСР П. С. Сохань (Інститут історії АН УРСР), доктор історичних наук М. В. Коваль (Інститут історії АН УРСР), доктор історичних наук, професор Р. Г. Симоненко (Інститут історії АН УРСР), доктор історичних наук, професор А. В. Санцевич (Інститут історії АН УРСР), доктор історичних наук, професор М. Ю. Раковський (Одеський державний університет), доктор історичних наук Ю. В. Сиволоб (Відділ наукової інформації з суспільних наук АН УРСР), академік АН УРСР П. Т. Тронько (Інститут історії АН УРСР), кандидат історичних наук, доцент Л. І. Євселевський (Кременчуцький філіал Харківського політехнічного інституту), кандидат історичних наук, доцент А. І. Епштейн (Харківський авіаційний інститут), доктор історичних наук, професор І. С. Хміль (Інститут історії АН УРСР), доктор історичних наук, професор В. О. Романцов (Київський державний технологічний інститут легкої промисловості), доктор історичних наук, професор П. П. Панченко (Інститут історії АН УРСР), доктор історичних наук І. М. Маковійчук (Інститут історії АН УРСР), член-кореспондент АН УРСР В. І. Клоков (Інститут історії АН УРСР), доктор історичних наук, професор С. В. Кульчицький (Інститут історії АН УРСР), кандидат історичних наук В. І. Марочко (Інститут історії АН УРСР), доктор історичних наук, професор Ю. М. Гамрецький (Інститут історії АН УРСР), доктор історичних наук, професор В. Г. Сарбей (Інститут історії АН УРСР), доктор історичних наук В. А. Смолій (Інститут історії АН УРСР).

Ю. Ю. Кондуфор. Вступне слово. Нас зібрало сюди почуття відповідальності за долю й розвиток історичної науки, усвідомлення того, що з цілого ряду причин (у тому числі безпосередньо від нас залежних) її рівень низький, не відповідає вимогам нашого революційного часу, а темпи перебудови відстають від сьогодення. Саме зараз ми зрозуміли і з болем у душі відчули, які великі прогалини мають місце у висвітленні правди життя, у формуванні історичної свідомості радянських людей. виправити становище — наш громадянський, науковий і партійний обов'язок.

Для цього нам конче необхідно насамперед подолати інерцію вчорашньої психології, застарілі погляди та догми, які ще міцно трима-

ються в свідомості представників історичної науки. Процес складний, але він неминучий. Це — вимога нашої дійсності, розвитку нашого суспільства. Справа ця значною мірою полегшується тим, що нині ми озброєні документами і матеріалами урочистого засідання, присвяченого 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, рішеннями лютого (1988 р.) Пленуму ЦК КПРС, виступом на ньому М. С. Горбачова.

Серйозному науковому перегляду підлягають практично всі періоди розвитку людства — від найдавніших часів до наших днів. Головне при цьому ми вбачаємо в новому погляді на процеси, що відбувалися і відбуваються у радянському суспільстві. Це стосується й періоду Великої Жовтня та громадянської війни, і перехідного періоду від капіталізму до соціалізму. Нам необхідно докладно розібратися у всьому тому, що деформувало нове суспільство, заважало йти шляхом, вказаним В. І. Леніним. Конче потрібно зробити все від нас залежне, щоб в історію цього періоду було вписано славні сторінки трудових звершень будівників соціалізму, різко відмежувати їх від злочинів Сталіна, очистити від них пам'ять першопрохідців, щоб той героїчний час постав перед новими поколіннями ще вагомішим, щоб ніщо не кидало тінь, не принижувало народного подвигу, який вершився у лещатах культу особи.

Особливою складністю і водночас, так би мовити, делікатністю позначена сфера міжнаціональних відносин. Національне й інтернаціональне, класове та національне переплетені дуже тісно. Це все вимагає нових підходів, нового мислення. Щоб досягти справжньої єдності суспільства, потрібно глибше та вдумливіше аналізувати нашу історію, докласти максимум зусиль для її нового, всебічного висвітлення. Саме таку мету ставить перед собою колектив Інституту історії АН УРСР, приступаючи до розробки проблеми «Національне й інтернаціональне в історичному розвитку українського народу».

Нині в суспільстві надзвичайно посилюється інтерес до питань, пов'язаних з героїчною боротьбою радянського народу проти фашизму. Тим часом наші дослідження на цю тему не задовольняють сучасників, не розкривають усієї правди війни. Більшість з тих праць, що побачили світ, не відзначаються ні оригінальністю, ні глибиною.

Надзвичайно важливою є й історія самої перебудови, ліквідації всіх деформацій соціалізму, надання йому нових, справді ленінських рис.

Всі ці та багато інших питань нашої складної, героїчної і водночас трагічної історії потребують глибокого наукового вивчення й узагальнення. Наш «круглий стіл» є одним з кроків на шляху до пізнання істини.

Ю. Н. Єльченко. Важливі завдання вивчення історичної спадщини. Організатори нинішнього «круглого стола» виявили дуже важливу ініціативу, яка дістала схвалення ЦК Компартії України. Буде надзвичайно корисним, якщо наступний обмін думками стане поштовхом до помітної активізації зусиль вчених республіки у дослідженні актуальних проблем історичної науки.

Без перебільшення можна твердити, що ніколи ще в СРСР інтерес до історії не був таким великим, суспільно значущим й об'єктивно необхідним, як нині. Рішення квітневого (1985 р.) і наступних Пленумів ЦК КПРС, XXVII з'їзду партії, розширення демократії та гласності дали потужний імпульс для розвитку інтересу радянських людей до минулого країни, Жовтневої революції, історії партії. Це закономірний позитивний процес. Він повною мірою відповідає ленінській вимозі вчитися в уроків минулого.

Вчені-суспільствознавці краще за інших знають, що ключові питання історії радянського суспільства постійно перебувають у полі зору

Центрального Комітету КПРС. Лютневий (1988 р.) Пленум ЦК не був щодо цього винятком. М. С. Горбачов у своїй промові на ньому підкреслив, що «...звернення до нашої історії продиктовано не просто інтересом до минулого. Воно нам життєво необхідне для сьогоднішньої роботи, для розв'язання завдань перебудови»¹. Справді, нинішній переломний час виявив чимало складних проблем, «білих плям» в історії, для наукового висвітлення яких потрібні нові підходи, напружена і критична робота вчених.

Партія озброює істориків науковим інструментарієм дослідження складних та суперечливих явищ минулого. Надзвичайно важливою у цьому відношенні є доповідь М. С. Горбачова «Жовтень і перебудова: революція продовжується», яка дає свого роду методологічний ключ для правильного розуміння пройдених етапів нашого шляху й зваженого підходу до їх вивчення. Скористатися ним для правдивого і точного аналізу нового, переосмислення старого історичного матеріалу є гострою потребою кожного науковця.

Виходячи з теми розмови за нашим «круглим столом», дозвольте спинитися на двох групах питань. Перша з них стосується змісту пріоритетних напрямів розвитку історичних досліджень у республіці, друга — необхідності нарощувати зусилля по забезпеченню широкого виходу наукових розробок у соціальну, ідеологічну практику.

Нині від історичної науки вимагається не просто співзвучність духові часу. Вона покликана активно та предметно втручатися в життя, бути безпосереднім учасником розв'язання питань перебудови суспільства. Багато проблем соціально-економічного, суспільно-політичного, духовного розвитку, ідейно-виховної роботи, які стоять перед нашою країною, мають свою історію. Зрозуміло, що вони розв'язуватимуться тим успішніше, чим повніше враховуватиметься досвід минулого.

В історичному плані головним питанням нині є розуміння сутності соціалістичного суспільства. Ось чому у ряд пріоритетних висунулися нові підходи до вивчення проблем перехідного періоду від капіталізму до соціалізму. Як відомо, тривалий час вчені традиційно висвітлювали тільки три основні напрями соціалістичного будівництва — індустріалізацію, колективізацію й культурну революцію. Чи варто доводити, що давно назріла потреба (а нині для цього є всі необхідні умови) у поглибленому комплексному аналізі всього перехідного періоду: позитивного і негативного в той час, успіхів у будівництві нового суспільства та відступів від соціалізму.

Пильної уваги, безумовно, заслуговують дослідження в сфері національних й інтернаціональних відносин у СРСР, їх особливостей у республіці. В кількісному відношенні у цьому плані зроблено немало, вийшло в світ багато праць, присвячених даній важливій темі. Разом з тим загальний обсяг цих досліджень далеко не адекватний їх якості. В більшості публікацій відчувається відсутність глибокого, діалектичного підходу до розглядуваних проблем, обходяться суперечності, що виникали у розвитку національних відносин на тих чи інших етапах історичного розвитку. Такий підхід до даного питання важко було виправдати і раніше. Нині ж він абсолютно неприпустимий. Історична правда й насамперед потреби живої, практичної роботи вимагають глибокої наукової розробки проблем розвитку національних відносин. На це націлюють учених відповідні настанови Центрального Комітету КПРС та ЦК Компартії України.

Або взяти такі гострі питання, що тривалий час були «закритими», як ідейно-політична боротьба у 20—30-ті роки, націонал-ухильництво, голод в УРСР та ін. Вони ще чекають своїх дослідників.

¹ Революційній перебудові — ідеологію оновлення: Промова Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова на Пленумі ЦК КПРС 18 лют. 1988 р. // Рад. Україна. — 1988. — 19 лют.

Історія Жовтня та громадянської війни на Україні є однією з найбільш розроблених тем. Однак і тут необхідний перегляд стереотипів мислення, що склалися, відмова від догматичних підходів до важливих проблем. Доцільним є, зокрема, поглиблене вивчення контрреволюційного табору у цілому, діяльності буржуазії як класу, її політичних партій. Дальшої розробки потребують питання соціального розширення селянства, загострення класової боротьби на селі, розгрому куркульського бандитизму.

Гострий інтерес не тільки наукової, а й найширшої громадськості, як і раніше, викликає Велика Вітчизняна війна. Позитивно оцінюючи зусилля істориків республіки в її дослідженні, не можна не відзначити, що наявні публікації не повною мірою відбивають усю глибину та складність даного всесвітньо-історичного явища. Нині особливо очевидно, що ці праці не задовольняють потреб сучасників у знанні всієї правди про війну. Є необхідність у поглибленому розкритті історичних закономірностей Перемоги радянського народу, в ґрунтовній розробці історії радянського тилу. Докорінного поліпшення потребує також дослідження історії стародавніх суспільств на території республіки, пізнішого дореволюційного минулого й багатьох інших проблем.

XXVII з'їзд КПРС поставив завдання широкого виходу суспільних наук на конкретні потреби практики, оперативного реагування вчених на зміни, що відбуваються у житті, вироблення узагальнень і висновків, здатних правильно орієнтувати працівників ідеологічного фронту. Суспільствознавці, в тому числі історики, мають дати всебічну оцінку сукупності тих факторів об'єктивного та суб'єктивного характеру, які призвели на рубежі 70—80-х років до зниження темпів зростання, деформації ряду сторін суспільного життя, застійних явищ.

Осмилення процесу розвитку соціалістичного суспільства, озброєння нових поколінь соціальним досвідом — найважливіше покликання історичної науки, але, безумовно, не єдине. Важко переоцінити її значення у вихованні громадянськості, формуванні матеріалістичного світогляду радянських людей. Підвищення рівня суспільної свідомості значною мірою залежить від досягнутого в нашій країні рівня знання історії. У цьому полягає і визнання великого значення історичної науки, й висока міра її відповідальності перед народом.

Нині відбувається небачений раніше потяг трудящих до історичних знань. На жаль, творчий доробок учених республіки ще не може задовольнити інтересу радянських людей, особливо молоді, до минулого нашої Батьківщини. Зрозуміло, що створення значних праць потребує часу. Однак справі виховання історією можуть і повинні добре служити й невеликі оперативні публікації — статті, полемічні замітки, рецензії. Адже, виходячи на мільйонну аудиторію, вони несуть велике інформаційне навантаження, успішно виконують важливу виховну функцію.

Прикладна роль історичної науки полягає також у всемірній популяризації знань, у наданні найскладнішим, суто науковим дослідженням доступної для найширшого читача форми викладу. На жаль, історики все ще недостатньо використовують для задоволення суспільного інтересу до минулого нашої Батьківщини, прилучення нових тисяч та мільйонів людей до скарбів багатонаціональної культури могутній потенціал засобів масової інформації.

Прямою відповіддю вчених на вимоги лютого (1988 р.) Пленуму ЦК КПРС повинно бути зростання їх внеску в поліпшення викладання історії у середній і вищій школі. Адже вивчення цієї науки — один з головних факторів формування в молоді історичного знання, комуністичної ідейності, соціалістичного патріотизму й інтернаціоналізму. Якість викладання історії залежить від багатьох факторів. Це і наявність висококваліфікованих кадрів, які покликані готувати наші університети та педагогічні інститути. Це й добротні підручники (у

тому числі з історії Української РСР), написання яких — безпосереднє завдання вчених республіки.

Значно вагоміший вклад покликані вносити історики, всі суспільствознавці у виховання в радянських людей непримиренності до чужих нам поглядів, будь-яких проявів буржуазної ідеології. Одним з головних напрямів історичної науки була і залишається, зокрема, боротьба проти ідеологів антикомунізму. Серед учених не може мати місця позиція сторонніх спостерігачів. Слід поставити справу так, щоб жодна серйозна праця з історії не вважалася повноцінною та завершеною, якщо у ній відсутня критика буржуазних тлумачень досліджуваних питань. Водночас потрібно нарощувати зусилля вчених, які спеціалізуються на критиці буржуазних фальсифікацій. Адже партійні комітети, ідеологічний актив відчувають потребу в кваліфікованих рекомендаціях з питань боротьби проти буржуазної пропаганди, вдосконалення форм і методів цієї складної роботи. Слід наголосити на прогностичному, попереджувальному характері таких рекомендацій.

Особливо хотілося б підкреслити роль дослідницької й контрпропагандистської роботи істориків, усіх суспільствознавців у зв'язку з 1000-річчям запровадження християнства на Русі. Важливе значення в цьому плані матиме конференція «Стародавня Русь і християнство». Необхідно враховувати, що й на науковій ниві посилюється гостра ідеологічна боротьба на релігійному та клерикально-націоналістичному ґрунті. Тому слід серйозно піклуватися про виховання молоді в матеріалістичному дусі.

Останнім часом у республіці, як і в країні у цілому, з'явилися численні самодіяльні об'єднання. Серед них немало зорієнтованих на вивчення проблем історії, охорону історичних та культурних пам'яток. На жаль, в їхнє середовище часом проникають особи, які переслідують вузькокорисливі інтереси, не мають нічого спільного з піклуванням про справді революційне оновлення радянського суспільства. Експлуатуючи у своїх цілях негативні сторінки нашої історії, вони намагаються дезорієнтувати молодь, викликати негативні емоційні реакції в людей, недостатньо підготовлених політично.

У цих умовах дедалі більшого значення набуває пропагандистська діяльність учених-істориків, особливо молодих. Треба йти в маси, нести трудящим правду про минуле, сміливіше вступати в дискусії, конкретизувати найновіші досягнення історичної науки. На жаль, події, пов'язані з так званим «українським культурологічним клубом» у Києві, іншими «неформалами», показали неспроможність значної частини вчених, у тому числі істориків, вести аргументовану, наступальну полеміку. А цього вимагає час, цього треба вчитися.

Виникло ще одне серйозне завдання — допомогти історикам — учителям наших шкіл, викладачам технікумів, вузів набуті професійної впевненості. Звичайно, багато чого в радянській історії нині потребує об'єктивного переосмислення й відповідного викладу. Однак впадати у паніку немає ніяких підстав. Тим часом певна частина згаданих кадрів явно розгубилася. Мовляв, учні, студенти «забивають» нас запитаннями, на які ми не можемо відповісти. Не спрощуючи проблеми, хочу підкреслити, що доказового матеріалу в нас немало, якщо підходити до запитань неупереджено. Допомогти викладачам-історикам слід, очевидно, шляхом більш розгорнутого тлумачення відповідних розділів доповіді М. С. Горбачова про 70-річчя Великого Жовтня, популяризації новітніх досягнень історичної науки. Ось тут і потрібні згадувані вже невеликі оперативні публікації. Ця, так би мовити, підсобна діяльність набуває у сучасних умовах особливого значення. В даній справі слід активніше використовувати сторінки «Українського історичного журналу».

Активізація наукової думки неможлива без опори на багату документальну, інформаційну основу. Нині особливо відчувається настійна

необхідність розширення джерельної бази досліджень. Це важливо як для вчених-істориків, так і для багатотисячного загону викладачів, усіх, хто цікавиться минулим.

Настав час розгорнути широку підготовку до видання збірників документів та матеріалів, публікацію творчої спадщини визначних вітчизняних істориків. Це дасть людям можливість рельєфніше побачити минуле, відчутти атмосферу тієї чи іншої епохи, послужить новим імпульсом до пізнання історії нашої країни. Початок цій роботі вже покладено. Готується перевидання протоколів I з'їзду КП(б)У. Внесені пропозиції про публікацію стенографічних звітів інших з'їздів і конференцій Компартії України. Будуть видані праці відомого історика Д. І. Яворницького.

Назріла необхідність й у перебудові науково-організаційної діяльності установ історичного профілю, вузівських кафедр. Усі ми бачимо, що на нинішньому етапі розвитку історії як науки традиційні методи досліджень значною мірою вичерпали себе. Суттєві досягнення в розробці її кардинальних проблем можливі лише на основі комплексного підходу до питань, що вивчаються, дальшої інтеграції знань різних галузей суспільствознавства. Це далеко не проста справа, але без неї не обійтись. Очевидно, у рамках окремих інститутів або Секції суспільних наук АН УРСР варто створювати тимчасові творчі колективи для дослідження конкретних, гостроактуальних тем.

Роботу цих підрозділів можна було б спрямувати на оперативне вивчення, зокрема, таких проблем, як діяльність парторганізацій по здійсненню перебудови життя радянського суспільства; узагальнення досвіду партійної роботи на сучасному етапі; форми та методи ідейно-політичного виховання різних категорій населення, насамперед молоді; історія і сучасний розвиток національних відносин в УРСР; «білі плями» у минулому України, республіканської парторганізації. Існує й чимало інших висунутих практикою на перший план питань, які потребують наукової розробки. Тут необхідні енергійні дії Секції суспільних наук і насамперед інститутів історії, філософії, держави та права, літератури, мовознавства.

Такі тимчасові творчі об'єднання вчених мають стати сполучною ланкою між наукою й практикою, сприятимуть оперативному реагуванню на запити життя, дадуть партійним комітетам чіткі та конкретні рекомендації щодо їх ідеологічної роботи. До того ж це ще і корисна школа для молодих дослідників. Історична наука у республіці знаходиться лише на початковому етапі перебудови. Нині надзвичайно важливо, виходячи з першочергових завдань, конкретизувати головні напрями роботи істориків, щоб вони почали працювати енергійніше, з максимальною віддачею своїх творчих сил.

І. І. Лукінов. Основні напрями перебудови суспільних наук.

Перебудова усіх сторін суспільного життя висунула перед радянськими суспільствознавцями великі й відповідальні завдання. Вони по-новому усвідомлюють бурхливі процеси, що відбуваються в суспільстві, порівнюють їх з минулим і прогнозують майбутнє з врахуванням стратегічних цілей політики, методів і засобів їх досягнення, наукових критеріїв оцінки радикальних змін, можливостей виходу соціалізму на якісно нові рубежі розвитку. При цьому, розуміється, вирішальну роль в активізації дії суспільних сил відіграють зовсім не минулі (в полоні яких ми часто виявляємося), а найновіші теоретичні ідеї та концепції, результати фундаментальних розробок гострих проблем сучасної епохи.

Революційне перетворення всіх сторін життєдіяльності людини і суспільства в СРСР, інших соціалістичних країнах, здійснення економічних реформ, демократизації політичної, господарської і духовної сфер відбуваються на базі нового мислення. Саме це мислення і

перетворює кінець ХХ ст. в особливий етап розвитку марксистсько-ленінського вчення, як цілісного світогляду, що впливає на долю сучасного світу, на суперечності й рівень розвитку НТП, наслідки якого доведені до надто небезпечної межі для існування цивілізації. Зрозуміло, що кожний новий ступінь суспільного прогресу, рівною мірою, як і регресу, не може не впливати на формування теоретичної думки, стратегічного курсу зовнішньої і внутрішньої політики будь-якої держави. Неприпустима, звичайно, підміна дійсно наукових пошуків кон'юнктурними підробками. Інакше кажучи, потрібні фундаментальні дослідження складних і суперечливих суспільних процесів та явищ у ситуаціях, що швидко міняються, впливають на виявлення об'єктивних тенденцій та закономірностей.

Якщо говорити про перебудову суспільствознавства в Академії наук Української РСР, то вона здійснюється шляхом, по-перше, вибору пріоритетних напрямів досліджень у галузі назрілих проблем філософії й соціології, економіки та історії, держави і права, різних форм духовної культури (саме на обраних пріоритетах зосереджуються наукові сили і засоби); по-друге, відповідно перебудовуються організаційні структури (закриваються безперспективні підрозділи, відкриваються нові, вводяться тимчасові творчі колективи і групи); по-третє, всемірно розширюються принципи демократизації управління, проведення наукових пошуків, оцінок його результативності (демократичне обрання керівних кадрів інститутів, відділів, секторів, вчених рад, розгортання дискусій з актуальних проблем на наукових форумах, симпозіумах, «круглих столах», викорінювання авторитарних оцінок й міркувань); по-четверте, проведення цілеспрямованої кадрової політики — підготовка вчених з вирішальних напрямів, омолодження наукових кадрів, підвищення якості підготовки, створення резерву для своєчасної заміни учених, які вибувають за віком. Все це, звичайно, неможливо зробити якимсь одноразовим актом. Тут потрібний вдумливий підхід до процесу послідовної перебудови зі своєю стратегією і тактикою, добором талантів та дослідників, здатних до революційних проривів до нових знань і перетворень сучасного суспільства.

Якщо говорити про «вузькі місця» в розвитку суспільствознавства, то я б виділив, насамперед, методологічну й методичну слабкість у галузі фундаментальних пошуків, «вузькість» підходів і відсутність у багатьох випадках найновіших гіпотез і теоретичних поглядів у незвіданих галузях. Надто обмежено використовуються сучасні технічні засоби, методи моделювання суспільних процесів, пошуки й залучення до наукового обігу нових джерел інформації, пророблення різних варіантів прогнозів і критеріїв їх достовірних оцінок, програмно-цілевих методів комплексних досліджень, які особливо важливі в умовах швидкоплинних ситуаційних змін. Нові відкриття суспільних духовних закономірностей можливі лише на базі найновіших методів і засобів наукових розробок.

Недостатня обґрунтованість прогнозів негативно відбивається на якості таких передпланових документів, як Комплексна програма науково-технічного прогресу на двадцятирічний період, Схема розвитку й розміщення продуктивних сил, Концепція економічного і соціального розвитку країни та окремих республік, перспективи зовнішньоекономічних відносин і зв'язків. Слабкість прогнозування часто призводить до того, що при загостренні тих чи інших складних проблем, ми виявляємося не готовими дати точні оцінки, пропонувати кращі альтернативні варіанти рішень. Мабуть, найбільш «вузьким місцем» у нашому народному господарстві є відсутність необхідної гнучкості економічної структури, труднощі подолання орієнтації на екстенсивні фактори з повсякденним переходом на інтенсивні. Зберігаються тенденції економічно невиправданого зростання в господарському обороті ресурсів без випереджаючої їх віддачі, що супроводжується марнотратним їх викори-

станням і підвищенням ресурсомісткості кінцевого продукту. Політика прискорення темпів науково-технічного прогресу поки що не дає очікуваної ефективності. Наукомісткі й ресурсозберігаючі технології інтенсивного типу створюються, освоюються і поширюються недостатніми темпами. З одного боку, це результат прямого технологічного відставання, а з другого — слабого впливу на прискорення цього процесу економічних і соціальних факторів. Тим часом, технічна і суспільна наукова думка досі ще не виробили фундаментальних пропозицій щодо подолання застійних явищ процесу технологічного і організаційного оновлення господарства.

Успіхи суспільних наук багато в чому оцінюються ступенем їх реального впливу на світогляд людини і суспільства, формування їх вищих якісних властивостей, темпи суспільного прогресу, підвищення загального рівня духовної культури народу, його інтернаціонального виховання. На жаль, відставання в галузі розвитку теорії, недоліки й помилки в практиці розв'язання гострих національних проблем призводять до їх загострення в ряді регіонів країни. Вчені-суспільствознавці зобов'язані взяти на себе наукову розробку сучасних національних відносин та інтернаціонального виховання.

Найважливішим пріоритетним напрямом ми виділяємо широкий спектр соціологічних досліджень, що тривалий час явно відставали, не виконуючи своїх соціальних функцій. В умовах широкої демократизації всієї життєдіяльності радянського суспільства, радикального повороту до соціальної сфери особливу значимість набуває ретельний облік думки широких кіл населення, різних націй і соціальних груп. Тримати руку на пульсі суспільної думки, прогнозувати й своєчасно оцінювати, попереджувати виникнення гострих ситуацій, виявляти причини їх появи та заходи подолання як у суспільстві, так і в окремих його складових ланках — національних і соціальних групах, трудових колективах покликані наші соціологи, яким необхідно вийти на якісно новий рівень роботи.

Сучасне й майбутнє покоління повинні добре знати і враховувати історичні уроки, не допускати помилок, прорахунків і трагічних подій для народів, що мали місце в минулому. Перспективи майбутнього пов'язані винятково з творчою діяльністю, темпами науково-технічного й суспільного прогресу, вихованням вищих духовних і професійних якостей людини. Неможливо не бачити тієї величезної шкоди, що була завдана розвитку нашого суспільства грубим перекрученням «наукового» обґрунтування в галузі правової науки та всієї юриспруденції, авторитаризмом державного устрою, який породив культ особи і командно-бюрократичну систему управління господарським, суспільним і духовним життям. Необхідно виробити принципиально нові наукові концепції, що виключали б можливість подібних рецидивів, сприяли формуванню демократичного суспільного ладу та самоуправління.

Перші кроки перебудови суспільствознавства в Академії наук УРСР показують, що вже почалися певні позитивні зрушення у поглибленні досліджень сучасного життя, підвищенні практичної віддачі їх результатів. При цьому важливо підкреслити, що наукові розробки конкретних рекомендацій і пропозицій ведуться, як правило, по великих, актуальних проблемах соціально-економічного розвитку, вдосконалення політичної структури суспільства, виховання людини, демократизації та самоуправління.

Вченими-економістами розроблені та внесені пропозиції щодо нової концепції господарського механізму та управління народним господарством. На стадії завершення знаходиться підготовка схеми розвитку і розміщення виробничих сил Української РСР до 2005 р. Подана плановим органам наукова концепція розвитку народного господарства республіки на наступну, тринадцяту п'ятирічку і на період до 2000 року. Проведений поглиблений аналіз ходи економічної перебудови-

ви, переведення об'єднань і підприємств на повний госпрозрахунок, причин невдач і помилок, негативних тенденцій, зв'язаних з переважанням екстенсивних факторів, труднощів переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку. Економічне становище збиткових і низькорентабельних виробництв та груп підприємств продовжує залишатися складним, а так зване переведення їх на принципи самоокупності та самофінансування — не більше, ніж формально бюрократичною акцією відомств, яка ніяк не сприяє подоланню наявних економічних труднощів. Інститут економіки АН УРСР за допомогою сучасних методів моделювання процесів формування і руху витрат, собівартості, цін та рентабельності по всьому колу взаємопов'язаних галузей визначив тенденції і фактори, що зумовлюють процеси подорожчання виробництва та інфляції, які загрожують підірвати валютно-фінансову систему держави. Створюється науковий фундамент для кардинального перегляду цінової політики. Проведені розрахунки та визначені параметри рівней рентабельності, які створюють стабільні економічні умови переведення промислових об'єднань та підприємств на принципи самоокупності і самофінансування, можливості підтягування до належного економічного рівня низькоприбуткових і збиткових підприємств та господарських систем.

У єдиному загоні суспільствознавців країни науковці Української РСР продовжують розвивати ряд фундаментальних напрямів марксистсько-ленінської теорії стосовно до сучасної епохи: філософських проблем наукового світогляду, діалектики пізнання, перетворення системи соціалістичних виробничих відносин у їх діалектичній взаємодії із продуктивними силами, що змінюються. Вченими Інституту філософії АН УРСР розробляється республіканська науково-практична програма «Людина» на 1990—1995 рр. Вона уявляється як логічне продовження діючої нині республіканської Комплексної програми наукових досліджень з актуальних питань комуністичного виховання.

В галузі історичних наук головне місце займають проблеми історії класів та соціальних груп, формування єдиної соціальної спільності народів СРСР. Вивчення так званих «білих плям» нашого історичного минулого з правдивою оцінкою осіб зв'язане з уведенням до наукового обігу нової джерелознавчої бази, яка була раніше недоступною, що не тільки ускладнювало, а часом й зовсім не давало змоги вченим правдиво, у всій багатоманітності правдиво відображати історичні процеси. Нині мова йде аж ніяк не про чергове кон'юнктурне переписування «по-новому» заднім числом історії нашого суспільства. Таке вже було раніше і не раз. Сумні результати антинаукових підходів до висвітлення історичних подій також добре відомі. Історикам треба буде створити справді наукову історію, очищену від суб'єктивних на шарувань, помилкових оцінок і прямих спотворень історичної дійсності. Треба буде глибоко переосмислити, проаналізувати пройдений шлях у всій його повноті та діалектичній суперечливості, охоплюючи весь комплекс причинно-наслідкових зв'язків та взаємодій складного історичного процесу.

На жаль, слід відзначити, що наші історики ще дуже повільно перебудовують свою діяльність. Деякі праці Інституту історії АН УРСР, що видані останнім часом, написані із застарілих позицій минулого, не вводять до наукового обігу нових матеріалів про будівництво соціалізму в 30—50-ті роки. Мають місце невдалі спроби оцінювання діяльності історичних осіб. Гострий дефіцит відчувається на дослідження методологічного і методичного характеру, що покликані поглибити наукове пізнання різних шарів та часів нашої історії у взаємодії з вітчизняним і світовим історичним розвитком.

У галузі мовознавства та духовної культури, археології та історії вчені України спільно з колегами з АН СРСР, інших союзних республік і академій наук соціалістичних країн розробляють проблеми істо-

ричного і духовного коріння єдності та дружби слов'янських народів, багатьох питань слов'янознавства, беруть участь у створенні багатомовної наукової праці під егідою ЮНЕСКО про духовну культуру слов'ян. Концентрація наукових сил на пріоритетних напрямках досліджень по широкому спектру духовної культури, національних відносин, мовної політики дають можливість одержувати достовірні результати в гуманітарній сфері, що сприятимуть уникненню помилок у політичних діях.

Існуюча система координаційної діяльності суспільствознавців по «горизонталі» та «вертикалі» продовжує залишатися громіздкою, з елементами бюрократизму і такою, що суперечить ідеї перебудови. Найявніші багатьох координаторів не забезпечує раціонального кооперування і поділу наукової праці між багатьма науковими закладами та кафедрами вузів. Нерідко має місце, з одного боку, невиправдане дублювання, а з іншого — відсутність досліджень, яких вимагає сучасна практика, стосовно до швидко змінюваної ситуації у сучасному світі.

Переорієнтація на програмно-цільове планування науково-дослідних розробок, підготовку системи комплексних цільових програм по пріоритетних напрямках суспільствознавства є істотним кроком вперед. У зв'язку з цим слід вдосконалювати механізм формування наукової тематики, систему соціальних замовлень на наукові розробки та їх фінансування.

Кілька слів про такий могутній важіль оновлення, як демократія в науці. Як відомо, демократичні форми у науковій творчості існують давно. Обрання по конкурсу на посади, починаючи з молодшого наукового співробітника і кінчаючи вченими найвищого рангу, публічний захист дисертацій, прийняття завершених тем і розробок на вчених радах, обрання в члени-кореспонденти та академіки різних академій самі по собі містять можливості для вільного волевиявлення, висловлення різних думок, колективного вироблення оцінок і дій. Там, де бере гору наказний стиль, чисто адміністративний диктат (звідки б він не йшов), там неминучим є кінець справжньої творчості та справжньої науки. Інше питання, як краще використати можливості широкої наукової демократії для всемірної активізації людського фактора в науці, виключаючи як авторитаризм, так й непоправні, порожні втрати часу на лжедемократію, безплідні дискусії й голосування з будь-якого приводу або зовсім без приводу.

Практика недалекого минулого та й сьогоднішнього дня свідчить, що сучасні форми демократії використовуються ще далеко не повністю.

Демократія як антипод анархії та дезорганізації, вимагає високого ступеня самоорганізованості, самодисципліни й професіоналізму, тобто якісних особистих рис кожного вченого й спеціаліста. Розвиток демократії в науці покликаний прискорити темпи фундаментальних досліджень, науково-технічного прогресу, здобуття нових знань у галузі прогресу, поліпшення всієї системи суспільного устрою — політики та економіки, духовної культури й формування особистості.

В науці, як в жодній іншій галузі, недопустиме спрощене розуміння демократизації. Істина аж ніяк не визначається голосуванням — ні відкритим, ні таємним. Наукові відкриття — це плід величезної творчої праці й таланту вчених. Їх об'єктивна оцінка і добір на ті чи інші керівні посади є справою дуже делікатною, складною і тонкою. При цьому слід враховувати не тільки конкретні наукові результати вчених, а й їхні наукові потенції на майбутню перспективу. Тому демократичне обрання керівників лабораторій, секторів, відділів, інститутів, на мій погляд, вимагає старанної професійної підготовки, зважених міркувань, підходів до виборів, колективних рішень у середовищі вчених конкретного профілю, щоб виключити можливість обрання на

ту чи іншу посаду не за принципом більш високої компетентності й вимогливості, а за «вигідністю» для більшості голосуючих.

Головним методом розвитку демократії в науці були, є і будуть творчі дискусії, які засновані на високій культурі наукового мислення, на вмінні аргументовано обстоювати свою точку зору й спростовувати опонентів не на емоціях і уявних суб'єктивних міркуваннях, а на здобутих фактах, результатах досліджень, виявлених тенденціях і об'єктивних закономірностях. Ось чого, на мою думку, нам особливо гостро не вистачає нині. При цьому вирішальне значення мають позитивні, конструктивні засади, пошуки шляхів виходу з тих чи інших складних, суперечливих і тупикових ситуацій. Без такого підходу до наукових дискусій вони перетворюються в критиканство, взаємне навішування «ярликів», «виявлення», і «пережовування» того, що для всіх очевидно. Ніякої науки для подібного оглядно-поверхового бачення не потрібно. Інакше кажучи, в епоху перебудови по-новому постають і проблеми наукових дискусій, і весь механізм справді демократичного функціонування науки. Її дієвість та ефективність зумовлюється ступенем фундаментальності досліджень, наукового осмислення дискутованих проблем з позицій нового мислення, виявлення і активізації рушійних сил прискорення науково-технічного і суспільного прогресу.

Суспільствознавці України останнім часом почали значно ширше та активніше використовувати такі форми обговорення назрілих гострих проблем, як «круглі столи», публічні обговорення, диспути, публікації дискусійних статей і матеріалів на сторінках наукової періодики і газет. Гострішими і принциповішими стали критико-бібліографічні розділи наших журналів. Це, безумовно, тільки перші, несміливі кроки, і немає ніяких підстав їх переоцінювати. Навіть неозброєним оком видно, що на обговорення суспільствознавці часто виносять такі широкі проблеми, в таких глобальних і розпливчастих формулюваннях, що його учасники мають можливість говорити про що завгодно, кожний про своє, практично не вступаючи в діалогову дискусію між собою по суті розв'язання конкретних завдань. Яка ж істина може народитися в такій «дискусії»? Демократії в науці сьогодні потрібно ще вчитися і вчитися кожному із нас, вчитися терпляче і настійливо, пам'ятаючи, що демократія — це влада народу, влада, а ні в якому разі не анархічне діяння кожного на свій розсуд і в своїх особистих інтересах без врахування найвищих загальнонародних та колективних цілей.

У суспільних науках учені є безпосередніми генераторами нових ідей і фундаментальних розробок, тобто вони мають вирішувати все. Від рівня їх кваліфікації, творчого ставлення до справи, активності й заінтересованості певною мірою залежить результат — об'єктивне наукове знання, виявлення тенденцій і закономірностей суспільного розвитку в минулому, тепер і у майбутньому. Потрібно, безумовно, зміцнювати і матеріально-технічну базу суспільствознавчих досліджень, яка продовжує формуватися за горезвісним, але поки що до кінця не перебореним «залишковим» принципом. Слід, нарешті, засвоїти, що вести фундаментальний пошук у швидкоплинних суспільних процесах лише за допомогою ручки, паперу та друкарської машинки неможливо. Потрібні сучасні пошукові системи на базі комп'ютерної техніки, швидкокодуючих розмножувальних апаратів, які дають можливість імітувати структурні та якісні зрушення, що відбуваються, здійснювати багато-варіантні прогнозовані рішення, прискорювати дослідницький процес і підвищувати точність висновків.

Без надійної джерелознавчої бази і точного опрацювання вихідних даних не може бути справжньої науки. Проблема зміцнення кадрового потенціалу суспільствознавства включає до себе, на мій погляд, декілька взаємозв'язаних підпроблем. Це підготовка нових поколінь суспільствознавців, поповнення діючих наукових колективів, підвищення кваліфікації вже працюючих дослідників, атестація наукових кад-

рів, як за допомогою присвоєння вчених ступенів і звань, так і у процесі безпосередньо науково-дослідної роботи, стимулювання творчої активності.

Сьогодні ні для кого не є таємницею, що кадри в науці старіють. Суспільствознавці не становлять винятку. Проблема омолодження, припливу свіжих талановитих сил у науку, органічне поєднання досвідчених і молодих дослідників — завдання гостроактуальне. Покладатися в його розв'язанні тільки на заходи матеріального характеру (хоча, безперечно, відкидати їх не можна) було б помилково. Недавнє підвищення стипендій аспірантам поки що не привело ні до суттєвого розширення конкурсу в аспірантуру, ні до помітного зростання рівня абітурієнтів. Чому? Мабуть, насамперед тому, що в цілому науковці одержують нижчу зарплату (а це один з найважливіших елементів престижності), ніж робітники промисловості, будівництва й транспорту. Якщо аспірант з відповідним стажем роботи може мати стипендію до 150 крб., то «вилка» окладу молодшого наукового співробітника в інституті першої категорії 140—220 крб. Навряд чи така перспектива може особливо надихати молоду людину, яка стоїть на порозі аспірантури. Інші сфери діяльності можуть запропонувати сьогодні обдарованому випускнику вузу значно більше, особливо з урахуванням використання соціальних фондів споживання. Так, уже на віддалених підступах до науки відсікається значний резерв її поповнення, знижується елемент здорової змагальності, зменшуються можливості залучення до найбільш складної (якщо це справжня наука) наукової праці талановитих молодих людей. Ситуація ускладнюється ще й тим, що процес добору в аспірантуру, на посади стажерів-дослідників, особливо в галузі суспільних наук, пущено практично на самоплив. У цьому плані великі резерви вбачаються в органічній інтеграції академічної науки з вищою школою. Відкриття спільних кафедр, залучення студентів до науково-дослідної роботи в академічних інститутах, відбір найбільш здібних і розкриття перед ними не тільки близьких, а й найбільш віддалених перспектив наукового росту — є одним з найважливіших напрямів роботи.

Зрозуміло, що залучити талановиту людину до наукової творчості — лише половина справи. Необхідно створити такі умови, щоб спонукати її до постійного самовдосконалення, запалити азартом пізнання фактів та явищ, невідомих науці. В цьому — запорука підвищення її кваліфікації. Очевидно, назріла проблема спрощення захисту й затвердження дисертаційних праць, тим більше, що науковий ступінь нині вже прямо не впливає на заробітну плату дослідників.

Перед ученими-суспільствознавцями стоїть завдання — більш швидко переорієнтувати свої дослідження на соціально-значущі, необхідні для вироблення концепцій для більш гнучкої політики. Цього ж вимагає внутрішня логіка розвитку сучасної науки, де нові знання нерідко старіють швидше, ніж встигають стати здобутком громадської думки. Часом створюється парадоксальна ситуація, коли дисертація, основна мета якої — констатація рівня кваліфікації дослідника, перетворюється чи не на найголовнішу форму наукової творчості, про що найбільшою мірою піклується він сам. Хоча за існуючим положенням вона є частиною планових досліджень, дисертанти як правило, строки її виконання затягують. Внаслідок цього такі розробки втрачають свою значущість. З'являються різного роду «безстрокові» спеціалісти. На наш погляд, якщо дисертант заявив про себе значними розробками, опублікував їхні результати, то є всі підстави присвоїти цю ступінь, враховуючи сукупність його праць (виключаючи процес написання дисертації).

Що ж до періодичної атестації, яка нині провадиться в наукових колективах, то необхідно було б упорядкувати саму її процедуру, критерії, оцінок, котрі, на жаль, поки досить розпливчасті. На мій погляд,

цей засіб використовується ще погано. Для дієвого заохочення тих, хто добре працює, інститути гуманітарного профілю, як правило, не мають необхідних коштів. Але практично звільнитися від «баласту» за допомогою атестації так же важко, як і раніше при періодичних конкурсах. Напевно, не варто розраховувати на неї як універсальний засіб, необхідний для вирішення кадрових питань. Ось чого нам насправді бракує, так це прямої ув'язки оплати праці з кінцевими результатами діяльності.

Можливо, для представників гуманітарних наук слід було б як заохочення ввести виплату гонорарів за виконання робіт (за умови змагальності наукових працівників у творчому процесі). Тут і потрібні пошуки та експерименти, які виходять за рамки традиційних форм і підходів.

Кілька слів про механізм взаємодії науки і практики. Він має базуватися на взаємній заінтересованості, якщо бажаєте, на обопільній вигоді сторін — науки і практики, повинен, нарешті, виключити із сфери вживання таке поняття й дію, як «впровадження». Бо останнє є нічим іншим, як насильницьким введенням чогось у протидіюче середовище. Досвід «впровадження» свідчить про те, що, незважаючи на збільшення зусиль для прощовхування наукових розробок та ідей у практику, результати виявляються мізерними, оскільки зберігається процес протидії. Для того, щоб її перебороти, наука має давати вагомі здобутки, а практика — існувати за таких умов, коли вони сприйматимуться як благо. Це — надзвичайно складне завдання (особливо, якщо воно стосується суспільних наук), бо вони мають справу насамперед із соціальною, ідеологічною й духовною практикою, де госпрозрахунок, прибуток багато в чому є категоріями умовними. А чи можна ефект від гуманітарних розробок вимірювати лише цими категоріями? Адже йдеться про світогляд, формування якісних рис особистості, вироблення наукових основ господарської політики, суспільний устрій, духовне життя людини та суспільства. Разом з тим це зовсім не означає, що створити механізм взаємозв'язку суспільних наук з практикою неможливо. Інша справа, що зробити це значно важче, ніж у технічних та природознавчих науках (які, крім знань, виробляють матеріальні цінності).

За цих умов нам нікуди не дітися від того, що своє соціальне замовлення суспільствознавцям дає суспільство, яке оплачує його з відповідних бюджетних фінансувань. Розвиток фундаментальних напрямків марксистсько-ленінського вчення (стосовно до сучасної та майбутньої епох), очевидно, повинен і надалі здійснюватися згідно з цим принципом.

В республіці нагромаджений позитивний досвід роботи на госпрозрахунковій основі економічних наукових установ з міністерствами, відомствами, об'єднаннями й підприємствами у сфері економічних прикладних розробок. Звичайно, й інші інститути гуманітарного профілю, працюючи за замовленнями зацікавлених в них організацій, можуть вести свої дослідження, скажімо, по створенню підручників і навчальних посібників для вузів, технікумів і шкіл тощо. Такого роду замовлення власне самі по собі зводять нанівець необхідність впровадження, бо замовники безпосередньо використовують те, за що заплатили гроші. Для більш рішучого повороту суспільствознавців обличчям до практичних проблем таку систему слід було б поширювати. Чому б, наприклад, не створити госпрозрахункові консультаційні центри по вдосконаленню управління, соціального планування, переведенню підприємств та об'єднань на принципи самоокупності й самофінансування. До речі, у нас уже робляться такі спроби. При Президії АН УРСР організовано розрахунковий консультаційний пункт з економічних і правових питань, які виникають нині в умовах існування нового господарського механізму.

Кілька слів про роль співробітництва із суспільствознавцями країн соціалістичної співдружності у розв'язанні актуальних завдань перебудови. Насамперед слід зазначити, що остання позитивним чином впливає на його зміст та форми.

Стала значно простішою й доступнішою процедура оформлення закордонних відряджень радянських учених та прийому їхніх іноземних колег. Ефективніше почали реалізовуватися можливості, необхідні для здійснення наукового обміну, проведення спільних досліджень. Особливу роль при цьому має встановлення прямих зв'язків академічних інститутів з науковими центрами братніх соціалістичних країн.

Якщо раніше вчені-суспільствознавці Української РСР брали участь у міжнародному співробітництві лише в рамках двосторонніх або ж багатосторонніх контактів Академії наук СРСР, то нині їх діапазон значно розширився. АН УРСР має прями наукові зв'язки з АН соціалістичних держав. Вона підписала відповідні угоди з академіями наук Польщі, Чехословаччини, Угорщини, НДР. Це дало змогу вченим вести спільні дослідження з багатьох проблем, що становлять для них загальний інтерес. Наведемо кілька прикладів. Інститут соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР разом з установами УНР, ПНР, НРБ розробив програму співробітництва. Вони вивчають основні тенденції розвитку світового ринку та його кон'юнктури; з інститутами по дослідженню кон'юнктури та ринків міністерства зовнішньої торгівлі УНР і дослідженню кон'юнктури і цін міністерства зовнішньої торгівлі ПНР — проблеми соціалістичного маркетингу. Спільно із спеціалістами Інституту суспільних наук ЦК УСРП (УНР) готується колективна монографія «Тенденції соціального розвитку європейських соціалістичних країн». Завдяки контактам з Інститутом міжнародних відносин і соціалістичної інтеграції при Президії БАН (Болгарія) успішно розробляється одна з ключових проблем перебудови механізму зовнішньоекономічних зв'язків та соціалістичної економічної інтеграції — розвитку прямих контактів між підприємствами і організаціями.

Велике значення для економіки Української РСР має дослідження питань прикордонного економічного співробітництва, якими наші вчені займаються разом із фахівцями інститутів світової економіки УАН та суспільних наук Словацької академії наук. Останнім часом узято курс на розробку життєво важливих рекомендацій, спрямованих на поліпшення безпосередніх контактів підприємств та організацій, в тому числі з проблем Комплексної програми НТП країн — членів РЕВ.

Перебудова, нове політичне мислення дали можливість суспільствознавцям розширити масштаби співробітництва з більш конкретних економічних питань сучасності. Так, учені Інституту економіки АН УРСР та Центрального статистичного управління УНР почали роботу над темою «Демографічні аспекти соціально-економічного прискорення». Цей же інститут спільно з Інститутом економіки Словацької академії наук досліджує проблеми дії нового господарського механізму, а з Інститутом соціальних проблем розвитку села Польської АН — питання про аграрні відносини.

Співробітники Інституту держави та права АН УРСР та їх колеги з однойменної установи Угорської АН і Інституту підвищення кваліфікації юристів університету ім. Л. Етвеша підготували працю «Проблеми вдосконалення правового регулювання економічних і трудових відносин в АПК». Разом з правознавцями ПНР вивчається проблема «Розвиток системи народних рад» тощо.

Значно зміцнилися міжнародні зв'язки інститутів Відділення літератури, мови та мистецтвознавства АН УРСР насамперед по лінії договорів про наукове співробітництво АН УРСР та академії наук Польщі, ЧССР, НДР та Болгарії. І ось перші наслідки: вийшли з дру-

ку чесько-український та українсько-чеський, продовжується робота по створенню українсько-болгарського й болгарсько-українського словників. Широкі можливості творчих контактів використані при написанні п'ятитомної праці «Українська література у слов'янському й світовому літературному контексті». Ряд спільних праць підготували мистецтвознавці АН УРСР та Болгарії.

Узагальнюючи перший досвід співробітництва суспільствознавців АН УРСР та академії наук соціалістичних країн, важливо підкреслити, що воно, не дублюючи розробок, які ведуться по лінії наукових центрів АН СРСР, і у плані тісної координації з ними, має довгострокову основу і втілюватиметься у формі спільних наукових досліджень. Вони повинні збагатити скарбницю суспільно-політичної та духовної думки на сучасному етапі розвитку радянського суспільства.

І. Ф. Курас. **Перебудова і деякі питання історико-партійних досліджень в республіці.** «Для життя у сьогоденні треба спокутати минуле. А для цього його треба знати». Ці слова А. П. Чехова досить точно відбивають моральний зміст того небаченого інтересу, який виявляється нині до нашої вітчизняної історії, особливо її післяжовтневого періоду. В них — лейтмотив тих нелегких шукань і досить гострих дискусій, що з неослабною силою продовжуються в останні роки. Охоплюючи дедалі ширші кола громадськості, особливо наукової та творчої інтелігенції, цей величезний інтерес до історії став важливим фактором нинішньої нової ідеологічної ситуації, одним з ключових напрямів перебудови всієї духовної сфери. Воістину не можна здійснити перебудови без чітких відповідей на два основні питання: від чого з нашого недалекого і більш віддаленого минулого слід відмовитися і що взяти для дня сьогоднішнього та прийдешнього.

Глибокий історико-філософський зміст ювілейної доповіді М. С. Горбачова, його промови на лютневому (1988 р.) Пленумі ЦК КПРС дають міцний методологічний орієнтир, допомагають у нелегких пошуках істини, у подоланні таких негативних явищ, як недооцінювання історичного досвіду, невміння, а часто й небажання рахуватися з його безсторонніми уроками, не говорячи вже про свідоме і надто часто використання фігури замовчування, відверте ігнорування «незручних» для декого фактів, історичних осіб або, навпаки, їх кон'юнктурне звеличування.

Нині ми глибоко задоволені тим, що вперше з часів Леніна створено обстановку справжньої суспільної уваги, піклування й поваги до історії, необхідні умови для наукової творчості, найбільш повного використання величезного пізнавального, культурно-освітнього потенціалу історичної науки. Напевно, саме тому кожний з нас сьогодні особливо зримо, я б сказав, якимось дуже особисто усвідомлює і нове соціальне призначення своєї нелегкої професії, і свою величезну відповідальність.

Особливо гостро ми відчуваємо не тільки справедливість висловлюваних до нас претензій, а й явну неадекватність наших практичних зусиль тим надіям та сподіванням, які на нас покладаються.

Не буду говорити про зроблене істориками партії в УРСР, про складності у нашій роботі. І те, й інше, звичайно, є, і воно добре відоме.

Набагато важливіше, на наш погляд, привернути увагу до назрілих, дійсно невідкладних питань.

На перше місце в їх дуже довгому переліку я б поставив проблему рішучого подолання існуючої невідповідності між новими ідеями та завданнями, висунутими в партійних документах, і їх реалізацією в наших розробках. Явно втрачено час у переведенні цих завдань у практичну площину. В результаті, якщо виходити з тематичної спрямованості, наукового рівня, оперативності і навіть форми подання історико-партійних публікацій, ми в республіці виглядаємо поки що не-

сміливими провінціалами, що заслуговують на далеко більший докір, ніж, скажімо, наші московські колеги, зокрема, у зв'язку з хронічним відставанням від письменників та публіцистів.

Особливо хвилює та обставина, що вкрай повільно розв'язуються ті проблеми, які крім нас вирішувати просто нема кому. На них, зокрема, вказувалося у постановках ЦК Компартії України про роботу Секції суспільних наук АН УРСР та Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Мова йде про розробку фундаментальних, насамперед методологічних проблем історичної науки, повне відновлення ленінської історичної концепції, справді наукове, об'єктивне і партійне висвітлення переломних періодів та подій нашої історії, революцій ХХ ст., соціалістичні перетворення післяжовтневої епохи.

Йдеться також про наукову розробку історії республіканської партійної організації, у тому числі висвітлення її «білих плям». У зв'язку з 70-річчям Компартії України ця робота набуває особливої актуальності. Дослідження цих проблем значною мірою сконцентроване тепер в рамках підготовки «Нарисів історії Компартії України». Перебудова примушує по-новому осмислити практично весь історичний досвід республіканської партійної організації, додатково вивчити ряд проблем. По-перше, це значне коло питань, зв'язаних з початковим періодом становлення Української РСР, діяльністю Компартії України, зокрема характеристикою перших складів ЦК КП(б)У, ЦВК і Раднаркому, республіканських органів влади, здійсненням перших соціалістичних перетворень у сфері економіки, соціальних та національних відносин, культури. До цього часу у нас нема книги «Ленін і Компартія України». По-друге, це питання, що торкаються сутності внутріпартійних суперечностей і боротьби, зокрема, націонал-ухильництва на Україні в 20—30-ті роки. Нема потреби багато говорити про особливу гостроту цього питання, оскільки воно нерозривно зв'язане не тільки з оцінкою таких особистостей, як М. О. Скрипник, М. Хвильовий, О. Шумський та ін., а й важливими сторонами національної політики партії, зокрема «українізації», здійснення культурних перетворень. До всього цього сьогодні привернуто найпильнішу увагу не лише істориків, а й письменників та публіцистів, висловлюється ряд взаємовиключаючих суджень.

Третя група питань пов'язана з відродженням ленінських ідей про кооперацію, відновленням реальної історичної картини колективізації, подоланням продовольчих труднощів і голоду 1933 р. Необхідно також ретельно і до кінця розібратися з порушеннями законності в умовах сталінського культу особи.

У зв'язку з цим хотілося б зазначити: ми часто і справедливо говоримо, що історія рано чи пізно мстить за зневажання її законів та уроків. Проте історик — не месник. Він не прокурор, не суддя і навіть не слідчий. Він — тільки дослідник. Вищий же суддя — читач, народ. Через це виникає питання про недостатність зусиль у цій роботі тільки самих істориків. Тут необхідною є участь представників правоохоронних органів, учених інших спеціальностей, можливо, створення спеціальної міжвідомчої комісії.

Треба буде ґрунтовніше вивчити також багато сторінок історії західноукраїнських земель, ще раз повернутися у світлі нових даних до оцінки діяльності комуністичних організацій цього регіону, особливо у зв'язку з наближенням 70-річчя КПЗУ та 50-річчя возз'єднання західноукраїнських земель з Українською РСР у єдиній, Радянській державі.

Вважаємо разом з тим невиправданим те, що увага засобів масової інформації, публіцистів та й багатьох істориків зосереджена головним чином на 30—40-х роках. Предметом найпильнішої уваги вчених

повинні також стати маловивчені сторінки історії Великої Вітчизняної війни і післявоєнної відбудови, труднощі у становленні Радянської влади, боротьби з буржуазно-націоналістичним бандитизмом у західних областях України, вияви суб'єктивізму в оцінці ідеологічних процесів у 40—50-х роках, аналіз механізму гальмування і застійних явищ 70-х — початку 80-х років, визрівання передумов і узагальнення першого досвіду перебудови.

Нам аж ніяк не можна замикатися в рамках суцільно республіканської проблематики. Треба буде не тільки в повному обсязі відновити добру традицію — вивчення історичних зв'язків і дружби народів нашої країни, а й наповнити її новим змістом. У свій час Інститут історії АН УРСР видав серію хороших книг про взаємозв'язки і дружбу російського, українського, білоруського і молдавського народів. Назріла необхідність, особливо у світлі подій навколо Нагорного Карабаху, продовжити і розширити цей перелік. А доки будуть підготовлені монографії, можна було б ефективніше використати «малі форми». Гадаю, історики могли б вести постійну рубрику про дружбу та міжнародні зв'язки народів СРСР та інших країн в газетах і журналах.

Велику роботу слід виконати по виданню історичних документів — починаючи з літописних джерел, праць учених-істориків минулого, видатних діячів Комуністичної партії й Радянської держави і закінчуючи протоколами і стенографічними звітами з'їздів та конференцій Компартії України.

Окрема тема — висвітлення історичних персоналій. Якщо до недавнього часу ми обмежувалися тільки ювілейними датами і робили це формально, то тепер увага часто-густо концентрується тільки навколо реабілітованих. Тут мають бути виявлені і більша всебічність, і планомірність.

Гадаю, ці питання становлять інтерес не тільки для академічних чи навчально-нормативних видань, а й для республіканських газет і журналів. Можливо, звернення до них підніме тираж «Українського історичного журналу», який досяг надзвичайно низької для такого роду видань позначки.

Підняті питання далеко не вичерпують всього спектра проблем, які висуває перед істориками сам час. Названі лише першочергові, без розв'язання яких ми не зможемо йти далі, поглиблювати нашу перебудову.

М. В. К о в а л ь. Завдання «Українського історичного журналу» в процесі перебудови історичної науки. У великій розмові про стан і перспективи розвитку історичної науки на Україні, яка ведеться нині, неможливо обминути увагою єдиний в СРСР республіканський журнал істориків — «Український історичний журнал». Без аналізу опублікованих у ньому матеріалів тепер важко уявити стан історичної науки в УРСР. За 30 років, що минули з часу його заснування, журнал став авторитетним і відомим виданням, яке відіграє важливу роль в історіографічному процесі на Україні.

Вже вийшло в світ 329 номерів, у яких вміщено 12 тис. матеріалів загальним обсягом понад 5 тис. друкованих аркушів, підготовлених 13 тис. авторів. «УІЖ» розповсюджується не лише в УРСР (до речі, розподіл передплати по областях вкрай нерівномірний: на Донецьку, Ворошиловградську, Миколаївську, Кримську і Херсонську області, разом узяті, наприклад, припадає стільки ж примірників журналу, як на одну Хмельницьку або Івано-Франківську), а й у 44 союзних та автономних республіках, краях і областях, а також у 34 зарубіжних країнах.

Як відомо, в сучасних умовах значно зросли вимоги, що їх Комуністична партія і Радянський уряд ставлять перед органами преси, особливо з суспільних наук. За останні роки зроблено певні кроки для

перебудови форм роботи редколегії та редакції «УІЖ» у бік розширення і поглиблення тематики, підвищення якості вміщуваних на його сторінках історичних досліджень, наближення їх до практики ідеологічної роботи, завдань виховання трудящих історією.

Журнал робить серйозні спроби систематичніше і оперативніше відгукуватись на актуальну тематику минулого та сучасності. Зокрема, виправдала себе практика видання номерів, присвячених певним визначним історичним подіям. Це дало змогу в ряді випадків зосередити увагу і сили вчених на розробці й висвітленні актуальних наукових проблем. Показовими щодо цього були №№ 11 і 12 за 1987 р., присвячені 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції і 70-річчю перемоги Радянської влади на Україні.

Редколегія журналу прагне залучати як авторів керівних партійних працівників, державних діячів, у статтях яких ґрунтовно розкривається суть процесів, що відбуваються у ході перебудови всіх сфер життя суспільства, міститься цінний джерельний матеріал з найактуальніших проблем сучасної історії.

Новим аспектом роботи редакції є проведення «круглих столів», де розглядаються актуальні проблеми історичної науки. Таких «столів» за останні роки проведено п'ять, в яких взяли участь близько 100 провідних учених. Щоправда, жваве обговорення назрілих тем і питань ще не переросло в творчі наукові дискусії. Це свідчить про те, що історики республіки ще не готові рішуче ставити й обговорювати спірні та складні проблеми.

Велика увага приділяється роботі працівників редакції з молодими авторами. З 1981 р. у журналі запроваджено спеціальний розділ «Трибуна молодого автора», у якому надруковано близько 150 матеріалів. Значну кількість різноманітних публікацій молодих авторів вміщено і в інших розділах. У січні 1987 р. проведено зустріч з молодими ученими Інституту історії АН УРСР, на якій вироблено рекомендації щодо поліпшення якості підготовки ними матеріалів для журналу.

Редакційна колегія журналу посилила увагу до здійснення своєї постійної функції — координації наукових досліджень як шляхом вміщення матеріалів постановочного характеру, так і ознайомлення читачів з тематикою дисертацій і монографій, роботою наукових та спеціалізованих рад, матеріалами республіканських періодичних видань історичного профілю тощо.

Специфічна риса «УІЖу», яка відрізняє його від інших історичних журналів, що видаються в СРСР, полягає в багатоплановості змісту та різноманітності функцій. При цьому головне своє завдання редколегія вбачає в тому, щоб привернути увагу наукової громадськості до найбільш актуальних, найгостріших у політичному і науковому відношеннях тем і проблем історичного минулого та сучасності. На жаль, не завжди це вдається, хоч нерідко буває, що ті чи інші статті, повідомлення, огляди, опубліковані в журналі, переростають згодом у ґрунтовні дослідження.

Говорячи про сьогодення друкованого органу істориків республіки, слід насамперед підкреслити, що журнал активно включився в перебудову їхньої діяльності. Особливу увагу намагаємося приділяти публікації статей, у яких з позицій XXVII з'їзду партії, наступних пленумів ЦК КПРС розкриваються найважливіші проблеми історії розвитку радянського суспільства, діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу і Компартії України. Певні, хоча й поки що скромні спроби робляться для подолання легковажного, спрощенсько-схематичного підходу в трактуванні складних і суперечливих проблем історії соціалістичного та комуністичного будівництва і водночас для об'єктивного, по-справжньому наукового висвітлення сучасного періоду розвитку радянського суспільства, його оновлення.

Редколегія прагне до рівномірного висвітлення усіх періодів історичного процесу. Однак цьому перешкоджає недостатня кількість оригінальних і якісно виконаних рукописів з актуальних проблем історії українського народу доби феодалізму та капіталізму.

Якщо погодитися з твердженням про те, що наукова преса є барометром стану науки, дзеркалом процесів, які в ній відбуваються, то воно буде справедливим і для «УІЖ». Умови, в яких сьогодні діє журнал, є досить своєрідними. Адже не можна не помітити, що процес «покаяння» істориків, виявлення численних уразливих місць сучасної історичної науки, розкриття негативних застійних тенденцій, що укорінилися в ній, дещо затягнувся. З другого боку, явно відстає формування концепції оновлення історичної науки, осмислення шляхів і засобів остаточного подолання вад, притаманних їй,— догматичного, метафізичного мислення науковців, кон'юнктурного сприйняття ленінського розуміння партійності історичної науки, її відрив від життя.

Нашому виданню властиві недоліки, характерні для всієї історичної науки. Чимало статей і матеріалів мають описовий, декларативний, компілятивний характер, не містять глибокого аналізу історичних подій та складних явищ життя, ґрунтовних узагальнень, практичних рекомендацій. На сторінках журналу не порушуються масштабні питання розвитку історичної науки в республіці, які стали б предметом серйозного обговорення, дискусій.

Ми відчуваємо «хронічний голод» на проблемні теоретичні й методологічні статті, з якими виступали б провідні фахівці. Адже саме такі статті могли б показувати науковцям шляхи практичного здійснення перебудови історичної науки. Занепокоєння викликає й той факт, що недостатньо кваліфіковано готуються історіографічні та джерелознавчі огляди—ці своєрідні дороговкази для дослідників. Вони нерідко нагадують розширені книжкові анотації, не містять аналітичного і ґрунтовного аналізу проблем. Здебільшого матеріали цього розділу не відповідають сучасним вимогам.

Мають місце і невиправдана дрібнотемність, тематична одноманітність, дублювання матеріалів. До редакції стихійно надходить чимало неоригінальних, неактуальних статей. Однак, хоча редакційний портфель перевантажений, абсолютна більшість матеріалів підготовлена з позицій учорашнього дня, без урахування останніх вимог, що, звичайно, свідчить про надто повільні темпи перебудови в історичній науці.

Розв'язання ключових завдань, поставлених партією перед суспільними науками, в тому числі історичною, стосується і авторів «УІЖ». По-перше, необхідні поглиблене вивчення і розробка актуальних проблем марксистсько-ленінської методології історичної науки як головної запоруки дальшого підвищення ідейно-теоретичного рівня досліджень, узагальнення досвіду соціалістичного й комуністичного будівництва. І хоч відомо, що саме теорія—найзаядбаніша ділянка нашої науки, що без ґрунтовних методологічних статей історична наука розвиватися не може, історики поки що не виявляють достатньої наполегливості в цьому напрямі. Недаремно Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов наголошував на Всесоюзній науково-практичній конференції у грудні 1984 р., що «суспільствознавці ще повільно й боязко беруться за розв'язання ключових теоретичних проблем нашого розвитку»². На жаль, це положення й сьогодні не втратило своєї актуальності: як і протягом багатьох років, нині редакція «УІЖ» настійливо, але безуспішно прагне постійно поповнювати редпортфель високоякісними статтями з методології та теорії історичної науки.

По-друге, необхідно підвищувати роль журналу в здійсненні ідейно-виховної місії історичної науки, озброювати радянських людей,

² Рад. Україна.— 1984.— 23 груд.

насамперед молодь, глибокими знаннями минулого й проблем сучасного етапу розвитку соціалістичного суспільства, тобто засобами «виховання історією» сприяти успішному розв'язанню практичних завдань комуністичного будівництва.

Вихід нашої країни на нові рубежі, визначені рішеннями квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, а також відзначення 70-річчя Великого Жовтня викликали посилення інтересу найширших верств трудящих до пізнання й осмислення свого минулого, до історичної науки. Однак вчені, в тому числі й нашої республіки, виявилися неспроможними задовольнити запити громадськості щодо роз'яснення численних складних і болісних питань — так званих «білих плям» в історії радянського суспільства. Прорахунки і похибки вчених знайшли відображення і в матеріалах, опублікованих на сторінках журналу.

Останнім часом до редакції звертаються читачі з проханням заповнювати «білі плями» в історії. Ми також — за це, але під «білими плямами» розуміємо не тільки негативні процеси минулого, а й те, на що раніше зверталася недостатня увага, — як, долаючи перешкоди, рядові комуністи, первинні партійні організації, кожний трудівник виконували свій обов'язок, будували соціалістичне суспільство. Саме звернення до минулого, аналіз історичного процесу є необхідними для здійснення справді революційних перетворень, забезпечують, як вказував В. І. Ленін, «марксистське обґрунтування» партійних рішень.³

Журнал, його автори повинні постійно дбати про активізацію історико-пізнавальної функції, що відповідатиме зростим потребам радянських людей в історичних знаннях. Бажаним подарунком читачам стане бібліографічна довідкова рубрика у журналі про партійних та державних діячів Української РСР періоду 20—30-х років. Робота по складанню такого довідника вже ведеться в Інституті історії партії при ЦК Компартії України. Не менший інтерес викличуть спогади активних учасників Жовтневої революції, громадянської війни, які з тих чи інших причин не були свого часу видані. Перші такі публікації з'явилися в № 7 за 1988 р., присвяченому 70-річчю утворення Комуністичної партії України. У пригоді стануть і художньо-документальні есе, спогади активних учасників соціалістичного будівництва, Великої Вітчизняної війни.

Без сумніву, схвально сприймуть широкі кола читачів і постійний розділ, який називатиметься «З історіографічної спадщини», де систематично, з номера в номер, друкуватимуться кращі праці вітчизняних істориків минулого, що стали нині раритетами, літописи тощо (наприклад, історичні праці М. І. Костомарова). Будемо активніше використовувати нещодавно запроваджений розділ «Пошуки та знахідки». До речі, матеріалів до цього розділу стало надходити більше до редакції.

По-третє, нагальним завданням «Українського історичного журналу» є надання практичної допомоги викладачам вузів і науковцям у ході перебудови їхньої діяльності. З цією метою редакція з № 5 1988 р. друкує у розділі «На допомогу викладачу історії» методичні поради з нової програми вузівського курсу історії КПРС, підготовлені групою професорів Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка на чолі з Я. С. Калакурою.

По-четверте, враховуючи велику потребу викладачів-істориків у документальних матеріалах в зв'язку з перебудовою навчального процесу у вищій школі і створенням нових курсів лекцій з вітчизняної історії, журнал більшу увагу приділятиме публікації добірок документів у традиційному розділі «Документи і матеріали».

По-п'яте, журналу необхідно посилити роботу по виявленню та згуртуванню авторського активу, особливо на місцях. З цією метою

³ Див.: Ленін В. І. Політичний звіт Центрального Комітету 7 березня: Сьомий екстрений з'їзд РКП(б). 6—8 берез. 1918 р. // Повне збір. творів.— Т. 36.— С. 3.

передбачається 1—2 рази на рік видавати номери, матеріали для яких написані дослідниками, що працюють у наукових центрах АН УРСР. Перший такий номер уже готується істориками Південного центру АН УРСР.

По-шосте, оскільки історичний журнал розрахований не тільки на спеціалістів, а й на широке коло читачів, важливо приділяти більше уваги поліпшенню форми подачі та стилю публікацій, добиватися їх переконливості, дохідливості. Нашим авторам доцільно пам'ятати слова В. Г. Белінського: «В тому-то й полягає складність умов історичного таланту, що в ньому мають бути об'єднані строге вивчення фактів і матеріалів історичних, критичний аналіз, холодна неупередженість з поетичним натхненням і творчою здатністю поєднувати події, робити з них живу картину, де дотримані всі умови, перспективи і світлотіні»⁴.

«УІЖ» повинен стати незамінним помічником у перебудові творчої діяльності історика — вченого, викладача і водночас має задовольняти запити широких кіл трудящих, що цікавляться історією. Основну увагу редколегії необхідно зосередити на пріоритетних напрямках досліджень — проблемі співвідношення ролі народних мас, класів, з одного боку, і ролі особи, — з другого, в будівництві соціалізму, історії національного будівництва і міжнаціональних зв'язків у СРСР, досвіді ефективного функціонування інститутів радянської демократії, політичному досвіді мас на всіх рівнях суспільного організму і в різні періоди історії, розробці широкого спектра історико-патріотичних досліджень. Розробка нових шарів проблематики, як і «прорив» на фронті історичної науки в цілому, неможливі без формування нових наукових концепцій, нового мислення, кутів зору радянських дослідників, зрештою, принципіально нової методики історичних досліджень. Безсумнівно, «Український історичний журнал» мусить бути в авангарді цього руху.

Не відриватися від життя з усіма його складними і багатоманітними проявами, бути в авангарді перебудови — тільки такою може бути перспектива «Українського історичного журналу». При відборі рукописів до друкування редколегія має проявляти більшу принциповість і керуватися такими критеріями: 1) новизна теми і змісту; 2) належний науково-теоретичний рівень; 3) актуальність. Редакції та редколегії необхідно рішуче позбавлятися неактуальних і слабких матеріалів. Саме такий суворий відбір відповідатиме вимогам, поставленим XXVII з'їздом, останніми пленумами ЦК КПРС, XIX партійною конференцією.

Отже, тільки в разі різкого перенесення центру ваги на науково-практичну, злободенно-пізнавальну тематику «Український історичний журнал» посіде належне місце в системі історичної науки як авторитетне періодичне наукове видання. Вирішальне слово в цьому належить авторам. Від їхньої перебудови на ділі, а не на словах, від докорінних зрушень в історичній науці залежить, кінець кінцем, і перебудова «Українського історичного журналу».

Нині, коли престиж і авторитет радянської історичної науки піддаються серйозним випробуванням самим життям, як ніколи раніше стає очевидно: її пробний камінь — історична правда. Її висвітлення з позицій марксистсько-ленінської теоретичної спадщини дасть можливість більш глибоко і переконливо розкривати закономірності перемоги Жовтневої революції і утвердження в нашій країні соціалістичного ладу. В процесі очищення радянської історичної науки від застійних напластунків повинен відіграти певну роль «Український історичний журнал».

⁴ Белінский В. Г. Полн. собр. соч.— М., 1965.— Т. 7.— С. 52—53.

А. М. Шлепаків. Інтернаціоналізація історичного процесу: етапи і тенденції. «Всесвітня історія», «міжнародні відносини», «світовий революційний процес» — ці словосполучення міцно увійшли в нашу свідомість і вжиток, відбиваючи незаперечну спільність історичної долі людства, різноманітність контактів, які з давніх давен зв'язували країни і народи. В. І. Ленін вбачав одну з найвизначніших заслуг К. Маркса у тому, що він «...вказав шлях до наукового вивчення історії, як єдиного, закономірного в усій своїй величезній різнобічності й суперечливості, процесу»^{4а}. Проте поки що відтворення в науковій літературі конкретних явищ історії як світового процесу й осмислення природи та магістральної тенденції розвитку взаємозв'язків між народами і суспільствами істотно поступаються перед краєзнавчими дослідженнями. Такі спроби мали місце на Заході, однак, крім інших методологічних вад, вони хибували на те, що являли собою здебільшого сукупність національних історій, а об'єднуючим їх компонентом були в основному війни. Звичайно, в давні часи і наші дні завойовників, наприклад, хрестові походи, можна формально віднести до таких явищ, але вони, звісно, не вели до нормального спілкування між народами та їх культурами.

В цьому контексті навіть спорадичні поодинокі мандрівки, географічні експедиції, торгові зв'язки в добу античності й середньовіччя були важливим джерелом пізнання життя інших народів, а подекуди і початком встановлення тривких взаємовідносин. Як в історії України, так і в історії зарубіжних держав є чимало подій і постатей, які переконливо уособлюють прагнення народів до взаєморозуміння і контактів у різних сферах матеріального життя й духовної культури*. На жаль, далеко не всі їх свідчення — ці історичні пам'ятки — стали надбанням громадськості, всіх, хто цікавиться минулим. Невиданий у нас, наприклад, Боплан, свідчення деяких інших гостей Російської держави. Це стосується також вихідців з України, що перебували за кордоном, зокрема в заокеанських країнах. Ми, наприклад, не досить обізнані з колоритною постаттю і спадщиною Агапія Гончаренка — людини демократичних поглядів, який, перебуваючи наприкінці ХІХ — на початку ХХ сторіччя в Сполучених Штатах, видавав газету «Аляска геральд». Він належав до сотень тисяч переселенців, які своєю працею та інтелектом багато внесли у розвиток «Нового світу». Загалом переміщення людських мас на всіх етапах історії, особливо у період капіталістичної формації, були вагомим компонентом процесу інтернаціоналізації матеріального й духовного буття людства. Оцінюючи роль міграції в історії Америки, К. Маркс і Ф. Енгельс писали, що вона дала «Сполученим Штатам можливість взятися за експлуатацію їх багатих джерел промислового розвитку в таких розмірах і з такою енергією, які за короткий час повинні покласти край промисловій монополії Західної Європи і особливо Англії»⁵.

У нас чимало зроблено для висвітлення причин, масштабів і наслідків міжнародних міграцій, зокрема української трудової еміграції. Увага дослідників зосереджувалася, насамперед, на розкритті соціально-економічної природи цього явища і менше — на аналізі того, що міграції виконували й виконують функцію «живого мосту» між народами, різними етнічними середовищами і культурами. Мабуть, і я у своїх працях не надавав належної уваги такому аспекту, хоча найбільше в цьому напрямі могли б зробити етнографи та історики культури.

^{4а} Ленін В. І. Карл Маркс: Короткий біографічний нарис з викладом марксизму // Повне зібр. творів.— Т. 26.— С. 51.

* Найбільш повним зібранням свідчень, оцінок і вражень іноземних авторів про Україну ХVІ—ХVІІ ст. є серія статей Д. С. Наливайка, опублікованих в «Українському історичному журналі» у 1968—1970 рр. і 1972 р., на основі яких після відповідного доопрацювання можна було б створити цікаву монографію.

⁵ Маркс К. Передмова до другого російського видання «Маніфесту Комуністичної партії» // Маркс К. і Енгельс Ф. Твори.— Т. 19.— С. 293.

З цієї точки зору докладної оцінки потребує діяльність О. Архипенка в мистецтві, С. Тимошенка — в науці та деяких інших досить суперечливих постатей, які, втім, залишили помітний слід у духовному житті різних країн. Проте наявність і розвиток зв'язків між народами і культурами лише одна з ознак інтернаціоналізації історичного процесу. Існують його визначальні закономірні риси, на які ще 140 років тому звертали увагу К. Маркс і Ф. Енгельс: «Національна відособленість і протилежності народів все більше й більше зникають уже з розвитком буржуазії, з свободою торгівлі, світовим ринком, з одноманітним промисловим виробництвом і відповідних йому умов життя»^{5а}. За час, що минув відтоді, тенденції поступового усунення розбіжностей і відмінностей між націями та країнами посилювалися. Зростало розуміння невід'ємності людини і природи, в чому незаперечна роль належить В. І. Вернадському, справжньому корифею вітчизняної та світової науки, його вченню про ноосферу. На жаль, історики, і взагалі суспільствознавці, практично нехтували його теоретичною спадщиною, не вивчали взаємовідносини людського суспільства з природним середовищем, характер і етапи цих взаємин.

Чи не суперечать основоположній істині про інтернаціоналізацію історичного процесу такі події та явища, як революції і народжені ними нові соціально-економічні формації й системи? Адже, скажімо, утверджений буржуазними революціями капіталістичний лад соціально протистояв феодальній формації, до якої продовжували належати країни, що певний час існували поряд з новими державами. Це особливо виразно виявилось після перемоги Великого Жовтня та соціалістичних революцій у ряді країн Європи, завдяки яким утворилась система соціалізму, докорінно протилежна капіталістичній. Однак інтернаціональний процес революційного оновлення світу продовжується при всіх його затримках і відступах. До того ж незаперечним є і той факт, що для співіснування двох систем характерним є дедалі зростаючі зв'язки в найрізноманітніших сферах людського буття.

Нині взаємозв'язок народів і країн, об'єктивно зумовлений усім сучасним етапом розвитку цивілізації, стає дедалі очевиднішим. З граничною точністю його оцінку дано у доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова «Жовтень і перебудова: революція продовжується». В ній підкреслюється, що, «...незважаючи на глибоку суперечливість сучасного світу і корінні відмінності держав, що його складають, він взаємозв'язаний, взаємозалежний і являє собою певну цілісність. Це обумовлено інтернаціоналізацією світогосподарських зв'язків, всеохоплюючим характером науково-технічної революції, принципово новою роллю засобів інформації і комунікації, станом ресурсів планети, загальною екологічною небезпекою, кричущими соціальними проблемами світу, що розвивається, які торкаються всіх. Але головне — виникненням проблеми виживання людського роду, бо поява і загроза застосування ядерної зброї поставили під запитання само його існування»⁶. В цій характеристиці нашої доби з притаманними їй суперечностями і водночас спільністю глобальних проблем виявляється діалектична природа інтернаціоналізації історичного процесу.

Під враженням всеосяжності певних тенденцій сучасного суспільного розвитку народжуються думки, подібні висловленій нинішнім генеральним директором ЮНЕСКО Ф. Майором. «На мою думку, — говорив він, — ситуація, при якій ми поділені на суспільно-політичні системи, що протиборствують, вичерпала себе»^{6а}. Деякі футурологи,

^{5а} Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії // Там же.— Т. 4.— С. 428.

⁶ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується 1917—1987.— К., 1987.— С. 43.

^{6а} Майор Ф. Ориентиры для грядущего // Проблемы мира и социализма.— 1988.— № 1.— С. 41.

зокрема К. Робб, вбачають в майбутньому розвитку світу можливість тісної взаємодії між країнами, яка «...зможе витримати швидкі зміни без особливих соціальних стресів»⁷. Не важко помітити спорідненість цих та інших висловлювань з теорією конвергенції, що дістала поширення наприкінці 60-х — на початку 70-х років. Деякі із сучасних її прихильників ідуть значно далі наведених вище загальних міркувань, покладаючи прагматичні надії на те, що процес перебудови і демократизації соціалістичного суспільства приведе до прямого запозичення ним західних моделей економічного та соціально-політичного устрою. Варто згадати і те, що і в країнах соціалізму спостерігаються настрої, орієнтовані на більш прихильне сприйняття теорії конвергенції. Йдеться не лише про поширення рок-музики або західної кіно- і відеопродукції та деяких стереотипів поведінки, а й про ставлення певних кіл інтелігенції до цієї теорії. Радянський публіцист Л. Почивалов під час бесіди з редактором угорського журналу «Критика» І. Сердахейі почув від нього запитання: «Може, теорія конвергенції не така вже велика дурниця, як ми нещодавно вважали?»⁸. Щоправда, деякі політики і теоретики Заходу не поділяють надій на переродження соціалістичного світу за капіталістичними зразками. Можливо, найбільш виразно висловив свою позицію щодо цього прем'єр-міністр західнонімецької землі Баварія, голова ХСС Ф.-Й. Штраус в інтерв'ю кореспонденту газети «Известия»: «Якщо не покладати занадто великих надій — я на Заході завжди застерігав від цього, — перебудова і гласність скроєні типово за мірками нинішнього радянського суспільства і для його майбутніх потреб. Однак не слід чекати, що радянське керівництво відмовиться від своєї системи, яка будувалася і зміцнювалася протягом 70 років»⁹. А щодо нашого бачення перспектив історичного процесу, то конвергенція аж ніяк не є магістральним шляхом історичного розвитку. І розглядом цієї проблеми, мабуть, варто було б ще раз зайнятися радянським дослідником.

З огляду на ці обставини, тобто на наявність різних, подекуди протилежних інтерпретацій сучасності та переосмислення минулого, назріла нагальна потреба створення праць з історії в її світовому контексті, включаючи аналіз шляхів її нинішнього розвитку. На жаль, в активі нашої історіографії таких праць немає. Не спромоглись ми перевидати багатотомну «Всемирную историю», перекладену кількома іноземними мовами. Не перевидали й «Краткую всемирную историю» у двох томах, опубліковану ще в 1966 р. Тим часом важливість цих праць очевидна як у світоглядному розумінні, так і в пізнавально-довідковому плані. Залишається також актуальною проблема видання праць і енциклопедичних публікацій іноземними мовами.

П. С. Сохань. Правдивість — основна риса справжнього історизму. Процес всебічного революційного оновлення радянського суспільства і міжнародних відносин, розпочатий після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, охопив всі верстви населення нашої країни, вселив у радянських людей віру і переконаність у тому, що вони творці своєї історії і тому самі мусять очищати її від усіх спотворень минулого, що вони самі повинні оберігати її чистоту і правду. Адже історія — це великий учитель для сучасності та маяк для майбутнього. Разом з тим вона не лише вчить, а й суворо карає тих, хто забуває її уроки.

На досвіді своєї історії, яка містить і героїчні, і трагічні сторінки, радянські люди нині особливо переконуються у тому, що історія найкращим чином буде виконувати свої функції великого вчителя народних мас тільки тоді, коли вона з найбільшою правдивістю і всебічністю бу-

⁷ Robb C. The Historical Process — a New Perspective // Futures.— 1987.— N 1.— P. 79.

⁸ Почивалов Л. Легких дорог здесь не ждут // Лит. газ.— 1987.— 16 дек.

⁹ Известия.— 1988.— 2 янв.

де відбивати всі процеси їх історичного буття. Тому такий підвищений інтерес у широкої громадськості до правди історії, до її «білих плям», до всього того, що в післяленінський період, в умовах адміністративно-командної системи, культу особи Сталіна та в часи застою було закритим від очей людських.

Широка громадськість сьогодні справедливо говорить про наявність кон'юнктури, неповноти висвітлення і суб'єктивізму в історичних працях, про численні невисвітлені «білі», а точніше «темні», плями й викривлення в історії нашої Батьківщини. Все це, безперечно, вірно. Однак чи справедливо було б звинувачувати в цьому лише істориків та суспільствознавців в цілому? Адже нині всім добре відомо, що в період культу особи Сталіна і аж до недавнього часу мала місце тенденція до засекречування переважної більшості найважливіших партійних і державних документів, які не були доступними дослідникам. І це не давало змоги їм відтворювати об'єктивну картину історичного процесу.

Молода Країна Рад з перших днів існування устами свого вождя В. І. Леніна відкрито на весь світ проголосила, що вона повністю пориває з таємною дипломатією та діяльністю як у міжнародних, так і в своїх внутрішньодержавних справах й буде відвертою і правдивою перед своїм народом, перед усім людством. Такою вона й була при житті В. І. Леніна. Та, на жаль, Сталін та його послідовники за допомогою свого адміністративно-бюрократичного апарату створили таку рафіновану систему таємничості у своїй діяльності, яка фактично не давала ніякої змоги дослідникам проникнути за її броньовану стіну. По-перше, вони абсолютно не мали змоги користуватися тією документацією, яка відбивала справжню картину того, як вирішувались справи не тільки у верхніх ешелонах влади: у Політбюро ЦК КПРС, верховних радах та урядах СРСР і республік, у міністерствах і відомствах, а навіть і в середніх її ланках: в обкомах і міськкомках партії, облвиконкомах та міськвиконкомах і т. д.

По-друге, вся статистика зверху донизу свідомо велася так, що вона не тільки приховувала і спотворювала справжній стан справ у багатьох галузях народного господарства, а й не давала можливості дослідникам глибоко проникнути у глибинні процеси їх розвитку та економіки країни в цілому.

І нарешті, якщо науковцю й вдавалося добути якісь цікаві нові документи чи дані, то їх не дозволялося друкувати, бо вимагалось посилання лише на опубліковане вітчизняне джерело. Скільки нервів, енергії та сил доводилося витратити дослідникам, щоб подолати хоча б маленьку частину цих броньованих перепон!

Про це все не можна не говорити тому, що до тих пір, доки перед науковцями будуть височіти ці нездоланні бар'єри, справжньої правдивої історії нашого суспільства чекати марно. В. І. Ленін писав, що історичну істину становить лише *«сукупність усіх сторін явища, дійсності та їх (взаємо)відношення»*¹⁰. Якщо ж дослідник не має змоги всебічно вивчити ті питання, які вивчає, він не наблизиться до історичної істини, не відтворить правду історії, а лише в кращому випадку — напівправду.

Тому нас, істориків, як і всіх радянських людей, радує й надихає новий курс нашої партії на перебудову та гласність. Він вселяє надію, що свіжий вітер революційного оновлення очистить наше суспільство від усіх авторитарних і адміністративно-бюрократичних нашарувань і змете разом з тим ті перепони, що заважають плідній і творчій роботі істориків та всіх суспільствознавців. А це дасть можливість їм на повну силу брати участь у реалізації невідкладних ідеологічних та виховних завдань.

¹⁰ Ленін В. І. Філософські зошити: Конспект книги Гегеля «Наука логіки» // Повне зібр. творів.— Т. 29.— С. 165.

Навряд чи знайдеться сьогодні людина, яка б не усвідомлювала необхідність перебудови як процесу революційного оновлення суспільства. І те, що не лише історики та суспільствознавці в цілому, журналісти й письменники, інші діячі науки та культури, а й усі трудящі нашої країни виявляють підвищений інтерес до правди історії, свідчить і про зростання їх патріотичної свідомості, і про розуміння необхідності з'ясування уроків минулого для сьогодення. Це надихає й зобов'язує істориків уважно прислухатися до думки широкої громадськості, яка, безперечно, допомагає нам і у визначенні магістральних напрямів наших досліджень, і в удосконаленні шляхів та методів дослідження, і в більш глибокому розумінні таких категорій, як загальноісторичне та конкретно-історичне, національне й інтернаціональне та ін.

Звичайно, ми, історики, у боргу перед своїми читачами. Залишається багато проблем у загальноісторичному процесі нашої Батьківщини, які або зовсім не висвітлені, або досліджені поверхово і схематично. Це стосується й історії України.

Кому ж як не нам, історикам УРСР, треба зробити все, щоб у всій повноті відтворити багатовікову історію культури України, дати всебічну картину і вірне тлумачення всіх процесів її культурно-освітнього та національно-визвольного руху, висвітлити розвиток історичної та громадської думки на Україні тощо. У нас, зокрема, й досі немає праць про історичну думку в Києво-Могилянській академії — цьому видатному освітньому закладі середньовіччя і про його вклад у загальноєвропейську культурно-освітню справу. Все ще чекають на належну археографічну обробку та видання численні літописні та інші важливі джерела з історії нашої країни, до чого ми приступили лише останнім часом і до того ж дуже повільно та обережно.

Вже готуються до друку й у найближчі роки будуть видані Галицько-Волинський літопис, опис Київського намісництва другої половини XVII ст., тритомник слідчої справи Кирило-Мефодіївського товариства, тритомна історія запорізького козацтва Д. І. Яворницького, «Опис України» Боплана та ін. Проте це тільки перші кроки і в цій справі ще належить багато зробити по виданню джерел і дожовтневого, і радянського періодів. Заслугове на опублікування, щоб стати надбанням дослідників, і все цінне, що є в доробку таких істориків, як Д. М. Бантиш-Каменський і О. І. Рігельман, М. Ф. Берлінський і М. А. Маркевич, П. О. Куліш і В. Б. Антонович, М. О. Максимович і М. І. Костомаров, М. П. Драгоманов і Д. І. Багалій, М. С. Грушевський і О. Я. Єфіменко та інших. Пора подбати й про те, щоб видати зібрання творів таких видатних діячів України, як М. О. Скрипник, Д. З. Мануїльський, В. О. Антонов-Овсієнко, Х. Г. Раковський, В. П. Затонський, Г. І. Петровський та ін. Ми повинні зробити все, щоб зайняли належне їм місце в історії й ряд відомих діячів науки та культури України, зокрема, Ю. В. Кондратюк, О. С. Курбас, Григорій Тютюнник, Микола Куліш та чимало інших.

Проте правда історії полягає не лише в об'єктивному принциповому висвітленні діяльності та ролі тих чи інших осіб, навіть й видатних, на що нині спрямовується увага багатьох авторів, що виступають у пресі.

На жаль, дехто з цих авторів розуміє правду історії по-своєму, через призму своїх суб'єктивних переконань та інтересів. Нерідко такі автори без знання всього комплексу історичних фактів вдаються до суб'єктивних оцінок діяльності тих чи інших осіб, дають довіільну інтерпретацію важливих подій і фактів, що може привести лише до дальших спотворень правди історії. Ми не можемо уподібнюватися як англійському лорду Честерфілду, який, проживаючи у XVII ст., вважав історію «хаотичним оберемком фактів», так і тим дослідникам, що зводять історію до розповідей про діяльність окремих осіб. «...Про історичні події,— писав В. І. Ленін,— треба судити з рухів мас і класів у ціло-

му, а не з настроїв окремих осіб і груп»¹¹. Історія суспільства — це насамперед сукупність всього людського досвіду, всіх процесів та явищ, особливо таких важливих і епохальних у житті народів, яким, скажімо, в історії України було козацтво. Та якраз саме історія цього дійсно унікального соціального явища ряд останніх десятиліть фактично була під забороною. Дослідників, які бралися за цю тему, часто безпідставно звинувачували в націоналізмі, «в прикрашенні дійсності» тощо. Проте історія Запорізької Січі і козацтва в цілому — це не лише славетні сторінки героїзму й патріотизму українського народу в минулому, а й цінний досвід соціального самоуправління, нагромаджений нашими попередниками, особливо у XVI—XVII ст., який становить безперечний інтерес й для сучасності. Вона заслуговує на повне і всебічне висвітлення. Що ж до поняття «націоналізм», то В. І. Ленін, як відомо, основними ознаками його вважав пропагування переваг однієї нації над іншими та національного над соціальним, підкреслюючи при цьому, що любов до історії й культури своєї батьківщини є виявом справжнього патріотизму і не має нічого спільного з націоналізмом. Слепе ж жонгливання цим терміном та безпідставне звинувачення в націоналізмі, що зустрічається, на жаль, ще інколи й тепер, завдавало й завдає великої шкоди і правді історії, і справі патріотичного виховання трудящих.

Історики не можуть спокійно ставитися і до спроб окремих авторів ігнорувати принципи історизму при висвітленні історичних питань. В пресі справедливо зазначалося, що драматург М. Шатров у своїх п'єсах «Брестский мир» і особливо «Дальше, дальше, дальше...» вдався до довільного тлумачення історичних подій і навіть діяльності В. І. Леніна. Автор приписує Іллічу такі слова і дії, які були не властиві йому. В останній з цих п'єс М. Шатров дійшов до того, що, ігноруючи принципи історизму, виставляє В. І. Леніна по суті головним винуватцем того свавілля, що коїлося у 30-ті роки. І якби був живий Володимир Ілліч, то обов'язково б відказав на це авторові словами Маркса: «Ясно одне, що сам я не ленінець».

Ігнорування принципів історизму, основними з яких В. І. Ленін вважав необхідність розгляду будь-якої історичної події з точки зору тих конкретних умов, за яких вона відбувалася, має місце і в деяких інших авторів, коли вони, наприклад, намагаються розглядати й оцінювати навіть події початку 20-х років через призму культу особи Сталіна. Звичайно, історикам належить викрити всю глибину провини, яку він несе особисто за репресії 30-х років, за прорахунки у Великій Вітчизняній війні, особливо на її першому етапі, що призвели до загибелі мільйонів людей і віддання ворогові України, Білорусії та багатьох інших регіонів нашої країни, їх повного пограбування, чого, можливо, можна було б хоч частково уникнути.

Не можна забувати й ту величезну провину, яку несе особисто Сталін за політику форсування колективізації і пов'язаний з цією політикою голод на Україні та в інших місцях у 1933—1934 рр., внаслідок якого загинуло кілька мільйонів безвинних радянських людей. Цим жахливим подіям, пов'язаним з діяльністю Сталіна, немає і не може бути ніякого виправдання. Однак висвітлювати всі ці питання історії треба по законах історії, з всебічним аналізом всього комплексу фактів і явищ, а не шляхом емоцій та намагань зробити все чорне білим або ж навпаки, до чого вдаються деякі автори.

Не менш важливою є необхідність правдивого показу тієї величезної шкоди, яку завдало нашому соціалістичному суспільству моральне розтління певної частини керівної верхівки та чиновницько-бюрократичного апарату в епоху правління Брежнєва — Черненко. Без цього також не буде повної правди історії. І для того, щоб розкрити народу

¹¹ Ленін В. І. Ще один похід на демократію // Повне збір. творів.— Т. 22.— С. 82.

цю правду, дослідники повинні отримати можливість ознайомитися з усіма без винятку документами і фактами з тим, щоб спокійно розібратися в комплексі причин, об'єктивних і суб'єктивних, що породили таке потворне явище, як адміністративно-командна система культу особи. Слід з'ясувати питання, які пов'язані з виникненням і розвитком цієї величезної піраміди чиновників-бюрократів, підлабузників, кар'єристів і відвертих пройдисвітів, усіх тих беріїв, ежових та їх наступників, — чурбанових, адиллових та ін., на вершині якої піднімалася зловісна фігура напівбога-напівлюдини. Треба обов'язково з'ясувати, які умови і фактори породжували оце огидне явище, безперечно, не притаманне соціалізму. Це потрібно насамперед для того, щоб воно більше ніколи не повторювалося. Весь досвід всесвітньої історії, у тому числі історії нашої країни, вчить, зокрема, що в умовах абсурдної централізації влади, коли народ мовчить, на вершину державної влади нерідко піднімалися особи з сильним і деспотичним характером. Так було, наприклад, ще на зорі диктаторського режиму у давньому Римі при диктатурі Сулли, у Франції — при Наполеоні I і в Росії — при Івані Грозному та Петрі Першому. Характерними для деспотичного правління були масові репресії та вбивства, виповзання на поверхню зграї підлабузників й всякого роду пройдисвітів. Безперечно, Сталін, який, як відомо, шанував сильних осіб, особливо Івана Грозного, певною мірою йшов їх шляхами, використовуючи, зокрема, віками формовану у людей рису плазування перед «сильними світу цього». І тепер особливо важливо правильно розібратися в усіх причинах минулих явищ, щоб, по-перше, не допустити деформацій соціалізму як це було в минулому, а по-друге, щоб у запалі боротьби з їх наслідками разом з усім потворним не виплескати й наше дітище — досвід соціалізму. А тенденції до цього у деяких гарячих голів уже є. Вірно критикуючи культ особи Сталіна, його наслідки, вони разом з тим запускають стріли і в саму сутність соціалізму як системи та в його ідеологію — лєнінізм. А це вже загрозна і шкідлива тенденція, яка, на жаль, нерідко здійснюється під благоприсойним приводом боротьби за правду історії. А вона полягає не у відновленні окремих фактів та фактиків, взятих поза контекстом певного історичного процесу, а в правдивому відображенні всієї сукупності подій та явищ, які становлять суть цього процесу.

На 70-річному шляху нашої соціалістичної історії були не лише збочення і трагізм, а й героїзм та пафос соціалістичного будівництва, безмежна самовідданість у праці і боротьбі на захист своєї Батьківщини багатьох мільйонів, абсолютної більшості радянських людей. І було б огидним кощунством забути або применшувати все це. В минулому і в нашій країні, і в інших країнах соціалізму спотворювалися не сутність, а лише форми реалізації соціалізму як нової системи. Проте історична роль соціалізму в тому й полягає, що, пробиваючи собі шлях, через усі перепони, він витримує історичне випробування насамперед завдяки своїй сутності як нової і найбільш прогресивної суспільної системи.

Досвід останніх років у розвитку нашої країни з усією переконаністю доводить, що найкращими ліками від всіляких деформацій соціалізму та загрози повторів ганебних наростів на його тілі у вигляді культу особи та його наслідків є широке розгортання демократії і гласності, які як свіжий вітер будуть очищати його від всіляких збочень та утверджувати його справді гуманістичну і демократичну сутність. Однак процес цей, як показує нагромаджений досвід, ще не може відбуватися самопливом, він потребує певного й необхідного цілеспрямування.

На закінчення хотілося б наголосити ще на одному. В сучасних умовах, коли наша партія розгорнула колосальну діяльність по досягненню міжнародної розрядки і миру на нашій планеті, особливого значення набуває, як неодноразово підкреслював М. С. Горбачов, форму-

вання нового, антимілітаристського та інтернаціоналістського мислення людей.

У зв'язку з цим нам, історикам, слід звернути увагу й на необхідність внесення певних змін у зміст навчальних посібників з історії для шкіл та вузів. Зараз підрастаюче покоління з шкільних підручників може довідатися про боротьбу наших предків проти кривих лицарів і татаро-монголів, про війни Росії проти Швеції та Туреччини, Франції і Пруссії, Австро-Угорщини й Польщі тощо. Все це звичайно теж не можна викинути з історії, воно сприяє справі формування патріотичних почуттів і свідомості у нашого народу. Але ж чи багато можуть довідатися наші учні з своїх підручників про прогресивні культурно-освітні, наукові та інші зв'язки нашої країни з народами Англії, Франції, США, Італії, Індії та інших країн світу. Позитивно на це відповісти не можна. Більше того, через одностороннє розуміння патріотизму ми нерідко у своїх підручниках і в спеціальній науковій та художній літературі навіть у згадках про наукові, культурні та інші зв'язки прагнули обов'язково довести наш пріоритет, доходючи часто до абсурду, вдало сформульованому у відомому висловлюванні про те, що «Росія — батьківщина слонів». Це, звичайно, не приносить користі справі утвердження інтернаціоналістського мислення. Недоречним є й те, що ми всіх своїх співвітчизників за кордоном, в тому числі й численну трудову еміграцію українського населення, яка змушена була покинути свою батьківщину ще в минулому, або на початку цього століття, і навіть їх дітей та внуків, багато з яких зберігають любов до своєї батьківщини, її мови й культури, всіх загалом зараховуємо до табору буржуазних націоналістів і цураємося здійснювати з ними зв'язки і контакти.

Якщо ми справді хочемо утверджувати нове, інтернаціоналістське мислення у наших людей, а це конче необхідно в сучасних умовах, ми повинні рішуче змінювати і своє мислення, і докорінно переглядати та відповідно змінювати зміст і наших навчальних підручників та посібників, і спеціальної історичної та художньої літератури.

Р. Г. Симоненко. Про національне та інтернаціональне в історичному розвитку. Революційна перебудова життя країни й нерозривно зв'язане з нею нове політичне мислення у міжнародних відносинах ґрунтуються на матеріалістичній концепції суспільного розвитку. Розглядаючи людство як цілісність, відтворюючи багатобарвну картину його розвитку, марксизм розкриває історію народів у природній та органічній взаємодії. При цьому розуміння невинної діалектичної зміни співвідношення національного та інтернаціонального — невід'ємна риса матеріалістичного розуміння історії. Натомість ідеалістичні, суб'єктивістські теорії при всіх їх різновидах так або інакше розглядають історичний розвиток як непримиренне зіткнення окремих національних інтересів. За такою архаїчною історіософією народи розвиваються наче в окремих мікрокосмах. Одвічна відокремленість, незмінна протилежність, постійна ворожість інтересів однієї нації національним інтересам іншої — таким є зрештою підхід буржуазної історіографії до висвітлення проблем минулого.

Ключем для правильного наукового відтворення історичних подій і явищ є розуміння того, що за тими або іншими національними інтересами стоять певні історичні класи. Та й суть національного не залишається незмінною, вона збагачується і розширюється в міру просування народів і країн шляхом суспільного прогресу. В антагоністичному суспільстві панівний клас ототожнює власні інтереси з загальнонаціональними, прагне нав'язати їх трудящим масам. Проблема національного стає об'єктом гострої боротьби, що розгортається всередині експлуататорського світу.

Тенденція до інтернаціоналізації економіки, а на цій основі й інших галузей людської діяльності, що прискорює свій біг в буржуазно-

му суспільстві, наочно виявляє саме тепер свій класовий зміст. Інтернаціональне «спілкування» експлуататорів, насамперед панівної еліти має посилити їхню владу. Справжній розквіт інтернаціонального, його природне й органічне поєднання з національним, що веде до рівноправного співробітництва, братерства народів, можливий лише в результаті докорінних суспільних змін. «Щоб народи могли дійсно об'єднатися, у них повинні бути спільні інтереси. Щоб їх інтереси могли бути спільними, повинні бути знищені існуючі відносини власності, бо існуючі відносини власності зумовлюють експлуатацію одних народів іншими;...»¹²⁻¹⁵

Вирішальну роль у докорінному перетворенні взаємовідносин вікового недовір'я й ворожості між народами, у прокладанні шляхів до гармонійного поєднання національного та інтернаціонального історія відвела могильнику експлуататорського ладу — пролетаріату. Наукова теорія, якою озброєний цей клас, включає аналіз засобів розв'язання одного з найскладніших питань, що віддавна стоять перед людством, — національного. Ось чому засвоєння і творче застосування марксизму-ленінізму — важлива умова перебудови в історичній науці.

Життя владно висунуло перед радянськими істориками завдання більш глибокого осмислення й точного відтворення багатьох явищ минулого — коренів сучасних процесів, всебічне дослідження яких має зробити впевненішими наші кроки у майбутнє. Здійснити це завдання можна лише дотримуючись послідовно матеріалістичної концепції наукового пізнання. Йдеться про необхідність системного підходу до розгляду історії, співвідношення та взаємодії національного й інтернаціонального зокрема. Складовою частиною такого підходу є дотримання ленінської вимоги — з'ясувати, насамперед, загальні, основоположні питання, без чого можна заплутатися у, здається, безкінечному хаосі фактів, потрапити у справжній вир подій.

Неодмінною умовою правдивої та переконливої відповіді на численні конкретні запитання, що постають нині і пов'язані з минулим, є чітке додержання ленінського принципу партійності. Проте, серед численних і гучних вимог, звернутих сьогодні до істориків, здебільшого не чути посилаючись на необхідність керуватися цим принципом. Ще кілька років тому, коли він згадувався як обов'язковий, до нього часто додавався ще й принцип об'єктивності. Однак В. І. Ленін дивився на суть справи інакше. Партійність, за його відомим визначенням, зовсім не пристоїть об'єктивності, а потреба оцінювати події та явища минулого з позиції передового суспільного класу аж ніяк не потребує доповнення «об'єктивністю». Підкреслюючи необхідність повністю усвідомити різницю між марксистською та об'єктивістською системами поглядів, В. І. Ленін підсумовував: «...Матеріаліст, з одного боку, послідовніший від об'єктивіста і глибше, повніше проводить свій об'єктивізм. Він не обмежується вказанням на необхідність процесу, а виявляє, яка саме суспільно-економічна формація дає зміст цьому процесові, який саме клас визначає цю необхідність... З другого боку, матеріалізм включає в себе, так би мовити, партійність, зобов'язуючи при всякій оцінці події прямо і відкрито ставати на точку зору певної суспільної групи»¹⁶.

Можливо, окремі історики йшли на «доповнення» принципу партійності, прагнучи (несвідомо або свідомо) обійти в такий спосіб утилітарні вимоги, що ставилися перед історичною наукою в часи застою, уникнути парадного, а іноді й просто сусального зображення подій та явищ минулого й сучасного. Та це був сумнівний шлях.

Зрештою, суть справи не у вірності на словах принципу партійності. Викликає занепокоєння певне розмивання класових, партійних критеріїв оцінок у виступах, наприклад, деяких авторів у пресі, що через

¹²⁻¹⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Про Польщу // Твори.— Т. 4.— С. 359.

¹⁶ Ленін В. І. Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве // Повне збір. творів.— Т. 1.— С. 390.

відомі причини оперативніше, ніж наукові видання, виступає з новими трактуваннями у відповідь на зростаючий інтерес громадськості до подій і явищ минулого. До таких виступів, зокрема, можна віднести опублікований на сторінках шановного союзного органу беззастережний панегірик на адресу М. С. Грушевського¹⁷. Не будемо спеціально спростовувати твердження щодо його «революційної діяльності», за яку царизм покарав засланням. Сам М. С. Грушевський, про що свідчить власноручний опис його діяльності у 1914—1919 рр.¹⁸, його однодумці та спадкоємці не наважувалися висловити подібне сміливе трактування його перебування у Симбірську, Казані та Москві, де найвидатніший представник української буржуазної історіографії продовжував інтенсивно займатися професійною діяльністю. Хоча не слід заперечувати значення історичних праць М. С. Грушевського, у яких міститься величезна кількість фактографічного матеріалу, що, безумовно, ширше має використовуватися радянськими істориками.

Ми не оцінюємо тепер політичної діяльності голови Центральної ради. Та, очевидно, навряд сьогодні хтось захоче її переглядати. Мова про інше — чи справді його твори становлять «ніби фундамент будівлі вітчизняної історії?» На наш погляд, ні. В основі історичних побудов М. С. Грушевського — одверто націоналістична концепція, войовниче прагнення відокремити й протиставити історію українського та російського народів, довести, нібито вони йшли «відмінними шляхами», а взаємовідносини між народами просякнуті незмінною і непереборною ворожістю, ніби Україна завжди орієнтувалася на Захід, передусім на Німеччину. Чого варте, наприклад, у цьому зв'язку твердження М. С. Грушевського, що Львів у часи середньовіччя — це «чисто німецьке місто» тощо. Навряд чи після такого можна твердити, що на підставі історичних творів Грушевського можна зрозуміти і правдиво відтворити минуле України, одну з найважливіших складових її багатовікової історії — взаємозв'язки з російським народом, його передовою культурою.

Варто нагадати сучасному журналісту й висловлюванню визначного знавця історії, класика української радянської журналістики Я. О. Галана: «Далекий шлях від Грушевського до бандерівських різунів, але — той самий»¹⁹. При всій полемічній загостреності наведені слова вірно й глибоко відбивають загальне спрямування, як люблять говорити на Заході, історіософії Грушевського. Я. О. Галан глибоко й образно вказав також на місце історичних концепцій «відрубності», невикоренимої «ворожості» до усього російського, «орієнтації на Захід, на Німеччину» в ідейному та політичному багажі українського буржуазного націоналізму.

В. І. Ленін спеціально не звертався до аналізу історичної концепції Грушевського, відзначаючи лише реакційний характер його поглядів на участь українців у загальноросійському революційному русі (Ленинський збірник, ХХХ, с.11, 26). І все ж у ленінській творчій спадщині є визначення, яке, на наш погляд, може бути використане для характеристики цього українського буржуазного історика. Виступаючи у березні 1921 р. з аналізом дій російської еміграції у зв'язку з повстанням у Кронштадті, В. І. Ленін відзначив особливу роль П. М. Мілюкова в формулюванні тактики контрреволюції щодо Радянської влади. Володимир Ілліч пояснював: «Він історію вчив уважно і всі свої знання оновив вивченням російської історії на власній шкурі. Результат свого двадцятирічного професорського вивчення він підкріпив двадцятимісячним особистим вивченням». І ще: «Дечого він навчився з російської історії і від поміщиків та капіталістів...»²⁰.

¹⁷ Известия.— 1988.— 12 февр.

¹⁸ Див.: Український історик.— Нью-Йорк — Мюнхен, 1966.— № 1—2.— С. 98—101.

¹⁹ Галан Я. Твори.— К., 1978.— Т. 3.— С. 391.

²⁰ Ленін В. І. Промова на Всеросійському з'їзді транспортних робітників 27 березня 1921 р. // Повне зібр. творів.— Т. 43.— С. 125.

Наведена ленінська характеристика, на нашу думку, дає змогу яскравіше зрозуміти її суттєві риси наукової діяльності М. С. Грушевського, його політичного обличчя. Справді, спільне професорське минуле, майже тотожні кадетські погляди до 1917 р., виняткова активність у загальному таборі ворогів соціалістичної революції напередодні і в час перемоги Великого Жовтня, майже солідарна орієнтація на німецько-австрійських окупантів України у 1917 р., пізніші наміри «відмежуватися» від одвертої, непримиренної й збанкрутілої контрреволюції — все це надзвичайно зближує П. М. Мілюкова і М. С. Грушевського не лише в часі й просторі, а й спрямовуючими лініями професійно-політичної поведінки. Суттєве в ленінській характеристиці — вказівка на тісний зв'язок інтересу до історії з політичною активністю, на схильність даної категорії битих діячів контрреволюції до перефарбування. Проявом останнього й стало (йдеться про перші роки після закінчення іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни в СРСР) висунення підступного гасла «Радянська влада без комуністів».

І Мілюков, і Грушевський відповідно до власних історичних уподобань знайшли своє місце у політиці, в небаченому доти класовому двобої, який розгорнувся в нашій країні. Варто додати при цьому, що останній особисто наполягав на такому розумінні справи. «Я сам, — відзначив він у 1918 р., — прийшов до політики через історію і сей шлях вважаю нормальним...»²¹.

Звідси випливає висновок — історичні погляди голови Центральної ради великою мірою обумовили його політичну позицію, становили одну з головних її підвалин. Тому звертаючись до багатого й цінного фактичного матеріалу, нагромадженого у багатотомній «Історії України-Руси», не можна ігнорувати дійсний зміст і спрямування історичних, конкретно кажучи — націоналістичних, концепцій М. С. Грушевського, невід'ємних від його політичної діяльності.

Оцінюючи надбання радянської культури, її мистецької та духовної скарбниці, не слід діяти навмання і не враховувати при цьому вагомі принципи критерії. Наміри проголосити «частиною радянської культури» мало не всіх, хто творив мовами народів СРСР або є вихідцем з їх територій, впливає з дещо авангардистського погляду на розв'язання національних проблем в СРСР, а звідси — на досягнення радянськими народами цілковитої національної єдності. Події останнього часу в Казахстані й Прибалтиці, деяких інших регіонах країни вимагають від дослідників відповідального і більш тверезого підходу до вивчення цих проблем. Вони нагадують, зокрема, про актуальність ленінського положення про існування двох культур в кожній національній культурі. Повертаючи нашій соціалістичній культурі імена несправедливо відлучених від неї чи то з пролеткультівських мотивів, чи то на підставі несправедливих політичних закидів, не варто зараховувати до неї чужих, а тим більше ворожих справі соціалізму й інтернаціоналізму осіб. Це, звичайно, нелегка й відповідальна справа. Прагнення прикритися «національною справою», ототожнити власну діяльність з інтересами народу служило часто-густо антисоціалістичним цілям.

Кілька слів про інше, більш конкретне, але важливе питання. Йдеться про величезну постать В. І. Вернадського. Науковий подвиг справжнього класика природознавства по-справжньому зуміють оцінити хіба що нащадки. Та вже сьогодні історики повинні робити свою справу, з'ясовуючи важливі віхи багатогранної діяльності великого сина українського народу. Чи не в першу чергу варто у повному обсязі відтворити діяльність В. І. Вернадського по створенню Української академії наук. Необхідною передумовою цього є уточнення дат підготовчої діяльності та початку функціонування АН УРСР. Відомо, що це від-

²¹ Грушевський М. С. На порозі нової України: Гадки і мрії.— К., 1918.— С. 4.

булося в 1918 р. Відсуваючи ж ці дати на більш пізній період, ми не лише вступаємо у суперечність з фактами, а й позбавляємо себе можливості з'ясувати всю глибину, прогресивність і далекоглядність замислу видатного організатора вітчизняної науки В. І. Вернадського. У зв'язку ж з проблемою національного й інтернаціонального, що в даному випадку цікавить нас найбільше, не можна вже тепер не відзначити, що науково-організаційна концепція першого президента Академії наук УРСР принципово протистояла відповідним націоналістичним калькуляціям М. С. Грушевського та здійснювалася всупереч останнім.

В умовах демократизації та гласності проблеми, які раніше замовчувалися, винесені на загальне обговорення, поставлені перед необхідністю реального й ділового розв'язання. Важливе місце в цій важливій та відповідальній справі відведено суспільствознавству. І так само як для аналізу історичних подій слід з'ясувати передусім обставини загального характеру, це необхідно і для розуміння нинішніх процесів суспільного розвитку. Йдеться, насамперед, про з'ясування сучасного стану національного питання в СРСР. Адже тільки на основі цього можна предметно визначити його складові й напрями розвитку.

Слід відзначити в цьому зв'язку, що загальноприйняте ще недавно визначення — «національне питання, що залишилось від минулого, в Радянському Союзі успішно розв'язане» — в сучасних умовах вже недостатнє. Справедливо наголошуючи на корінній відмінності становища націй при капіталізмі й при соціалізмі, взаємовідносин між народами, на плідотворності їх співробітництва, це визначення, на наш погляд, дещо благодушне. Звернуто переважно в минуле, воно не відображає достатньою мірою картини сьогоденної динамічної епохи, не вказує на перспективи розвитку національних відносин. Гласність і демократизація, розширення самоуправління та ініціативи на місцях, швидке зростання національної самосвідомості радянських народів і народностей, — все це, як відзначалося на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС, обумовлює потребу повернутися обличчям до проблем дальшого розвитку національних відносин, посилення інтернаціонального виховання. Проведення на неосяжних просторах багатонаціональної країни широкомасштабної економічної реформи ще більш посилює цю потребу.

Аналіз взаємодії соціального й інтернаціонального в історичному минулому, героїчних творчих зверненнях радянських народів, у їх сьогоденній боротьбі за революційну перебудову підкреслює глибокий соціальний зміст національного питання, його нерозривний зв'язок з характером і шляхами суспільно-економічного розвитку. Все це вимагає, на наш погляд, доповнити вищенаведене визначення, вказавши у ньому ступінь розв'язання національного питання в СРСР та взагалі в умовах соціалізму. Крім констатації досягнутого, варто було б відобразити динаміку національних взаємовідносин в період соціалістичного розвитку, зв'язаного з багатонаціональним складом країни, з активною участю всіх її народів у неперпинному творенні нових форм людського співжиття.

Звідси випливає, що національне питання розв'язане такою мірою, якою мірою розв'язані основні завдання будівництва соціалізму і наскільки суспільство просунулося шляхом соціалістичної демократії, всебічної реалізації ленінської концепції нового світу. Воно розв'язане настільки, наскільки високим є ступінь розвитку й інтегрування республіканських економік, їх внесок у союзний народногосподарський комплекс, наскільки високим є ступінь розвитку національних культур, їх взаємозв'язків та взаємозбагачення, іншими словами — ступінь розвитку економіки й культури народів, їх інтернаціоналізації, братерства і співробітництва.

Таке доповнення вказує на засоби, напрями й перспективи розв'язання національного питання. З нього видно, що дальший прогрес на-

ціональних відносин можливий на шляхах ідеології та практики робітничого класу, вільного розвитку національних культур, їх збагачення кращими надбаннями культур братніх народів і всього людства, на шляхах пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, дальшого згуртування народів СРСР під прапором революційної перебудови. Воно безпосередньо і нерозривно зв'язане з висунутим партією в ході перебудови гаслом: «Більше соціалізму, більше демократії, більше лєнінізму!». Все це дає підстави твердити про неминучість нового етапу розв'язання національного питання. «І тут, — підкреслював на лютневому (1988 р.) Пленумі Центрального комітету КПРС М. С. Горбачов, — ми підходимо до дуже важливого питання — про об'єднання через революцію і Радянську владу національної гордості і національного надбання кожного народу з інтернаціоналізмом соціалістичного суспільства»²².

Революційна перебудова, гласність та демократизація означають продовження справи великого Жовтня, дальше органічне поєднання національного і інтернаціонального, якісно новий етап розв'язання національного питання, розвитку міжнародних відносин та зміцнення лєнінської дружби народів СРСР.

А. В. Санцевич. Нові вимоги до методики історичного дослідження. Перебудова, що охоплює всі сторони нашого життя, безперечно, має пряме відношення і до методики історичного дослідження. Нині вже не можна керуватися старими мірками парадного, однобічного висвітлення історичної дійсності, оскільки тільки діалектичне мислення гарантує збалансоване розкриття успіхів та недоліків, досягнень і труднощів, що мали місце.

Згідно з марксистсько-лєнінською методологією історичний процес розгортається прогресивним шляхом — від нижчих до вищих форм. Однак на окремих етапах з різних причин відбувалося зниження темпів зростання, що стосувалося й нашої країни. Тим часом у роки застою історики нерідко намагалися замовчувати труднощі, помилки, зловживання тощо.

За словами В. І. Леніна, «...соціалізм таїть у собі гігантські сили і ...людство перейшло тепер до нової стадії розвитку, яка несе надзвичайно блискучі можливості»²³. Важлива перевага соціалістичного ладу перед капіталістичним полягає в тому, що всі ресурси перебувають у розпорядженні держави, а не осідають у руках експлуататорської еліти, як за капіталізму. Ці ресурси повинні раціонально та економно витрачатися. Переваги нашої системи особливо яскраво виявлялися в екстремальній обстановці (під час революції, воєнних випробувань), коли всі сили і засоби мобілізуються для перемоги над ворогом.

В мирні періоди найважливішим критерієм ефективності розвитку країни є підвищення матеріального і культурного рівня добробуту трудящих. У цьому розумінні були досить сприятливі етапи (на жаль, не дуже тривалі): у 1921—1928 рр. успішно здійснювалася лєнінська модель непу — після революції, громадянської війни, розрухи енергійно відбудовувалось і розвивалось народне господарство, підвищувався добробут народу. «У середині 50-х років, — зазначав М. С. Горбачов, — особливо після XX з'їзду КПРС, над країною пронісся вітер перемін, народ піднісся духом, ожив, став сміливішим і впевненішим»²⁴. Істотно зросла економічна могутність країни, помітними були значні успіхи у розвитку науково-технічного прогресу, почалося використання атомної енергії в мирних цілях, відбулися перші старты космічних кораблів. Розгорнулося небаченими доти темпами житлове будівництво, поліпшено пенсійне забезпечення трудящих тощо.

²² Рад. Україна.— 1988.— 19 лют.

²³ Ленін В. І. Краще менше, та краще // Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 380.

²⁴ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— К., 1987.— С. 26.

У період перебудови нам здається особливо корисним вивчення згаданих етапів розвитку радянського суспільства, які містять цінний позитивний досвід, хоч, звичайно, тоді не обійшлося і без недоліків, прорахунків, помилок, труднощів, які обов'язково повинен показувати дослідник. Тільки в такому разі картина історичної дійсності буде правдивою, заслуговуватиме на довір'я читачів.

Однак були й інші, менш сприятливі етапи в мирному розвитку країни, вивчення яких викликає особливі утруднення. З кінця 20-х років стала складатися адміністративно-командна система партійно-державного керівництва, пов'язана з посиленням бюрократизму, утвердженням культу особи. Незважаючи на це, завдяки перевагам соціалізму, героїчним зусиллям має швидкими темпами проходили індустріалізація, культурна революція, здійснювалася колективізація сільського господарства. Але якою ціною... Спинюсь тільки на одній стороні адміністративно-командної системи — на її затратності, а також пов'язаних з цим деяких недостатньо обґрунтованих рішеннях, заходах. Ще в 1923 р. у статті «Краще менше, та краще» В. І. Ленін писав: «Треба проїнятися спасенним недовір'ям до скороспішно швидкого руху вперед, до всяких хвастощів і т. д. Треба задуматися над перевіркою тих кроків вперед, які ми щогодинно проголошуємо, щохвилино робимо і потім щосекундно доводимо їх нетривкість, несолідність і незрозумілість»²⁵. Історикам слід уважно вивчити і не виправдовувати, а пояснювати численні незрозумілі, поспішні зміни адміністративно-територіальної системи (від губерній, повітів, волостей до округів, а згодом до районів й областей), часті розукрупнення та злиття наркоматів, міністерств, нескінченні перейменування населених пунктів, підпорядкування протягом тривалого часу органів статистики Держплану тощо. Про ці та інші неадаптованості, їх наслідки мало, на жаль, пишуть історики в аналітичному плані, але вони дорого коштували радянському народові.

Зміни в житті вкрай необхідні, але вони повинні обов'язково вирітати, про них мають сформуватися чіткі уявлення. Поспіх і неважливість у розв'язанні багатьох важливих питань кричуще суперечать ленінській настанові про те, що «...треба додержуватися правила: сім разів приміряй, один раз відріж»^{25а} (зауважимо, що це стосується не тільки однієї Робсельінспекції).

При адміністративно-командній системі затратною є не тільки економіка, про що вже чимало пишуть учені, а й усе життя радянських людей. Маю на увазі прикрі втрати висококваліфікованих кадрів внаслідок жорстоких репресій часів культу особи. Всі ці волюнтаристські викривлення та прорахунки серйозно уповільнювали наш рух уперед.

Для успішного розвитку історичних досліджень недостатньо бажання, здібностей, волі, навіть мужності історика. Він повинен бути забезпечений повноцінною джерельно-літературною базою. Проте особливо важливі архівні джерела в нашій країні розділені на дві великі частини: Державний архівний фонд СРСР і Архівний фонд КПРС (за ленінським декретом «Про реорганізацію і централізацію архівної справи», ухваленим у червні 1918 р., передбачалося створити єдиний державний архівний фонд, але 1929 р. з нього виділився Архівний фонд ВКП(б). У грудні 1986 р. відбулося спільне засідання Відділення історії АН СРСР і Головархіву СРСР, на якому обговорювалося питання про використання архівних матеріалів в історичних дослідженнях, про відкриття для вчених численних фондів держархівів, однак чомусь не йшлося про використання партійних документів. Проте серйозні історичні дослідження не можна створити без залучення багатих матеріалів Архівного фонду КПРС, доступ в який обмежений.

²⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 369.

^{25а} Там же.— С. 370.

Тому часто джерельна база історичних досліджень явно недостатня, мають місце випадки, коли історики партії використовують тільки матеріали партійних архівів, а інші дослідники — державних.

Зрозуміло, останнім часом спостерігаються деякі зрушення на краще в дослідженнях істориків, різноманітнішою та змістовнішою стає їх тематика. Висвітлюється, наприклад, діяльність орендованих непланованими підприємств, класова боротьба їх робітників, робота сільськогосподарської кооперації, звершення трудівників легкої, харчової промисловості тощо. Проте методика дослідження залишається попередньою: переважно наводяться та тлумачаться статистичні відомості, сторінки праць зовсім «безлюдні». Здебільшого не називаються конкретні особи, обходяться мовчанкою їх справи, характери, прагнення. Перебудова ж відкрила сприятливі умови для показу звершень історичних діячів без поділу їх на позитивних та негативних, такими, якими вони були на певних етапах.

Поки що підготовлено до друку порівняно мало змістовних, високоякісних праць, присвячених радянському періоду. Хоча нерідко і подається новий матеріал, але він засушений, нецікавий. А читачі вимагають історичних творів, у яких гармонійно поєднувався б глибокий зміст з яскравою формою викладу.

Щоб створювати якісні дослідження, необхідно піддавати аргументованій науковій критиці використовувані джерела та літературу. Критичний підхід має бути не тільки до джерел, що створені представниками експлуататорських класів. Вимагають ретельного джерелознавчого аналізу і документи радянського періоду. У деяких з них мають місце прояви суб'єктивізму, неправильної оцінки історичних подій. Інколи спотворювався фактичний матеріал про дійсний стан справ з корисливою метою (приписки, замовчування недоліків), а також трапляються неточності, викликані бюрократизмом, відомчою тенденційністю.

Матеріали XXVII з'їзду КПРС демонструють найяскравіші зразки справедливої критики недоліків, а отже, й документів, у яких вони замовчувалися. У Політичній доповіді з'їзду М. С. Горбачов зазначав, що Центральний Комітет КПРС визнав за необхідне «...сказати про негативні процеси, які проявились у 70-і і на початку 80-х років»²⁶. Історики при розробці відповідних тем мають враховувати цю критику і всебічно відображати процеси та явища, що вивчаються ними. При критичному аналізі джерел радянської доби дослідник уважно використовує відображені в партійних та державних документах наслідки великої роботи «...по усуненню наслідків культу особи, відступів від ленінських норм партійного і державного керівництва, по виправленню помилок суб'єктивістського, волюнтаристського характеру»²⁷.

Слід підкреслити, що історична критика стосується не тільки власне джерел, а й наукових праць, використовуваних дослідником, тобто вона встановлює достовірність усього матеріалу, що вивчається.

І на закінчення торкнуса питання про авторитет істориків. Нині багато людей критикує їх (і не без підстав) за одноманітні, парадні, захвалювальні, часом нецікаві праці. Відбувається складний, болючий процес перебудови всієї їх діяльності, навіть мислення, методики оволодіння величезною масою джерел та літератури. Це потребує певного часу. Безумовно, завоювання авторитету залежатиме насамперед від конкретних справ, здобутків самих дослідників. На сучасному етапі хотілося б, щоб їм більше надавалася трибуна для спілкування з громадськістю через засоби масової інформації, шляхом читання лекцій, проведення консультацій. Адже і в період застою історики з незалежних від них причин не мали можливості розповісти про всі склад-

²⁶ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 27.

²⁷ Там же.— С. 150—151.

ності історичного процесу. Знання своєї справи вселяло в нас надію на краще майбутнє. Тепер ці сподівання справджуються, відкривається друге дихання для улюбленої плідної роботи.

М. Ю. Раковський. Виховання історією — важливий елемент перебудови. Останнім часом у радянському суспільстві помітно зріс інтерес до вітчизняної історії. Це відзначалося і в ряді партійних документів, насамперед у доповіді М. С. Горбачова «Великий Жовтень і перебудова: революція продовжується». Йшлося про це й на лютневому (1988 р.) Пленумі ЦК КПРС.

Посилення уваги широких верств населення до минулого, до історії нашої Батьківщини диктується, так би мовити, не абстрактно-освітніми цілями, а прагненням збагатити себе дорогоцінним досвідом попередніх поколінь, таким необхідним для дальшого руху вперед. Підхід до історії як до великої вчительки життя і визначає суспільно-виховну функцію радянської історичної науки на сучасному етапі.

Чому ж саме тепер, у період революційної перебудови, так зростає роль виховання історією? Справа в тому, що довгі роки для радянської історичної науки, як, зрештою, й для всього суспільствознавства, характерними були прояви догматизму, відступ від історичної правди, від лєнінських принципів партійності та історизму, інші негативні тенденції. Глибинний характер нинішніх революційних перетворень в усіх сферах життя — економіці, політиці, ідеології — зумовлює необхідність зламу старих, віджилих стереотипів і в історичній науці, ліквідації у ній різного роду «білих плям», «закритих зон» тощо.

Життя вимагає історичного підходу до розв'язання проблем сучасності. Демократизація радянського суспільства, гласність, правда історії, активізація людського фактора — все це веде до посилення ролі історичного знання у зміцненні марксистсько-лєнінського світогляду, підвищенні свідомості трудящих. Тому осмислення явищ минулого і сучасного не терпить ні байдужості, ні псевдонейтралізму, ні казенного, лозунгового підходу. Історична пам'ять наша повинна служити інтересам людини, її честі і гідності. Адже об'єкт історії як науки — багатовікове минуле народу. Це — і його невтомна боротьба проти соціального й національного поневолення, і його величезна творча діяльність у галузі матеріальної та духовної культури, і, починаючи з великого жовтневого рубежа, шлях першопрохідця, творця найпередовішого суспільного ладу. В ході великих історичних процесів формувався національний характер народу-борця, народу-будівника. Звідси — й те значення, що його має історія для виховання радянської національної гордості, почуття патріотизму та інтернаціоналізму у трудящих СРСР, звідси — і необхідність активного вторгнення історичної науки в життя, в ті процеси, що відбуваються нині в нашому суспільстві.

Дуже важливим аспектом розглядуваної проблеми є наступність поколінь і традицій. Тому у вихованні історією закладено й прогностичний елемент. Без знання минулого не можна досконало пізнати сьогодення і передбачити майбутнє. Останнім часом радянські вчені почали виявляти активність у заповненні «білих плям», науковому висвітленні різних сторін життя суспільства в минулому й нині. Це — результат впливу на історичну науку процесу революційної перебудови. Свідченням такої активності є виступи в пресі з кардинальних питань історичної науки, громадянська стурбованість її станом, палкі суперечки між представниками різних поглядів на ту чи іншу проблему.

Однак потрібно сказати, що в процесі перебудови історичної науки даються взнаки й деякі негативні моменти. Це, по-перше, — консерватизм мислення, боязнь відійти від стереотипів, усталених уявлень, тупцювання на місці. Такий підхід наочно виявився в оцінках ряду проблем, зокрема у періодизації історії, у спробах розглядати соціалізм не як процес і низку переходів, етапів, а статично. Прикладом може бути

стаття доктора економічних наук А. Гоша «Чи властиві «переходи» соціалістичній фазі» (Коммунист. — 1988. — № 3). По-друге, має місце тенденція намагання відкинути все, що було зроблено раніше, повністю переглянути всі історичні події і факти, концентруючи увагу на одних лише негативних сторонах, про які, звичайно, не можна мовчати. По-третє, спостерігається проникнення окремих націоналістично-шовіністичних тенденцій в оцінки минулого, відхід від класових позицій. Взагалі проблема єдності національного та інтернаціонального стоїть гостро. Не випадково ці питання мають стати предметом обговорення на одному з найближчих Пленумів ЦК КПРС. Шлях до подолання зазначених недоліків один — неухильне дотримання ленінських принципів партійності та історизму.

Нині, коли склалася чітка концепція перебудови, коли суспільство приступило до здійснення її другого етапу, необхідно активізувати процес виховання історією, аргументовано і зважено розібратися в нашаруваннях минулого, дати відповідь на хвилюючі питання життя народу з позицій історичної правди. Бо правда, якою б гіркою вона не була, ніколи не приносила шкоди соціалізму.

Побуває думка, що багато в цьому плані роблять наші письменники. Не погодитися з цим не можна. Водночас, на наш погляд, при спробах художнього розкриття «непрочитаних» сторінок минулого іноді допускаються надто поверхові оцінки і судження про ті чи інші події, забуття того, що історичне пізнання має характер віддзеркалення. Однозначність оцінок як наслідок емоційно-чуттєвого сприйняття — не найкращий спосіб осмислення складних історичних процесів, з'ясування їх історичного фону та об'єктивних закономірностей.

Діалектика історичного підходу до суспільних подій включає в себе розгляд їх у динаміці, в розвитку. Виховний момент історії насамперед саме цим і зумовлюється. Тільки діалектичний підхід до об'єктивної дійсності дає можливість визначити, що з минулого слід взяти у нинішнє та майбутнє, а від якої «спадщини» потрібно відмовитися. У цьому зв'язку доводиться з жалем констатувати, що у нас майже немає яскравих, хвилюючих правдивих книжок про історичне минуле, написаних у співавторстві істориками й письменниками. А їх чекають читачі.

З-поміж багатьох проблем, пов'язаних з так званими «білими плямами», найбільше уваги приділяється оцінці особи Сталіна. Скільки тут поглядів, відтінків думок, цікавих деталей, суджень! І стосуються вони, звичайно, не тільки особливостей характеру Сталіна, а й широкого спектру подій 30—40-х років.

Все це зрозуміло. Йдеться про трагічний період нашої історії. Але якщо злочини Сталіна закривають для нас героїзм перших п'ятирічок, об'єктивну закономірність політики індустріалізації та колективізації, якщо події Великої Вітчизняної війни ми розглядатимемо лише крізь призму його помилок, то, цілком зрозуміло, виховний ефект праць, написаних у такому ключі, буде досить умовним. Взагалі, говорячи про «персоналії», хотілося б особливо наголосити, що при створенні історико-революційних біографічних праць, які відіграють велику роль у вихованні почуття громадянськості, високих моральних ідеалів, нам слід особливо зважено підходити до розкриття цих тем, уникати сенсаційності, визначити в діяльності певної особи головне, провідне. Для істини й заради істини розум історика повинен залишатися холодним перед лицем фактів.

Хотілося б сказати й про такий аспект проблеми підвищення виховного впливу історичного матеріалу. У нас визначився вододіл між так званим науково-академічним і публіцистичним стилями його викладу. Вченим слід уникати нудної, сірої, казенної мови. Але ж саме такою мовою написано багато наших підручників з історії, монографій, статей.

Проблема виховання історією не може бути успішно розв'язана без належного розвитку історичного краєзнавства — невід'ємної складової

частини історичної науки. Саме ця її галузь крізь призму минулого рідного краю, «малої Батьківщини», дає змогу краще й переконливіше розкривати історію всієї нашої Вітчизни. Тут доречно згадати й про створення історії фабрик, заводів, колгоспів, міст і сіл, про наші історико-краєзнавчі музеї, діяльність яких інколи, на жаль, не сприяє вихованню почуття любові й поваги до нашого героїчного минулого, до сучасного й майбутнього.

Серед форм і методів виховного впливу історичної науки особливе місце належить дискусіям з проблемних питань. Будьмо відвертими — їх організація залишає бажати кращого, а кажучи точніше, — ми ще не навчилися вести дискусії, які все ще залишаються рідкісними гостями на наших часто заорганізованих до краю наукових конференціях і симпозіумах.

Як працівник вузу, не можу, говорячи про виховну роль вітчизняної історії, не торкнутися проблем перебудови історичної освіти. Перед викладачами вузів — молодіжна аудиторія, яка чекає негайної відповіді на хвилюючі питання минулого й сьогодення. Нам уявляється, що такий предмет, як історія СРСР, повинен знайти своє місце також у факультативах, що читаються в технічних вузах. Серйозні недоліки мають місце у вихованні історією в школах. Тут, як і в інших навчальних закладах, потрібні радикальні і невідкладні заходи — докорінна перебудова у викладанні цього предмета, створенні нових підручників, організації шкільних музеїв, політичних клубів, історичних гуртків тощо. Тому педагогу-історичу доводиться не тільки вчити, а й самому вчитися.

Перші кроки по шляху такої перебудови зроблено на кафедрі історії СРСР Одеського державного університету. Тут, як і на інших кафедрах, активно обговорюються актуальні проблеми радянської історичної науки, важливі питання життєдіяльності нашого суспільства, дедалі відчутнішим стає відхід від догматизму, застарілих соціальних міфів і стереотипів. Успішно працює студентський клуб «Радянська історична наука в ідеологічному наступі». Перебудував свою роботу методологічний семінар викладачів, на якому обговорюються важливі проблеми, в тому числі форми й методи виховання історією. Однак недоліків у цій справі ще немало. І головний — формалізм, злісний ворог оновлення. Поступово входять у практику дискусії на семінарах. Викладачі кафедри систематично беруть участь у проведенні науково-практичних конференцій з учителями. Ці заходи свідчать, що далеко не всі педагогі-історичи розуміють свої завдання. Розвиток їх творчої діяльності часто стримується адмініструванням органів народної освіти, які ще повільно відмовляються від старих підходів.

Запровадження студентського самоврядування зблизило кафедри з молодіжними громадськими організаціями вузів. Однак і тут існує ще немало недоліків.

Рішення лютого (1988 р.) Пленуму ЦК КПРС, на якому обговорювалися проблеми вищої та середньої школи, відкрили перед нею нові перспективи, у тому числі і в справі виховання історією. Дух творчості повинен пронизувати всі форми нашої діяльності.

Виховання історією передбачає й підвищення ролі радянського суспільствознавства в ідеологічній боротьбі, в активному утвердженні комуністичних ідеалів, у викритті фальсифікаторів історичного процесу всіх мастей і відтінків. Слід визнати, що необхідна інформація з цих питань надходить до нас незадовільно, та й мовні бар'єри стоять на заваді. Однак відсіч нашим ідейним противникам не повинна послаблюватися. Про це, зокрема, нам нагадують і події, пов'язані з проявами націоналізму в окремих регіонах країни.

Надзвичайно велика роль історії як соціальної пам'яті, як хранительки досвіду попередніх поколінь. Вона й справді є вчителькою життя. Без знання історії неможливе розв'язання завдань комуністичного виховання. Але при цьому потрібний не школярський підхід, а насампе-

ред творчість, інтелектуальне, духовне спілкування людей. Потрібно, щоб вивчення історії викликало почуття радянського патріотизму й соціалістичного інтернаціоналізму, щоб воно виховувало у трудящих бажання конкретними справами кожного на своєму місці активно сприяти революційним перетворенням, перебудові всього нашого життя, формуванню нових ідейних і духовних цінностей, які відповідають завданням удосконалення соціалізму. Хочеться вірити, що «круглий стіл», за яким іде мова про актуальні проблеми української радянської історичної науки, стане стимулюючим фактором для підвищення ролі та ефективності наших досліджень, зокрема й у розв'язанні важливої проблеми сучасності — вихованні історією.

Ю. В. Сиволоб. **Періодизація радянського суспільства: підходи до її критеріїв.** Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова «Жовтень і перебудова: революція продовжується» являє собою не тільки важливий внесок у марксистське усвідомлення реальних процесів розвитку радянського суспільства, а й яскравий приклад нового мислення і підходу до складних проблем теорії та практики будівництва соціалізму. В доповіді є глибокі діалектичні роздуми, що надають могутній імпульс творчій думці суспільствознавців, насамперед істориків. Адже доповідь є взірцем і методологічною основою для створення об'єктивної історії радянського суспільства.

Аналіз сімдесятирічного шляху, який пройшла наша країна після Жовтня, дає, на нашу думку, поштовх для наукової розробки періодизації історії СРСР. Характерно, що у самій доповіді етапи розвитку радянського суспільства окреслені лише в загальних рисах. Немає, наприклад, прямих вказівок про те, коли були побудовані основні соціалізму, коли він переміг у нашій країні повністю та остаточно. В ній відсутній і термін «етап розвинутого соціалізму». Навряд чи це випадково, оскільки періодизація історії СРСР, що існувала досі, очевидно, не може бути визнана нині науковою. У ході дискусії про основні етапи розвитку радянського суспільства, яка розгорнулася на сторінках журналу «Коммунист», таку думку висловив, зокрема, академік М. П. Кім, підкресливши, що без наукової періодизації історії Країни Рад не може бути й її наукової історії²⁸.

Останнє положення уявляється безперечним. Проте гіпотези щодо періодизації історії СРСР, висловлені учасниками «круглого столу» у журналі «Коммунист», навряд чи є такими ж, що, звичайно, не може бути закинуто вченим, які обговорюють проблему і не претендують на формулювання безумовних істин. Сумнів викликає інше. Заперечення старої періодизації радянського суспільства, яке поширюється серед дослідників дедалі частіше, розпочинається, як правило, не з пошуку системи нових критеріїв для виділення історичних етапів розвитку нашої країни, а з ретушування старої, по суті, схеми періодизації, в основі якої лежать не науково обгрунтовані критерії, а умоглядні висновки, стали уявлення про хронологічні межі та зміст того або іншого етапу. Головною вадою старих підходів до періодизації радянської історії є, на наш погляд, не тільки відсутність чіткості у критеріях, а й те, що останні не враховують впливу досягнень в економічній, соціальній і політичній сферах на поліпшення становища трудящих — кінцеву та найвищу мету суспільства, яке вперше у світі проголосило: «Все в ім'я людини, все для блага людини». Існуюча періодизація майже не враховує саме під цим кутом зору порівняння перелічених досягнень СРСР і розвинутих капіталістичних країн.

В умовах соціалізму зовсім не потрібне виробництво заради виробництва, що нерідко траплялося на практиці й відбивалось опосередковано у теорії, а необхідне виробництво заради людини. Абстрагуючись

²⁸ Коммунист.— 1987.— № 12.— С. 69.

від цих нібито простих істин, неможливо виробити чіткі наукові критерії періодизації Радянської держави. Сумнівною уявляється така спроба і за умови уникнення порівняння наших досягнень із середньосвітовим рівнем розвитку. Організаційні, економічні, політичні та соціальні перетворення самі по собі також є досить хитким ґрунтом для виділення етапів історії Країни Рад. Критерієм для цього є досягнення суспільством такого якісно нового стану, що забезпечує якісно новий рівень життя людини, всебічний розвиток особи.

Вироблення чітких об'єктивних критеріїв стану суспільства й виявлення на цій основі етапів його розвитку — комплексне завдання, для розв'язання якого історикам необхідна допомога представників інших суспільних наук. У зв'язку з цим важливим є положення доповіді М. С. Горбачова про те, що «Ленін не міг, та й не ставив перед собою завдання намалювати картину майбутнього суспільства в усіх деталях і подробицях»²⁹. Отже, вчені самі повинні дати відповідь на питання, яким критеріям повинен відповідати соціалізм як суспільний устрій на різних етапах своєї зрілості. Розв'язати це завдання історики можуть при активній допомозі філософів, економістів, правознавців.

Тільки достатньо чітко усвідомивши кількісні та якісні параметри соціалістичного суспільства, завданням якого є насамперед забезпечення високого рівня життя людини, її всебічного розвитку, соціального ладу, що існує у складному й суперечливому світі, з яким він не може не взаємодіяти, не співвідносити себе, можна переходити до розв'язання проблем періодизації його розвитку. При цьому уявляється важливим розрізнити поняття «етап» та «період» історії, маючи на увазі, що прогресивний у цілому розвиток соціалізму відбувається не по висхідній прямій, як і будь-який суспільний процес, а по спіралі, що не виключає періодів регресу, тимчасових відступів від поступального руху. Виходячи з цього, на нашу думку, доцільно було б розглядати етап як якісно новий істотний крок суспільства вперед по шляху до кінцевої мети — комунізму. Період же пропонується визначати як певний крок у цьому або зворотньому напрямі, що характеризується сам по собі досягненням не якісно нового стану суспільства, а лише певними кількісними змінами у його розвитку. Відсутність такої диференціації вже не раз породжувала й здатна ще породити безліч умоглядних «етапів» та «епох», що нічим практично не відрізняються одні від одних, крім зовнішньої атрибутики.

В порядку попереднього обговорення уявляється доцільним розглянути такий критерій виділення етапів розвитку країни, як можливість для більшості її населення задовольняти суспільно сформований у даному суспільстві (середньосвітовий або вищий у світі) рівень матеріальних і духовних потреб у розумні строки за рахунок добросовісної роботи у виробничій або невиробничій сфері. Пропонований критерій, безумовно орієнтований на людину, а через неї — на порівняння рівня розвитку даного суспільства з іншими. Він органічно включає в себе економічні показники (продуктивність праці, рівень механізації й автоматизації виробництва, умови праці та побуту трудящих, грошові доходи останніх й їх товарне забезпечення тощо), соціально-політичні (демократизація суспільства, залучення мас до управління виробництвом і державою, наявність реальних гарантій вільного волевиявлення народу з усіх кардинальних питань життя країни, забезпечення дійсної рівності всіх націй та народностей, конституційних прав і свобод громадян й ін.), духовні (реальний рівень освіти населення, доступність для нього різних форм освіти, забезпеченість трудящим доступу до благ світової культури і т. п.). Адже відсутність певних досягнень по всіх перелічених та інших показниках, недостатня спрямованість самого суспіль-

²⁹ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— К., 1987.— С. 12.

ства на використання цих досягнень для людини знижують, якщо зовсім не зводять нанівець, можливість задоволення суспільно сформованого рівня потреб у розумні строки.

Зрозуміло, що запропонований критерій потребує детального обґрунтування. Насамперед слід більш-менш чітко з'ясувати спосіб визначення рівня потреб умовного середнього громадянина даної країни, в середньому у світі й у найбільш розвинутих державах. Звичайно, що історикам без участі економістів та соціологів з цим завданням не справитися, як і з визначенням суспільно розумних строків задоволення згаданих потреб. Ці проблеми вимагають детальної комплексної ґрунтовної розробки.

Для пояснення того, що мається на увазі, зазначимо лише таке. Нині навряд чи хто буде заперечувати, що окрема квартира або будинок з усіма вигодами й телефоном, з кількістю кімнат відповідно до чисельності членів сім'ї, машина, дача з невеличкою присадибною ділянкою, кольоровий телевізор входять до складу суспільно сформованих матеріальних потреб кожної радянської сім'ї. Проте далеко не всі все це мають. А ті, що мають, нерідко витратили більше половини кращих років життя на те, щоб задовольнити названі потреби нерідко за рахунок інших, насамперед духовних. То хіба можна вважати цей строк здобування зазначених речей суспільно розумним, таким, що забезпечує всебічний розвиток особи, стимулює до натхненної праці, якщо сам він перетворює їх в уяві багатьох людей із засобів життя на його менту. Чимало повчального може дати порівняння нашого суспільства з капіталістичним на певних історичних відрізках часу. Отже, на нашу думку, тут є над чим поміркувати не лише історикам.

І, останнє. Самі по собі етапи, визначені за існуючою схемою періодизації історії СРСР, на наш погляд, не викликають сумніву. Питання лише у тому, який конкретний зміст вкладається в той або інший етап та коли його пройшло (й чи пройшло взагалі) радянське суспільство. З точки зору запропонованого нами критерію етапу побудови соціалізму в основному повинна, на наш погляд, відповідати перевага у даній конкретній соціалістичній країні над тим суспільним ладом, який йому там же передував (капіталістичний або феодалістичний). Етапу, що завершується повною та остаточною перемогою соціалізму, може відповідати такий стан суспільства, коли воно згідно з цим критерієм досягло середньосвітового рівня й набагато перевищує рівень власного розвитку на його початку. Етапу ж розвинутого соціалізму має відповідати досягнення, а потім і перевищення за зазначеним критерієм рівня передових капіталістичних країн.

Навіть у самому загальному вигляді, спробувавши застосувати ці підходи до реального розвитку радянського суспільства, побачимо, що визначені згідно із запропонованим критерієм рубежі досягалися не в усіх регіонах одночасно. Конкретно-історична апробація зазначених підходів до історії СРСР утруднюється також відсутністю або важкодоступністю для дослідників достовірної узагальнюючої інформації. Проте й неозброєним оком видно, що виходячи з названих рубежів та критеріїв, вести мову про вступ нашого суспільства в етап розвинутого соціалізму, на наш погляд, ще передчасно.

Звичайно, ці пропозиції й міркування далекі від досконалості. Вони внесені у порядку постановки питання, мають на меті лише одне — привернути увагу до цієї вкрай важливої та складної проблеми, розв'язання якої має не тільки велике теоретичне, а й практичне значення.

П. Т. Тронько. Неухильно втілювати ленінські принципи в розвитку історичного краєзнавства. Надзвичайно важливо сьогодні відзначити, що перебудова в історичній науці — це не просто «домашня справа» вчених-істориків, викладачів суспільних кафедр вищих навчальних закладів. Перебудова в історичній науці — це, без перебільшення, спра-

ва загальнонародна, адже формування історичної свідомості трудящих — чи не найголовніша ланка всієї ідеологічної роботи на сучасному етапі. Нам треба рішуче позбуватися звичних стереотипів, невиправданих уявлень про пріоритетність та другорядність у тематиці історичних досліджень. Вітчизняна історія зможе стати дійовим засобом ідеологічного впливу лише тоді, коли всі її періоди, ключові проблеми знайдуть гідне висвітлення в наших колективних та індивідуальних працях.

Як історика, який ось уже протягом багатьох років займається проблемами локально-історичних досліджень, мене найбільше хвилює становище, що склалося в розробці історії міст і сіл, фабрик і заводів, пам'ятників вітчизняної культури. На жаль, навіть з трибуни Вчених рад доводиться ще інколи чути зневажливі міркування деяких авторитетних колег про історико-краєзнавчі дослідження, їх безпідставні заяви про дрібнотем'я таких наукових розробок. У зв'язку з цим доцільно пригадати, якого винятково важливого значення надавав узагальненню місцевого досвіду В. І. Ленін, і наскільки великою та багатогранною була робота Комуністичної партії та Радянської держави по розвитку та спрямуванню краєзнавчого руху в 20—30 рр.

Ми вважаємо, що значення локально-історичних досліджень важко переоцінити. Вони збагачують історичну науку новим фактичним матеріалом, уводять до наукового обігу нові дані, відкривають широкі можливості для наукових узагальнень. Не можна забувати також про роль історико-краєзнавчих досліджень у вихованні радянського патріотизму, пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, ленінської дружби народів СРСР, у формуванні світоглядних переконань, моральних принципів та духовних запитів радянської людини, адже пізнання Батьківщини для кожного з нас починається з рідної домівки, міста чи села, де пройшло наше дитинство, де зроблені перші кроки у свідоме трудове життя.

Отже, розмірковуючи про перебудову історичної науки, розвиток її основних напрямів, ми повинні порушити питання про активізацію локально-історичних досліджень, про відновлення ленінських принципів краєзнавчої роботи. При цьому слід активніше використовувати нагромаджений досвід, осмислюючи його з точки зору історичної перспективи.

У цілому за повоєнний період в Українській РСР зроблено чимало в дослідженні місцевої історії. Видано багатотомну «Історію міст і сіл УРСР», численні краєзнавчі нариси, підготовлено близько 300 праць з історії трудових колективів, увійшло в практику регулярне проведення республіканських, регіональних, обласних краєзнавчих конференцій. Однак кількісні показники реально вже не відображають стан справ у цій важливій галузі історичної науки. Схематизм, описовість, пристрась лише до яскравих барв не обійшли дослідників місцевої історії. Ці та інші недоліки, зокрема, мали місце і в багатотомній «Історії міст і сіл УРСР». Саме тому нині доцільно підтримати численні ініціативи з місць щодо перевидання хоча б ряду томів даної серії. Спеціальні соціологічні дослідження, проведені науковцями Українського науково-дослідного інституту педагогіки, наочно продемонстрували, що матеріали багатотомної історії стали чи не єдиним джерелом з місцевої історії, яке використовується при викладанні відповідних тем шкільної програми. Широко користуються виданням викладачі вузів, технікумів, ПТУ, лектори та пропагандисти. Отже, розмови про складність науково-організаційної та видавничої роботи по перевиданню «Історії міст і сіл УРСР» не повинні стати нездоланною перешкодою на шляху необхідної літератури до читача.

Поряд з багатотомною «Історією міст і сіл УРСР» доцільно підготувати енциклопедичний довідник «Міста і села України», на сторінках якого були б представлені найголовніші відомості про населені пункти УРСР. Більшої уваги дослідників потребують й окремі питання з історії міст і сіл республіки.

Одним з основних напрямів дальшого розвитку локально-історичних досліджень цілком закономірно вважається вивчення історії окремих трудових колективів — фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів. Причому, результатом цієї роботи має бути не видання ювілейно-парадних монографій, а об'єктивне осмислення історії підприємств з їх здобутками і протиріччями. Настав час підготовки узагальнюючих праць з даної тематики, в тому числі енциклопедичного типу. Впевнені, що як науковців, так і широку громадськість зацікавила б енциклопедія «Історія фабрик і заводів Української РСР». Уже сьогодні дістала схвалення і здобула численних прихильників ідея підготовки «Робітничої енциклопедії Києва», яка розповідатиме про історію київських підприємств, про новаторів промислового виробництва, ушановані трудові династії, про все, що пов'язане з робітничим класом столиці Радянської України.

Істотної активізації зусиль вчених-істориків потребують дослідження з історії колгоспів і радгоспів. Тема колективізації, соціалістичної реконструкції сільського господарства викликає останнім часом особливий інтерес. Свідченням цьому є численні наукові публікації та літературні твори. У проведенні всебічно аргументованих, як би сказав, зважених, досліджень певну роль відігравали б праці з історії окремих колгоспів і радгоспів. До їх створення та організації досліджень в цьому напрямі важливо залучати кошти колгоспів, спільними зусиллями відшукувати шляхи для видання зазначених творів.

На якісно новий рівень у сучасних умовах необхідно вивести дослідження пам'яток вітчизняної історії та культури. Тривалий час ми обмежувалися лише підготовкою популярних путівників та ілюстрованих альбомів. Внаслідок цього відсутні глибокі та систематизовані знання про нашу історико-культурну спадщину. Досвід показав, що ні науковці, ні практичні працівники не знають належним чином пам'яток, історії, пов'язаної з ними, не можуть реально оцінити їх історико-культурну цінність. В кінцевому результаті це призводить до того, що ряд унікальних пам'яток безповоротно втрачається для прийдешніх поколінь. Отже, настав час говорити про невідкладність розробки проблем пам'яткознавства у контексті локально-історичних досліджень.

Важливі завдання в галузі вивчення пам'яток історії та культури постають перед вченими і громадськістю у зв'язку з підготовкою «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР» — фундаментального багатотомного наукового видання про всі пам'ятники, розташовані на території СРСР. Роботу над «Зводом» ми розглядаємо в нерозривному зв'язку з поліпшенням усієї справи охорони, збереження та пропаганди пам'яток. Водночас потребують всебічного висвітлення такі проблеми, як становлення системи охорони пам'яток історії та культури, здійснення ленінського плану монументальної пропаганди. Незважаючи на свою актуальність, ці питання ще мало досліджені в історичній літературі.

Серед найбільш прикрих недоліків історичних досліджень є їх «безлюдність». Довгий час, оперуючи звичними штампами і схемами, ми висвітлювали історичний процес, забуваючи про тих, хто безпосередньо творив цю історію, хто ушанував свою Батьківщину ратними і трудовими звершеннями. Вже не раз говорилося про те, що в історичній літературі не приділяється належна увага навіть тим, хто стояв біля керма нашої партії та держави. Не можна забувати й про тих вірних синів партії і народу, хто утверджував Радянську владу на місцях, вирішував важливі питання соціалістичного будівництва, самовіддано боровся з фашизмом, з руїн і попелу піднімав наші міста і села. Хіба може вважатися нормальним становище, коли в краєзнавчій літературі навіть відсутні згадки про тих, хто створював партійні, комсомольські осередки, хто очолював партійні комітети, органи Радянської влади, споруджував промислові підприємства, організовував колгоспи. Особливо в боргу ми перед тими відомими і невідомими досі синами народу, хто став жертвами репресій в період культу особи і чий імена десятиріччями не-

заслужено замовчувалися. Наше завдання не лише назвати їх, дослідити все, що з ними пов'язане, а й увічнити їх у містах і селах засобами монументальної пропаганди.

В ході кардинальної перебудови історико-краєзнавчої роботи в республіці нам треба буде багато зробити по вдосконаленню шкільних та вузівських програм з історичного краєзнавства, розробці нових підручників та посібників, плануванню нових навчальних і спецкурсів.

Одним з найголовніших завдань ученого-історика є, на наш погляд, широка пропаганда історичних знань. Надзвичайно прикро, коли наші авторитетні дослідники так і не знаходять своєї аудиторії, а їх монографічні дослідження роками залежуються на полицях книгарень. Підготовка наукових за змістом, популярних за викладом, написаних яскравою, образною мовою книг повинна постійно знаходитись в полі зору кожного наукового підрозділу Академії наук, кожної профільної кафедри. Першим кроком у цьому напрямі є домовленість про підготовку і видання спільно з Товариством охорони пам'яток історії та культури серії популярних брошур про пам'ятки республіки, а також про найвизначніші події місцевої історії. Написані яскравою і дохідливою мовою, вони, безперечно, внесуть свій вклад у виховання трудящих.

На дієвість пропаганди історичних знань тривалий час негативним чином впливали відсутність «зворотнього зв'язку» з читачем, належного вивчення запитів і інтересів трудящих. Сьогодні, в період широкої гласності, доцільно активніше практикувати відповідні соціологічні дослідження, опити громадської думки. Лише за таких умов історик-дослідник знайде свою аудиторію, свого читача.

Практично з нуля доводиться налагоджувати зв'язок з численним краєзнавчим активом. У зв'язку з цим перед нами постає важливе завдання — подання практичної допомоги краєзнавцям-аматорам. Їх повноцінній роботі перешкоджає нині відсутність необхідної науково-методичної літератури, посібників, довідників. Настав час вивчити і запровадити передовий досвід співробітництва вчених-істориків і громадського активу. Такий цінний досвід, зокрема, набуто в Естонській РСР, де функції координаційного центру взяла на себе Комісія з краєзнавства при Академії наук Естонської РСР. За її ініціативою видано «Словник краєзнавця», ряд програм для місцевих ентузіастів, налагоджена робота самодіяльних істориків на підприємствах.

В Українській РСР таку об'єднавчу та координуючу роль могло б взяти на себе Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури. Невипадково дедалі частіше надходять пропозиції з місць про необхідність створення Товариства по дослідженню рідного краю та охороні пам'яток історії та культури.

Серйозну допомогу в розгортанні краєзнавчого руху, його поєднанні з професійною наукою змогли б подавати обласні історико-краєзнавчі центри на базі університетів та педінститутів, опорних суспільних кафедр вузів за участю партійних, радянських, комсомольських працівників, співробітників архівів та музеїв, учителів. Злагоженій роботі, безумовно, сприяло б поновлення видання журналу «Краєзнавство», який виходив у республіці в 20—30 роки.

Однією з проблем, що хвилюють як істориків, так і краєзнавців, є дальша розробка джерельної бази локально-історичних досліджень, уведення до наукового обігу значної кількості місцевих джерел. Давайте задумаємося, наскільки часто в наших дослідженнях ми використовуємо фонди державних та громадських музеїв. Разом з тим, в них зберігаються унікальні історичні документи, свідчення сучасників подій, певний статистичний матеріал. Як нам здається, більше активності у введенні до наукового обігу цих матеріалів повинно виявляти Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР.

Заслугує на увагу і пропозиція масового збирання документів, які зберігаються у родинах активних учасників революційного руху, со-

ціалістичного будівництва, Великої Вітчизняної війни, післявоєнної відбудови. Значення цих документів у наших майбутніх дослідженнях важко переоцінити.

Вітаючи проведення «круглого столу» з назрілих питань дальшого розвитку історичної науки, її перебудови в світлі рішень XXVII з'їзду КПРС, хотілося б висловити побажання, щоб подібні зацікавлені розмови проходили не лише в стінах Інституту історії АН УРСР, а й в областях республіки, в університетах та педінститутах, і щоб до них залучалося якомога більше спеціалістів.

Л. І. Євселевський. Деякі питання вивчення історії фабрик і заводів республіки. Важлива роль у вивченні героїчного шляху, пройденого радянським робітничим класом, належить комплексному дослідженню історії фабрик і заводів. У цій роботі поряд з професійними істориками бере участь і широкий громадський актив: ветерани партії та праці, передові робітники, інженерно-технічні працівники, комсомольці. Випуск літератури з історії промислових підприємств має чітко виражену тенденцію до збільшення. В нашій республіці, зокрема, у 1950—1960 рр. було видано 86 книг, брошур і статей з даної тематики, у 1961—1965 рр. — 135, 1966—1970 рр. — 174, 1971—1975 рр. — 165, 1976—1980 рр. — 179, 1981—1985 рр. — 275. Вони присвячені загалом 371 підприємству.

Значний розвиток таких досліджень зумовлюється поряд з іншими факторами посиленням на сучасному етапі ролі виробничих колективів у житті радянського суспільства. Ще більше зростає вона з практичним втіленням у життя законів «Про трудові колективи і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями» та «Про державні підприємства (об'єднання)». Тому, на наш погляд, інтерес до минулого фабрик і заводів існуватиме й далі, а отже, існуватиме й необхідність у науковій розробці даної проблематики.

Вагому частку виданої на сьогодні літератури з історії підприємств становлять книги, присвячені героїчному минулому та сучасному заводів і виробничих об'єднань машинобудівної промисловості республіки. Про них створені найбільш значні монографії. Так, велику роботу здійснили в 1981—1985 рр. під керівництвом академіка АН УРСР П. Т. Тронька працівники Інституту історії АН УРСР, викладачі вузів та громадськість м. Києва по підготовці праці з історії одного з найстаріших підприємств столиці Радянської України — заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна³⁰, багатовікової на славі революційні і трудові традиції. Праця створювалася за планом Інституту історії АН УРСР у тісному співробітництві з колективом підприємства. На заводі була створена спеціальна творча група по підготовці книги. Велику допомогу їй у цьому подала Рада сприяння, створена з ветеранів при парткомі. Саме завдяки такій фундаментальній підготовці авторському колективу вдалося створити одне з найбільших комплексних досліджень в історіографії промислових підприємств УРСР, на багатій документальній основі відтворити широке полотно діяльності підприємства, починаючи з 60-х років XVIII століття і до сьогодення, висвітлити героїчну біографію багатьох поколінь арсенальців.

Широка джерельна база, високий науковий та літературно-художній рівень характеризують монографію, присвячену історії Харківського тракторного заводу ім. С. Орджонікідзе³¹. До науково-дослідних праць з повним правом можна віднести й нариси історії таких заводів, як Чорноморський суднобудівний, харківські електромеханічний і турбінний ім. С. М. Кірова, Ворошиловградський тепловозобудівний³².

³⁰ История завода «Арсенал» имени В. И. Ленина.— Киев, 1986.— 559 с.

³¹ Родионов В. А., Анненков П. П. Рожденный дважды.— Харьков, 1981.— 343 с.

³² Очерки истории Харьковского электромеханического завода.— Харьков, 1963.—

Трьома виданнями вийшла книга з історії Дніпропетровського металургійного заводу ім. Г. І. Петровського³³. Вона створювалася за участю всього колективу підприємства. Заводська багатотиражна газета «Трибуна металурга» систематично друкувала матеріали майбутньої книги, розповідала про хід обговорення окремих її розділів. Велику допомогу в записуванні та літературній обробці спогадів ветеранів заводу подала авторському колективу комсомольська організація.

Разом з тим в республіці ще недостатньо уваги приділяється вивченню історії підприємств кольорової металургії, лісової та деревообробної, легкої й харчової промисловості. Майже не видається історичних праць, присвячених підприємствам Волинської, Житомирської, Київської, Ровенської, Тернопільської та Чернігівської областей. Для заповнення прогалини, яка виникла, потрібні значні зусилля. Насамперед це стосується істориків, яким належить провідна роль у створенні книг з історії фабрик і заводів. Тільки за останні роки до підготовки видань цієї серії було залучено понад 70 докторів і кандидатів наук. Активно включилися в цю роботу суспільствознавці Києва, Харкова, Донецька, Одеси та інших міст республіки. Так, викладачі кафедр історії КПРС та історії СРСР Харківського університету подали допомогу в написанні історії десяти промислових підприємств Харкова і області. Проблеми, пов'язані з історією заводів, фабрик, будов, стали невід'ємною частиною тематики дипломних робіт студентів Донецького, Київського та Львівського університетів.

Однією з форм участі викладачів вузів у вивченні проблем історії підприємств є робота над дисертаціями, присвяченими відповідній тематиці. З 1946 по 1987 р. в республіці підготовлено і захищено 22 кандидатські дисертації, в яких досліджувалися питання історії фабрик і заводів. При цьому до 1950 р. їх було захищено 3, з 1951 по 1960 р. — 9, з 1961 по 1970 р. — 8, з 1971 по 1987 р. — 2. Показово, що остання з цих дисертацій захищена в 1973 р. Всі вони в основному присвячені питанням революційної боротьби робітників підприємств та їх вкладу в соціалістичне будівництво у роки перших п'ятирічок. На жаль, життєдіяльність заводів і фабрик у сучасних умовах ще не стала предметом дослідження вчених-суспільствознавців. До того ж, як видно із сказаного вище, за останні п'ятнадцять років не підготовлено жодної дисертації з питань історії підприємств. Причина цього невтішного факту полягає в тому, що координаційні вчені ради розглядають дану проблематику як надто вузьку для дисертаційних досліджень. Тим часом на міжнародній конференції з історії фабрик і заводів, що проходила в 1979 р. у Москві, історики НДР і ПНР наводили в своїх виступах такі цифри: в Німецькій Демократичній Республіці відповідних дисертацій (кандидатських і докторських) захищено 150, а в Народній Польщі — 60.

На наш погляд, для широкого залучення вчених-суспільствознавців до розробки історії підприємств доцільно включити дослідження з цієї тематики в плани науково-дослідної роботи вузівських кафедр суспільних наук. Тоді такі дослідження виконуватимуться не від випадку до випадку, а матимуть систематичний характер. Значну допомогу в написанні історії промислових підприємств можуть подати майстри нашого красного письменства. Відомо, якого великого значення надавав цьому питанню О. М. Горький. Однак нині письменники України пробле-

Ч. 1 (1898—1917) 224 с.; Ч. 2 (1918—1964) 259 с.; Кац Р. С., Златопольская О. М., Смирнов А. И. Черноморский судостроительный. 1898—1972.— Л., 1973, 355 с.; Жданов Г. В. Верность традициям: Очерки истории Ворошиловград. ордена Ленина и ордена Октябрьской Революции тепловозостроительного завода.— М., 1981. 200 с.; Мы турбостроители: Харьковскому турбостроительному заводу им. С. М. Кирова — 50 лет.— Харьков, 1984.— 159 с.

³³ Книшев И. Н., Мазов В. Ф., Жигулин В. И. Лицом к огню: Крат. очерк истории Днепротр. ордена Ленина металлургического завода им. Г. И. Петровского.— Днепротр. 1987.— 319 с.

мою історії фабрик і заводів майже не займаються. Виняток становлять хіба що літератори Донбасу.

Роботу по випуску літератури з історії підприємств республіки координує Держкомвидав УРСР, який періодично аналізує видані на цю тему книжки, дає рекомендації щодо їх поліпшення. Чимало з них є цілком слушними. Та аж ніяк не можна погодитися з рішенням комітету, згідно з яким обсяг книжок не повинен перевищувати 10 друкованих аркушів. Воно не враховує різниці у «віці» підприємств, ступеня насиченості їх біографій фактами участі їх трудівників у революційній боротьбі, місця і значення заводу чи фабрики в галузі та регіоні. Очевидно, що підхід до визначення обсягу такого роду книг має бути диференційованим.

Для поліпшення всієї роботи по вивченню історії виробничих колективів доцільно створити в республіці чітку систему її координації, виробити критерії відбору об'єктів дослідження. Таким координаційним центром на Україні міг би стати Інститут історії АН УРСР, якому спільно з партійними органами та регіональними видавництвами бажано було б розробити перспективні плани підготовки монографій з історії провідних підприємств республіки. Поряд з цим важливо також перевидати з урахуванням сучасних досягнень історичної науки кращі з подібних праць, що вийшли раніше.

Методологічною основою досліджень з історії фабрик і заводів є ленінська теоретична спадщина. З творів В. І. Леніна постає широка і динамічна картина історичного шляху, пройденого російським пролетаріатом: його формування, розвиток революційної боротьби, створення робітничої марксистської партії.

Форми використання ленінської теоретичної спадщини при написанні історії підприємств можуть бути різні. В книгах на цю тему наводяться ленінські думки, фактичний матеріал з праць Володимира Ілліча, розкривається його роль у розвитку робітничого руху, висвітлюються конкретні приклади діяльності соратників В. І. Леніна, агентів «Искры» на заводах України. Для створення історії багатьох підприємств України ленінські праці є багатющою скарбницею фактичного матеріалу.

Проте у залученні ленінської теоретичної спадщини до створення книг з історії фабрик і заводів мають місце й істотні недоліки. Не з усією повнотою використовуються, зокрема, матеріали Біографічної хроніки В. І. Леніна, нові документи, спогади, що значно розширило б коло джерел. Адже у Біографічній хроніці В. І. Леніна, наприклад, налічується понад 550 найменувань лише великих заводів і фабрик, яким В. І. Ленін приділяв увагу у своїх працях, виступах, під час зустрічей з робітниками з 1917 по 1924 р. Значне місце серед них займають і підприємства України. Безумовно, що дослідникам стане в пригоді науково-допоміжний збірник «Історія промислових і сільськогосподарських підприємств Української РСР», куди включено твори В. І. Леніна, матеріали його Біографічної хроніки, документи Комуністичної партії і Радянського уряду, які стосуються різних сторін життєдіяльності цих підприємств. Майже не дослідженою в історичному плані залишається на сьогодні тема «В. І. Ленін, КПРС про соціалістичне підприємство і виробничий колектив». Тому доцільно підготувати спеціальний збірник «В. І. Ленін, КПРС про трудові колективи УРСР». Це трудомістка робота, але виконати її вкрай необхідно. Потрібно створити й бібліографічний покажчик ленінських праць, у яких порушується дана проблема. За останні роки розширилась джерельна база досліджень з історії підприємств. Цьому сприяла публікація документальних матеріалів, присвячених революційному руху, економічному й соціальному розвитку країни та республіки.

Разом з тим аналіз показує, що в працях з історії заводів і фабрик недостатньо використовуються архівні матеріали. Про це свідчить і тематика, що її розробляють дослідники, які працюють у центральних

і республіканських архівах. Так, у 1985 р. в ЦДАЖР УРСР лише 8 з них вивчали питання, пов'язані з історією підприємств, причому п'ятеро ставили перед собою дуже обмежену мету — встановити дату заснування заводу. Дослідники практично зовсім не розробляють матеріалів міністерств, відомств, профспілок. Не повною мірою використовують вони й документи заводських архівів. Назріла необхідність на основі досвіду роботи над історією фабрик і заводів у 30-ті та над історією міст і сіл УРСР у 60-ті роки підготувати огляди фондів центральних, республіканських, обласних і місцевих архівів на предмет наявності в них матеріалів з історії підприємств, видавати на допомогу авторським колективам спеціальні збірники і друкувати статті в журналі «Архіви України». Назріла необхідність у ширшому використанні при підготовці праць з історії промислових підприємств сучасних методів дослідження (соціологічні обстеження, математичні методи обробки інформаційного матеріалу тощо).

Враховуючи те, що на фабриках і заводах проводиться значна робота по вивченню пройденого ними шляху, яка має велике значення для ідейного виховання трудящих, особливо молоді, варто було б чітко визначити роль і місце історичних комісій та музеїв підприємств у системі їх громадських організацій. На підприємствах, у наукових та навчальних закладах доцільно вести «Літопис колективу», в якому систематично висвітлювати найважливіші події і факти в його житті, а в професійно-технічних училищах запровадити спецкурс з історії базового підприємства. З метою підвищення виховної ролі праць з історії фабрик і заводів було б корисним при підготовці їх рукописів обговорювати в бригадах і цехах кандидатури робітників та інженерно-технічних працівників, прізвища яких будуть названі в книзі, і розглядати останнє як своєрідну форму морального заохочення.

Історія фабрик і заводів — це літературний і науковий монумент людям праці, творцям матеріальних цінностей. Глибокі змістом, яскравою формою високоідейні книги з історії підприємств переконливо показують звершення радянських людей, величезний досвід побудови соціалізму в нашій країні, відкривають великі можливості для дійової критики буржуазних та ревізійністських фальсифікацій.

XXVII з'їзд КПРС поставив перед суспільствознавцями великі і важливі завдання. Одне з них — глибоке, творче вивчення розвитку соціалістичного суспільства. Належне місце в цій роботі мають зайняти дослідження з історії промислових підприємств.

А. І. Епштейн. Історичний портрет. Методологія і методика. При всіх безумовних досягненнях радянської історичної науки вона має і великі борги перед народом. Особливо нестерпними стають «білі плями» у висвітленні минулого нині, коли в розвитку радянського суспільства небачено зростає роль свідомої та цілеспрямованої діяльності найширших народних мас. Суспільна свідомість у своїх найістотніших характеристиках не може бути не історичною. Ось чому партія настійно підкреслює необхідність формування в радянських людей історичної свідомості. «Ми повинні глибоко знати історію своєї Вітчизни, особливо післяжовтневу»³⁴, — відзначав М. С. Горбачов на зустрічі з керівниками засобів масової інформації, ідеологічних установ і творчих спілок 8 січня 1988 р.

Десуб'єктивізація досліджень, яка мала місце в недалекому минулому і не подолана ще й тепер, призвела до того, що наша історія стала мало «населеною» іменами людей, які творили її. Це серйозно ослабило виховну роль історичної науки. На суспільствознавчих кафедрах доводиться чути про виховне значення тієї чи іншої ідеї. Це явне непорозуміння. Ідеї, як неодноразово підкреслювали К. Маркс і Ф. Ен-

³⁴ Рад. Україна.— 1988.— 14 січ.

гельс, «...взагалі нічого не можуть здійснити. Для здійснення ідеї потрібні люди, які повинні застосувати практичну силу»³⁵. Хіба ж, наприклад, не знизиться виховний вплив, що його матиме розкриття ідеї III з'їзду РСДРП про практично-організаційну та військово-технічну підготовку збройного повстання, якщо не залучити до нього розповіді про діяльність у цьому напрямі В. І. Леніна, Артема (Ф. А. Сергеева), Л. Б. Красіна, М. М. Литвинова та інших діячів партії.

Замість того, щоб вигравати всіма барвами райдуги, знеособлена історія перетворюється на нудну, сіру схему. Це призводить до серйозних перекосів у суспільній свідомості, до ослаблення виховної ролі, закладеної у вивченні минулого. Адже в такій історії одні персонажі не виправдано міфологізуються, інші — так само не виправдано замовчуються або чорняться. Нині проводиться велика робота по поверненню народові імен тих, хто брав активну участь у революційній боротьбі проти царизму та капіталізму, у побудові нового ладу та в його захисті. Але поки що тут зроблені тільки перші кроки. Як це не дивно, про багатьох героїв нашої історії ми знаємо більше легенд, аніж історичної правди.

Десуб'єктивізація історичного процесу має свої корені і причини. По-перше, це — абсолютизація одного з фундаментальних положень марксистсько-ленінської теорії — про об'єктивний характер законів суспільного розвитку, точніше надто вже одностороннє розуміння цієї істини. Визнання об'єктивності законів історії у К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна аж ніяк не означало применшення ними активної ролі особи.

Об'єктивний характер законів суспільного розвитку, вирішальна роль народних мас у ньому не виключали для класиків марксизму активної ролі кожної людини в історичному процесі. «Історія, — писали вони, — не що інше, як діяльність людини, що переслідує свої цілі»³⁶. Ф. Енгельс відзначив істотну відмінність, що її має дія об'єктивних законів у природі і суспільстві. В природі загальні закони виявляються шляхом взаємодії сліпих сил, а в історії діють люди, які наділені свідомістю, поведуться свідомо або під впливом пристрасті, прагнуть до певної мети³⁷.

Це жодною мірою не заперечує об'єктивного характеру законів розвитку суспільства, а тільки свідчить про їх специфіку. В листі до Л. Кугельмана 17 квітня 1871 р. К. Маркс підкреслив, що об'єктивність цих законів не виключає визнання ролі «випадковостей», серед них і таких, як характер людей. Від таких «випадковостей» залежить прискорення або уповільнення розвитку історії³⁸.

У полеміці з народниками та легальними марксистами В. І. Ленін відстоював і розвивав ці корінні положення революційної теорії. Він переконливо довів, що ідея історичної необхідності об'єктивних законів суспільного розвитку аж ніяк не підриває ролі кожної людини в історії. Остання вся складається саме з дій осіб, внаслідок яких створюються певні відносини у суспільстві. Володимир Ілліч назвав суспільні дії людей соціальними фактами. Досліджуючи ці відносини, підкреслював він, ми вивчаємо саме результати діяльності живих осіб³⁹.

В. І. Ленін постійно дотримувався цих теоретичних засад. Справа не тільки в тому, що його праці, так би мовити, густо населені конкретними людьми. Ленінські оцінки їх завжди зважені, вільні від суб'єк-

³⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Святе сімейство // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 2.— С. 126.

³⁶ Там же.— С. 98.

³⁷ Див.: Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 292, 293.

³⁸ Див.: Там же.— Т. 33.— С. 166.

³⁹ Див.: Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? // Повне зібр. творів.— Т. 1.— С. 148; Ленін В. І. Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве // Там же.— С. 386, 394, 397—398.

тивізму. Згадаймо хоча б широко відомий нині «Лист до з'їзду», характеристики політичних діячів, з якими Володимир Ілліч багато років працював і нерідко змушений був вести боротьбу з тих чи інших питань. У кожного він знаходить позитивні якості і недоліки, заслуги і помилки. Як діалектик В. І. Ленін конкретну особу бачив у розвитку. Прикладом цього є оцінка ним діяльності Г. В. Плеханова. Непримируемо борючись проти опортунізму останнього, Володимир Ілліч ніколи не забував про його роль у поширенні марксизму в Росії.

Наведемо приклад ленінського розуміння співвідношення дії об'єктивних законів історичного процесу і ролі в ньому окремих осіб. Як відомо, виникнення й розвиток партії робітничого класу — закономірне явище. Але водночас В. І. Ленін наголошує: «Без невтомної, героїськи-упертої роботи *таких* передовиків у пролетарських масах РСДРП не проіснувала б не тільки десяти років, але й десяти місяців»⁴⁰.

Викривлення теоретичних засад марксизму-ленінізму в цьому питанні призвело до того, що люди почали розглядатися як коліщатка та гвинтики. Це породило епідемію байдужості і безвідповідальності, які не могли не позначитися й на історичній науці. Проблема «заселення» наших досліджень, створення яскравих історичних портретів має не тільки наукове, а й велике практичне значення.

Неможливо підвищити творчу енергію трудящих, активізувати людський фактор без використання славних традицій радянського народу, значення яких підкреслено і в Політичній доповіді ЦК КПРС, і в резолюції XXVII з'їзду партії⁴¹. Про прагнення використовувати в трудових колективах досвід минулого, певні традиції свідчить чимало фактів, зокрема значне поширення в них змагання на призи імені новаторів перших п'ятирічок, за право носити імена М. Ізотова, М. Мазая, О. Стаханова та ін.

Однак у цій справі нерідко панує формалізм, що є наслідком де-суб'єктивізації історії. На Харківському тракторному заводі, наприклад, тривалий час проводиться змагання за право носити імена І. Сидоренка (комсомольця, а пізніше комуніста, будівника ХТЗ та Комсомольська-на-Амурі, першого секретаря міськкому комсомолу, який загинув під час Великої Вітчизняної війни) і Д. О. Мельникова («залізного прораба», як називали його на Тракторобуді, члена партії з лютого 1917 р., учасника громадянської та Вітчизняної воєн, учасника будівництва такої нової корпусу Московського університету і першої атомної електростанції). Однак, як з'ясувалося, працівники підприємства знають, скільки бригад включилися в це змагання, скільки з них одержали право носити почесні імена, але не знають, хто такі Сидоренко та Мельников.

Час висунув перед науковцями завдання створити соціальні портрети робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції. Вони складаються з різних груп і прошарків. Не написавши історичних портретів типових їх представників (скажімо, молодого чи кадрового робітника або ветерана, робітника, зв'язаного з наукомісткою технологією тощо), не можна розробити й соціального портрету класу чи верстви у цілому.

На сьогодні виникла досить парадоксальна ситуація. Фахівці з новітньої історії створили ґрунтовні політичні портрети Д. Ф. Кеннеді та його братів, Ф. Д. Рузвельта, У. Черчілля, А. Ідена, Ш. де Голля, Мао Цзедуна, Ж. Клемансо та багатьох інших зарубіжних діячів. Потреба в таких матеріалах відчувається досить гостро, свідченням чого є листи читачів до редакції щотижневика «За рубежом»⁴².

⁴⁰ Ленін В. І. Іван Васильович Бабушкін // Там же.— Т. 20.— С. 75.

⁴¹ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 105, 138.

⁴² За рубежом.— 1987.— № 52.— С. 22.

В той же час політичних біографій діячів Комуністичної партії й Радянської держави бракує. До того ж вони здебільшого невеликі за обсягом і нагадують іноді виписку з особової справи: народився тоді-то й там-то, вступив у партію такого-то року, працював там-то. А нам потрібні історичні портрети відомих людей у вигляді книг, статей, окремих розділів у монографіях. Об'єкти цих портретів можуть і повинні бути різні: видатні партійні та державні діячі, вчені, організатори промислового й сільськогосподарського виробництва, письменники, митці, робітники, колгоспники і т. д.

З чого треба виходити при розробці історичного портрета? На нашу думку, тут слід визначити такі позиції. По-перше, потрібно бачити типовість свого героя, його репрезентивність. Якщо, скажімо, йдеться про В. І. Межлаука, то автор мусить пам'ятати, що його герой — представник групи людей, які керували створенням радянської індустрії, — таких, як Й. В. Косіор, С. С. Лобов, Г. І. Ломов, М. С. Рухимович, Я. М. Дудник, А. М. Маслов, К. В. Сухомлин та ін.

Але ж кожна людина — це особистість, з притаманними тільки їй рисами. Тому, по-друге, історичний портрет мусить відбивати індивідуальні якості того чи іншого діяча. Якщо реалізація першої позиції вимагає глибокого вивчення документів, то другої — потребує залучення мемуарів, свідчень учасників подій, використання публіцистики того періоду, коли жила і діяла дана особа. Однак до останніх джерел треба підходити особливо критично, враховуючи недосконалість людської пам'яті, а також нерідко суб'єктивізм деяких авторів у зображенні подій. Так, у нещодавно виданому збірнику матеріалів про П. П. Постишева вміщено спогади П. Л. Рудима, який на початковій стадії спорудження ХТЗ працював головою будкому. Він пише, що спеціалістам Харківського паровозобудівного заводу, його директорові І. Бондаренку було доручено підготувати всі довідкові матеріали та економічні розрахунки по будівництву тракторного гіганта. Це явна плутанина: директором ХПЗ в час, про який йдеться, працював Г. Наконечний, а І. Бондаренко став ним лише у 1933 р. Далі автор стверджує, що комісію, яка приїздила до Харкова для вибору місця для Тракторобуду, очолював голова Вищої ради народного господарства Г. К. Орджонікідзе⁴³. Але ж Григорій Костянтинівич зайняв цю посаду лише 10 листопада 1930 р.⁴⁴ Комісію ж, яка прибула до Харкова у вересні 1929 р., очолював член Президії ВРНГ О. М. Долгов⁴⁵.

По-третє, автор мусить поважати свого героя, але не ідеалізувати його. Треба вміти бачити не лише позитивне, а й помилки в діяльності тієї чи іншої особи. Тим більше не можна приписувати їй заслуги інших. А таке, на жаль, трапляється. Зокрема, у публікації, підготовленій Л. Телепень за спогадами С. Гінзбурга, основні заслуги в налагодженні виробництва на ХТЗ віднесено на рахунок О. Д. Брускіна, у той час головного інженера Тракторобуду, а потім і заводу⁴⁶. Жодною мірою не применшуючи його ролі, зауважимо, однак, що не варто недооцінювати при цьому заслуги П. І. Свистуна — начальника будівництва, а згодом директора ХТЗ.

По-четверте, треба пам'ятати, що історичний портрет людини має бути створений на фоні тієї епохи, в яку вона жила. Тому в ньому мусять органічно поєднуватися наукове дослідження з яскравим розкриттям за допомогою всіх барв дослідницької палітри неповторної особистості тієї чи іншої людини. Тут неприпустимі жодні відступи від історичної правди, навіть неточності в термінології, що, на жаль, трапля-

⁴³ Павел Постышев. Воспоминания, выступления, письма.— М., 1987.— С. 252.

⁴⁴ Див.: Орджоникидзе Г. К. Статьи и речи.— М., 1957.— Т. 2.— С. 812.

⁴⁵ Див.: История Харьковского тракторного завода им. Орджоникидзе: Сб. документов и материалов.— Харьков, 1960.— Т. 1.— С. 33.

⁴⁶ Соц. индустрия.— 1987.— 18 нояб.

ються. Так, у змістовній статті, присвяченій Г. І. Ломову-Оппокову, говориться, що, працюючи у 1931—1933 р. заступником голови Держплану СРСР, він керував роботою «по складанню п'ятирічного плану відбудови та розвитку народного господарства СРСР»⁴⁷. Але такого плану в той час не існувало, були просто плани розвитку народного господарства. До того ж з цього формулювання лише фахівець може здогадатися, що йдеться про другий п'ятирічний план.

Разом з тим потрібно знаходити такі документи, що найбільшою мірою відповідали б вимозі яскраво показувати як неповторність особистості того чи іншого діяча, так і риси, що єднають його з представниками певної групи діячів. Вони існують. Так, в особистому фонді В. В. Куйбишева зберігається дружній шарж В. І. Межлаука на Й. В. Косіора, який вказує пальцем на домну. Рукою В. В. Куйбишева зроблено напис: «Від домни світло»⁴⁸. Ця невеличка деталь розкриває властиву цілому поколінню керівників індустрії пристрасну захопленість дорученою справою.

Навчившись широко використовувати історичні портрети в усіх їх видах, ми перетворимо історію із сухого переліку фактів в історію живих людей. Лише тоді об'єктивні закони суспільного розвитку перетворяться на закони свідомої, цілеспрямованої діяльності самих людей.

І. С. Хміль. Актуальні питання критики буржуазної історіографії. Критика є необхідною і найважливішою передумовою розвитку наукової думки, однією з головних складових діалектичного методу пізнання. Саме на основі всебічного аналізу дійсності та її бачення в усій складності К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін розробили своє революційне вчення. Використання ними критики як методу наукового дослідження стало неперевершеним взірцем, який ми маємо наслідувати в наших зусиллях по розв'язанню завдань правдивого відтворення історії відповідно до вимог нового політичного мислення.

Зрозуміло, ми маємо розвивати наукову критичність під час досліджень проблем вітчизняної історії. Однак не менш настійною й важливою є для нас критика немарксистської історіографії по всьому широкому спектру її течій та шкіл. Якою б не була відмінною ця історіографія від радянської за своїми класовими позиціями, політичною спрямованістю та методологічними основами, нас з нею об'єднує, принаймні, спільний об'єкт дослідження. Це — історія країн і народів, що являють собою суперечливий, але взаємозв'язаний і багато в чому цілісний світ. Звідси — необхідність для нас критичного аналізу немарксистської історіографії не тільки з метою викрити її вади, а й вивірити своє бачення історії, виявити те, на чому наші класові опоненти намагаються набути собі ідейний та політичний капітал.

Відомо і про той підвищений інтерес, що його виявляють антирадянські кола Заходу до України, й про розгалужену мережу там українознавчих центрів — як тих, що були створені раніше буржуазно-націоналістичною еміграцією, так й новостворених в академічній системі та розвідувально-пропагандистському апараті імперіалістичних країн. Принагідно зазначимо, що починаючи з 1960 р., на Заході, головним чином у США й Канаді, щорічно захищається в середньому 24 докторські дисертації, що так чи інакше стосуються Української РСР.

Проте сьогодні нашу увагу привертає не тільки широта тематики буржуазної історіографії, що протистоїть нам, а й те, і насамперед те, як нам перебудуватися, щоб наша критика цієї історіографії була справді дійовою і наступальною. Визнаємо, хоч як це не прикро, що досі вона такою не була. Ми ретельно виявляли розходження між бур-

⁴⁷ Голубова А. В борьбе за наши идеалы // Правда Украины.—1988.—9 февр.

⁴⁸ Центр. парт. арх. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 79, оп. 1, спр. 927, арк. 1.

жуазною та радянською історіографією і деякі з таких розходжень заперечували як тенденційні, провокаційні, фальсифікаторські, а деякі взагалі замовчували. Тепер багато дечого з того, що протягом тривалого часу так чи інакше мусирували буржуазні автори, ми самі визнаємо як деформації в історії розвитку СРСР, однобічність, спрощеність, «білі плями» в нашій історіографії.

Тут, звичайно, є над чим замислитися. Проте було б глибоко помилковим припускати, що буржуазна історіографія була ближче до правди, про яку сьогодні відкрито говориться. Тим більше неприпустимо, коли дехто з наших дипломованих істориків заявляє, як це було зроблено, наприклад, на сторінках журналу «Юність» (1988, № 1, с. 5), що нібито наш підхід до розуміння історії як «безперервного поступального розвитку людства» (очевидно, треба розуміти під цим марксистсько-ленінську концепцію суспільно-економічних формацій) — це «схема, що деформує розум». Доходить справа, як бачимо, до того, що ставляться під сумнів самі методологічні основи нашої історичної науки. Тим часом серйозні хиби, допущені нами у висвітленні історії, спричинені не марксистсько-ленінською методологією, а, навпаки, нашим недбалим ставленням до неї, підміною нами її основоположних вимог, міркуваннями політичної кон'юнктури. Ми кожне політичне узагальнення, що висловлювалося зверху, сприймали як «методологічну настанову» і з роками все далі відходили від наукової методології. В результаті у нас сьогодні немає ні єдиного розуміння останньої, ні усталеного досвіду володіння нею. З багатющого її арсеналу у нашу дослідницьку практику ввійшли лише загальні схеми та окремі перетворені на стереотипи положення. Це — головний наш недолік, у тому числі в справі критики буржуазної історіографії.

Ми твердо засвоїли, що рушійною силою історії є трудящі маси, їх класова боротьба. Проте трудящі маси — це тільки одна з суперечливих сторін тієї діалектичної єдності, яку являє собою класово-антагоністичне суспільство. Не можна ні зрозуміти, ні охарактеризувати жодну з його складових частин без предметного розгляду їх взаємодії. Не дотримуватися цієї вимоги — означає збиватися на однобічність, спрощення у висвітленні як самої боротьби трудящих мас, так й історичного процесу в цілому. Це якраз те, що було притаманним більшості наших досліджень. Тим часом буржуазна історіографія не проминала використовувати ці вади. Їй відповідно до класових позицій цілком імпонує обійдена нами історія панівних, експлуататорських класів. Саме цю історію вона протиставляє нашій. Ми розходилися з нею в предметах досліджень і тому не могли ефективно протидіяти їй. Очевидно, нам треба не на словах, яких у нас не бракувало, а на ділі охопити нашу історію як цілісний процес, не обминаючи її проблем, на яких могли б далі паразитувати буржуазні автори.

Це все стосується підходу до критики буржуазної історіографії нашої дореволюційної історії та певною мірою й історії Жовтня та громадянської війни.

Щодо нашої післяжовтневої історії, то хоча переосмислення нами її окремих проблем якоюсь мірою збігається з тим, про що писала буржуазна історіографія, воно за своєю суттю і спрямованістю є принципово відмінним. Буржуазні автори, докопуючись до невідповідностей радянської дійсності з марксистською теорією і нашими оцінками, витлумачували ці суперечності з позицій капіталізму і на його користь. І нині вони зайвий раз підтверджують це своїми заявами про те, що нібито, як вони й передрікали, перебудова і гласність у нашій країні — це, мовляв, «поворот до капіталізму», свідчення «банкрутства марксизму-ленінізму». Тим часом, критикуючи буржуазних авторів, ми, якщо й грішили перед повнотою правди, все ж виходили з міркувань не лити воду на млин антирадянщини, не кидати існуючими суперечностями в нашій історії тінь на марксистсько-ленінське вчення, на соціалізм.

Можливо, ці міркування не заслуговують на те, щоб їх сьогодні виправдовувати, але про них не можна не сказати. Тим більше, беручи до уваги те, що капіталістичний світ, який тривалий час за своїми силами переважав соціалізм, своєю агресивною ворожістю спричиняв серед нас підвищену настороженість, спонукав до заходів, які призводили до певної замкнутості радянського суспільства.

Наша гласність сьогодні — це не тільки засіб революційної перебудови всіх сфер життя Союзу РСР. Це — показник нашої впевненості у собі, в соціалізмі та його перевагах над капіталізмом. Відповідно й переоцінка нами історії соціалізму має на меті відтворення її в усій повноті, включаючи й те, що було відхиленням від марксистсько-ленінського вчення, і робиться нами це в інтересах соціалізму і з методологічних позицій революційної теорії. Наша перебудова — це не переозброєння на капіталістичний лад, і критика буржуазної історіографії залишається одним з головних завдань радянських дослідників.

Сказане вище стосувалося насамперед того, що і як у своїй історії ми мали б висвітлювати, щоб не залишати прогалин для паразитування на них буржуазної історіографії, цілеспрямованіше й предметніше протидіяти їй. Проте наша критика не може обмежуватися тільки цим. Щоб вона стала наступальною, необхідно розкривати конкретно-історичну обумовленість та ідейно-політичні мотиви як самого факту звернення західних авторів до того чи іншого питання нашого минулого, так й їх тлумачень даного питання. Саме цього часто не вистачає нашій критиці.

Багато у нас написано, наприклад, про такі концепції буржуазних ідеологів, як конвергенція, стратифікація, про їх моделі індустріального, постіндустріального, технократичного суспільства. Проте всі ці концепції і моделі розглядалися нами як загальносоціологічні схеми, у які їх автори намагалися втиснути наше суспільство. Тим часом насправді то були по-різному зняті кальки з американського суспільства. Для критики їх вимагалося не стільки протиставляти їм закономірності розвитку соціалізму, принаймні його ідеал, як це ми робили, скільки викривати вади і хвороби імперіалістичного суспільства. Навіть стереотип тоталітаризму, під який буржуазна історіографія намагається підвести наше суспільство, склався за фактами не стільки з історії нашої країни, скільки з дійсності тих західних держав, що видають себе за «найдемократичніші». Те ж саме можна сказати й про такі схеми, приписувані різними буржуазними авторами Союзу РСР, як еволюційна («модернізація»), конфліктна («груп інтересів»), кризова тощо.

Під аналогічним кутом зору нам слід розглядати й пропаганду українського буржуазного націоналізму. Немає двох думок, що як і всякий націоналізм, так і український — це явище реакційне за своєю суттю. Проте за різних конкретно-історичних обставин різними були його соціальні носії та їх цілі. Отже, він змінювався за змістом. На наш погляд, у цьому відношенні була відмінність між українським буржуазним націоналізмом до Жовтневої революції, в її ході, у міжвоєнні роки на Україні та за її межами, в перші роки після другої світової війни і нині.

В нашій літературі панує точка зору, що український буржуазний націоналізм у зарубіжній історіографії і пропаганді — це справа якщо не винятково, то головним чином контрреволюціонерів-емігрантів з України та їх нащадків, тобто елементів з громад українців у країнах Заходу, їх організацій та центрів. Можна подумати, що, якби не було там цих громад, не було б і буржуазно-націоналістичних кампаній, що ведуться проти нас. Але ж це не так. Фальсифікація історії України під націоналістичним кутом зору стала справою буржуазної історіографії як такої у цілому, і нас не повинно вводити в оману те, що до цієї справи залучені особи українського походження і що їх продукція видається під грифами організацій і центрів, створених у свій час українською

контрреволюційною еміграцією. В стару форму давно вкладено новий зміст. І це теж один із пропагандистських прийомів імперіалізму в його ідеологічній боротьбі проти соціалізму.

Відбулася й концептуальна метаморфоза націоналізму як одного з ідеологічних знарядь імперіалізму. Останнім часом наші класові противники перенесли центр ваги у справі розпалювання націоналізму із сфери соціально-економічної в сферу національно-специфічного, етнічного у культурі. Робляться розрахунки на політизацію етносу, культивування «етнічного націоналізму», перетворення його на відцентрову, сепаратистську силу. Це, зрозуміло, вимагає від нас особливої уваги і відповідних творчих зусиль.

Такими є деякі з міркувань щодо нашої критики буржуазної історіографії. Висновки з них зводяться до того, що історія була і залишається сферою гострої ідеологічної боротьби. І нашою зброєю в ній є історична правда, розкрита з позицій марксистсько-ленінської методології, у відповідності з інтересами соціалізму.

В. О. Романцов. Соціальні процеси, що відбуваються в середовищі робітничого класу Української РСР, у дзеркалі статистики (1946—1986 рр.). Курс на перебудову соціально-економічного і духовного розвитку радянського суспільства, накреслений XXVII з'їздом КПРС, що одержав дальший розвиток і конкретизацію в рішеннях наступних пленумів ЦК КПРС, висунув перед суспільствознавцями великі завдання. Вони визначені в новій редакції Програми КПРС, прийнятій на XXVII з'їзді партії. «Науковий аналіз об'єктивних суперечностей соціалістичного суспільства, вироблення обґрунтованих рекомендацій щодо їх розв'язання, надійних економічних і соціальних прогнозів — невідкладне завдання суспільних наук на сучасному етапі розвитку»⁴⁹.

В реалізації курсу, виробленого партією, велика роль належить історичній науці, яка покликана глибоко і всебічно вивчати складні процеси, що відбувалися й відбуваються протягом всіх періодів та етапів становлення і розвитку соціалізму в СРСР.

Особливу значимість має період 1946—1986 рр., коли в нашій країні соціалізм було побудовано не тільки повністю, а й остаточно. Практика його будівництва в СРСР, інших країнах соціалістичної співдружності переконливо підтвердила одне з основних положень наукового комунізму про те, що головною революційно-перетворюючою силою в сучасному суспільстві є робітничий клас. Тому цілком природною є та велика увага, що її приділяють історики цьому класу, вивченню його ролі та місця у революційному перетворенні суспільства.

Всебічне дослідження історичної біографії робітничого класу здійснюється по двох основних напрямках: аналіз його ролі як суб'єкта історичного процесу і як його об'єкта. Вивчення у діалектичному взаємозв'язку і взаємозалежності цих двох важливих аспектів забезпечує справді наукове розуміння місця робітничого класу в радянському суспільстві.

Значні досягнення у справі розробки історії цього класу мають учені нашої країни, у тому числі Української РСР. Цій проблемі присвячені монографічні дослідження, брошури, статті, ряд всесоюзних і республіканських наукових конференцій.

Проте у вивченні згаданих вище аспектів історії робітничого класу спостерігається істотна нерівномірність. Систематично і ґрунтовно простежуються його трудова і суспільно-політична активність, авангардна роль у соціалістичному змаганні, партії, профспілках, комсомолі, боротьбі за прискорення темпів науково-технічного прогресу тощо. На конкретних матеріалах учені показують, що зростання провідної ролі

⁴⁹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 200.

робітничого класу не є стихійним, а спрямовується Комуністичною партією.

Цілком правомірним є концентрування уваги дослідників на аналізі та узагальненні насамперед позитивного досвіду цієї ролі.

Разом з цим слід зазначити, що істотним недоліком цих досліджень є те, що вчені мало уваги приділяли аналізу наявних труднощів, негативних явищ та суперечностей. В результаті такого підходу вивчення робітничого класу як суб'єкта історичного процесу було певною мірою «пригладженим», однобічним, поверховим, безконфліктним. Це призводило до відірваності досліджень від життя, браку наукових рекомендацій, які мали подавати допомогу практиці соціалістичного будівництва.

Ще більш значні прогалини визначилися в історичній науці під час аналізу глибинних процесів, які відбуваються у середовищі робітничого класу, тих кількісних і якісних змін, що сталися в ньому під впливом дальшого розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Відставання у розробці цих проблем справило негативний вплив і на всебічне вивчення ролі даного класу як авангарду нашого суспільства, призвело до недостатньо глибокого висвітлення його історичної біографії в цілому.

Прогалини у вивченні процесів, що відбуваються у середовищі робітничого класу, сталися через ряд об'єктивних і суб'єктивних причин. Певний вплив на становище, яке склалося, справило те, що основні кадри істориків, які досліджують післявоєнну історію робітничого класу, формувалися в кінці 40-х—50-ті роки, коли радянський народ самовіддано боровся за відбудову і розвиток зруйнованого фашистською навалю народного господарства. У тих умовах робітники виявили небачений масовий трудовий героїзм, внесли вирішальний вклад у справу відродження економіки країни.

Цілком природно, що ті яскраві сторінки історії робітничого класу були в центрі уваги вчених. Інтенсивній розробці даних питань сприяли не тільки їх велика значимість, а й велика кількість фактичного матеріалу у періодичній пресі, архівах тощо.

Цілі покоління істориків, які формувалися у той час, займалися вивченням провідної ролі робітничого класу саме як суб'єкта історичного процесу. Відставання у вивченні змін у його середовищі певною мірою можна пояснити тим, що для їх дослідження істориків необхідно опанувати додаткові знання із статистики, економіки, математичної обробки великої кількості цифрових матеріалів, аналітично їх осмислити. На жаль, цим питанням не приділяється належна увага під час навчання на історичних факультетах педінститутів та університетів.

Неувага до цих питань, на нашу думку, певною мірою пояснюється й тим, що чимало суспільствознавців, виходячи з фактів побудови соціалізму в основному та ліквідації експлуататорських класів у другій половині 30-х років, дотримувалися спрощених поглядів, згідно з якими процес подолання класових відмінностей, формування соціально однорідного суспільства у майбутньому буде проходити стихійно, без складностей та суперечностей, що він не потребує спеціальної уваги з боку партії та соціалістичної держави.

В історичній науці склалася така ситуація: активна увага до процесів, які відбувалися у середовищі робітничого класу та в соціальній структурі всього довоєнного періоду, і незначна — до аналогічних питань післявоєнного часу аж до середини 50-х років. Певний вплив на відставання розробки цих питань справили відсутність матеріалів державної статистики, а також культ особи Сталіна.

Корінний поворот до вивчення кількісних і якісних показників у складі робітничого класу, як і в цілому до більш глибокого вивчення історії Країни Рад, визначили рішення XX з'їзду КПРС. Завдання, висунуті з'їздом щодо подолання культу особи та його наслідків, спри-

яли дальшій демократизації радянського суспільства. Розширився доступ до архівних джерел, зросла кількість публікацій матеріалів по ряду характеристик робітничого класу. Однак протягом 40-х і першої половини 50-х років не були опубліковані офіційні статистичні дані про загальну чисельність цього класу в республіці, його розподіл по галузях народного господарства. Не публікувалися дані, які розкривали б якісні характеристики робітничого класу. Тому дослідники під час аналізу змін у складі останнього користувалися матеріалами, присвяченими в цілому робітникам та службовцям, зайнятим у народному господарстві.

Перший післявоєнний статистичний щорічник у республіці було опубліковано в 1957 р. На його сторінках можна знайти лише дані про чисельність робітників промисловості й радгоспів за 1950—1955 рр. За допомогою нескладних підрахунків можна визначити і кількість осіб, зайнятих в основних галузях промисловості. У збірнику наводяться дані про чисельність промислово-виробничого персоналу та кількість робітників і службовців⁵⁰. Ці дані вміщені і в ювілейному статистичному збірнику, присвяченому 40-річчю перемоги Радянської влади на Україні⁵¹.

Істотну допомогу дослідникам подала публікація підсумків першого післявоєнного Всесоюзного перепису населення Союзу РСР, проведеного у 1959 р. У його матеріалах дається загальна кількість робітничого класу Української РСР за 1959 р., його поділ по галузях народного господарства, дані про рівень загальної освіти за 1939 р. та 1959 р., зміни у професійному складі за 1926—1959 рр.⁵² Ще ширше коло характеристик робітничого класу країни та УРСР наведено в опублікованих матеріалах за підсумками Всесоюзного перепису населення 1970 р.⁵³

У статистичних щорічниках 60-х — початку 70-х років коло характеристик робітничого класу істотно не змінюється. У них наводяться дані про його чисельність, робітників промисловості (по її галузях даних нема), радгоспів, про зайнятих у будівництві. Іноді з'являлися матеріали про розподіл робітників за професіями і тарифними розрядами⁵⁴.

Розширення кола джерел про робітничий клас сприяло активізації вивчення змін у його складі за 1946—1970 рр. Цьому значною мірою сприяла і можливість публікації даних первинної статистичної звітності, відшуканих в архівах республіки. Залучення оригінальних матеріалів дало змогу історикам простежити зміни у складі робітників за статтю, віком, стажем безперервної роботи, освітою, професіями тощо.

Проблема кількісних та якісних змін у робітничому класі СРСР, у тому числі й України, знайшла широке висвітлення на сторінках наукових журналів і брошур. У середині 60-х років з'явився ряд монографічних досліджень, виконаних на загальносоюзних матеріалах, а на початку 70-х років опубліковані перші книги, написані на матеріалах УРСР.

Про інтенсивне вивчення розвитку соціальної структури радянського суспільства у той час свідчать присвячені даній проблемі всесоюзні конференції, які були проведені у 1966 р. (Мінськ) і в 1972 р. (Свердловськ)⁵⁵.

⁵⁰ Народне господарство Української РСР.— К., 1957.— С. 24, 25, 385, 278.

⁵¹ Досягнення Радянської України за 40 років.— К., 1957.— С. 29; Народне господарство Української РСР.— К., 1958.— С. 8.

⁵² Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Украинская ССР.— М., 1963.— 212 с.

⁵³ Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года.— М., 1972, 1973.— Т. 1—8.

⁵⁴ Народне господарство Української РСР у 1965 році: Стат. щорічник.— К., 1966.— С. 480, 486—491.

⁵⁵ Результаты конференций были опубликованы в коллективных монографиях: Проблемы изменений социальной структуры общества.— М., 1968.— 256 с.; Классы, социальные слои и группы в СССР.— М., 1968.— 232 с.

Застійні процеси у житті нашої країни істотно вплинули і на розвиток суспільних наук. Вони відбилися й на історичних дослідженнях, присвячених робітничому класу. Якщо вивчення його трудової та суспільно-політичної активності у той час продовжувалося, то дослідження змін у його складі фактично припинилося. З'являлися лише уривчасті відомості з цих питань, опубліковані в статтях або матеріалах всесоюзних конференцій.

Основними джерелами для вивчення цих питань були матеріали статистичних щорічників, які публікувалися в республіці, і матеріали первинної статистичної звітності, що зберігалися в архівах. Проте у ті роки скорочувалася кількість даних, які у них наводилися. У щорічнику за 1975 р. і в наступних вже не були опубліковані цифри про чисельність робітників і службовців в основних галузях промисловості і радгоспах. З 1978 р. і по 1985 р. нема даних про кількість промислово-виробничого персоналу і робітників-будівельників.

У кінці 70-х і першій половині 80-х років із сторінок щорічників зникли дані про вуглевидобування, виплавку чавуну і сталі. Для дослідження процесів, що відбувалися у робітничому класі, ніякої практичної допомоги не подають і матеріали Всесоюзного перепису населення 1979 р.

Опубліковані його підсумки містять значно менше показників, що характеризують якісний склад робітничого класу. Якщо за результатами попереднього перепису було опубліковано 8 томів, то ці підсумки вмістилися всього в одному томі.

У матеріалах перепису наводяться дані про загальну чисельність робітників республіки за 1979 р., їх загальноосвітній рівень за 1970 і 1979 роки⁵⁶. На жаль, цими показниками обмежується характеристика робітничого класу.

Під впливом рішень XXVII з'їзду КПРС, розвитку демократизації і гласності у нашому суспільстві вперше після 1978 р. у статистичному щорічнику за 1985 р. наводяться не тільки загальна чисельність робітничого класу, а й кількість робітників радгоспів за 1960—1985 роки. Аналогічні дані є і в ювілейному збірнику статистичних матеріалів, опублікованому до 70-річчя Великого Жовтня⁵⁷.

Таке незначне розширення показників по робітничому класу не могло істотно розширити джерелознавчу базу для вивчення складних процесів, які відбуваються у його середовищі. Обмежена кількість опублікованих даних, що стосуються даного класу, призвела до того, що в УРСР фактично припинилося дослідження змін, які відбувалися у ньому в 70-ті — першій половині 80-х років. Спроби деяких учених у журнальних статтях простежити ці явища на архівних матеріалах наштовхувалися на обмежувальні бар'єри.

Про яке серйозне вивчення процесів, що відбуваються у робітничому класі, про їх вплив на суспільні процеси можна говорити, якщо вчені протягом останніх 15 років мають дані лише про загальну чисельність робітничого класу республіки. Ми не можемо простежити навіть змін у його галузевій структурі, не досліджуються великі галузеві робітничі загони, зокрема машинобудівники, шахтарі, металурги та ін. Однак останнім часом відбуваються значні зрушення у галузевій структурі робітничого класу. У його складі збільшується частка загонів, зайнятих у торгівлі, матеріально-технічному постачанні, житлово-комунальному господарстві, побутовому обслуговуванні тощо.

Поза увагою вчених залишаються й такі важливі характеристики, як динаміка даних за статтю, віком, стажем роботи, національністю тощо.

⁵⁶ Численность и состав населения СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1979 года.— М., 1984.— С. 156, 157.

⁵⁷ Народное хозяйство Украинской ССР в 1985 году.— Киев, 1986.— С. 183; Народное хозяйство Украинской РСР: Юбилейный статистический ежегодник. До 70-ї річниці Великого Жовтня.— К., 1987.— С. 175.

Таким чином, наукову розробку змін у структурі робітничого класу України за післявоєнні роки можна поділити на два періоди. Перший, що охоплює 1946—1970 рр., коли розширення кола характеристик цього класу, що публікувалися в статистичних збірниках, створило умови для аналізу складних процесів, які відбувалися у робітничому середовищі.

Другий етап охоплює 1971—1986 рр. За цей період учені змогли простежити лише співвідношення між зростанням чисельності робітників і природним приростом населення, зміну їх питомої ваги серед жителів республіки, зайнятих у народному господарстві населення та працюючих у сільському господарстві.

З об'єктивних причин поза увагою авторів залишилися такі складні явища, як зміни співвідношень між робітниками, зайнятими в галузях матеріального виробництва і невиробничих галузях, між загонами робітничого класу, що працюють у народному господарстві республіки, і загонами робітників різних галузей промисловості та видів транспорту, а також зміни у його якісному складі.

Становище, що склалося, не забезпечує можливості для глибокого вивчення складних і динамічних процесів, що відбуваються у середовищі робітничого класу, ґрунтовно розкрити його роль і місце в революційному перетворенні радянського суспільства, розробити конкретні рекомендації, які могли б бути використані у практиці соціалістичного будівництва на сучасному етапі.

Залишається сподіватися лише на розширення матеріалів по робітничому класу в статистичних збірниках і на розширення допуску до архівних матеріалів.

П. П. Панченко. Деякі актуальні проблеми розвитку аграрного виробництва в Українській РСР. Друга половина 60-х — 80-ті роки. Починаючи з кінця 50-х років, у сільському господарстві УРСР сильніше, ніж раніше, виявилася невідповідність між наслідками практичної діяльності та задоволенням зростаючих потреб населення у виробництві якісних продуктів харчування і забезпеченні сировинними ресурсами переробної та інших галузей промисловості. Виникла проблема, суть якої полягала в тому, що досягнутий рівень розвитку сільського господарства не може бути підставою для переоцінки становища, яке склалося у галузі виробництва продукції землеробства, тваринництва, кормів для худоби, птиці тощо.

Трудівники села республіки докладали чимало зусиль до втілення в життя важливих рішень КПРС та Радянської держави щодо поліпшення умов господарювання. Протягом 60-х — першої половини 80-х років валовий обсяг сільськогосподарської продукції в УРСР зріс більш як у 1,6 раза. Вперше за роки Радянської влади врожаї зернових з одного га в 1977 р. перевищили 31, а у 1987 — досягли 32 ц⁵⁸. Певні зрушення відбулися також у розвитку громадського тваринництва. Але наявні темпи зростання не відповідали настановам Продовольчої програми СРСР.

У доповіді на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховних Рад Союзу РСР та РРФСР, присвяченому 70-річчю Великого Жовтня, М. С. Горбачов підкреслив, що, хоча в 60-ті роки партія й висунула нові концепції соціально-економічного розвитку країни, їх не вдалося творчо втілити в життя. Більше того, посилення негативних процесів у цій сфері, по суті, й привело до передкризової ситуації. Безумовно, ця оцінка стосується і сільського господарства.

Розходження між високими принципами соціалізму й повсякденним життям ставало нестерпним. Видатну роль в оновленні нашого суспіль-

⁵⁸ Поточ. арх. Агропрому УРСР: виробництво зернових, 1987, с. 5—9; 1988, с. 4—7.

ства відіграли висунуті квітневим (1985 р.) Пленумом ЦК КПРС концепція і стратегія прискорення соціально-економічного розвитку країни, які були творчо розвинуті в рішеннях XXVII з'їзду партії, наступних пленумів ЦК. Це була генеральна лінія революційної перебудови всіх сторін життя соціалістичного суспільства⁵⁹. Важливе значення для її поглиблення мали січневий (1987 р.), червневий (1987 р.) та лютий (1988 р.) Пленуми ЦК КПРС.

Документи цих партійних форумів були імпульсом, необхідним для критичного осмислення різних аспектів розвитку аграрного виробництва в республіці. Передусім слід сказати про те, що аграрні відносини протягом 60-х — першої половини 80-х років характеризувалися різного роду організаційними трансформаціями на основі вольових рішень. Особливо це торкнулося форм власності. На селі перевага надавалася державній формі господарювання — радгоспам. За вказівками «згори» по областях прокотилася хвиля перетворення колгоспів на радянські господарства, укрупнення й розукрупнення колгоспів. Ліквідовувалися їх малі підрозділи, зокрема, у тваринництві. Але ж, як свідчить практика повсякденного життя, колективні господарства далеко ще не вичерпали себе. Партія робить все, щоб удосконалити їх діяльність⁶⁰. Колективна форма господарювання є більш демократичною, гнучкою.

В 1960—1987 рр. у республіці кількість колгоспів (включаючи й риболовецькі) зменшилася на 2214. Водночас значно зросло число радгоспів: загалом на 60%. У 1986 р. їх було 2466. Особливо багато їх створено за роки дев'ятої і десятої п'ятирічок, коли в республіці виникли 505 радянських господарств⁶¹.

Але найбільш високі темпи їх зростання спостерігалися в 1960—1970 рр., коли було організовано 703 радгоспи. В наступні 16 років цей процес проходив менш активно, але й у той час у республіці з'явилося ще 861 господарство⁶². В багатьох випадках при внесенні пропозицій про перетворення колгоспів у радгоспи місцеві органи влади не радилися з колгоспниками, порушуючи тим самим соціалістичну демократію. Такі дії викликали чимало нарікань, скарг, що адресувалися не тільки республіканським, а й союзним компетентним інстанціям. Унаслідок цього чимало пропозицій, внесених республіканськими організаціями протягом десятої — одинадцятої п'ятирічок, союзні директивні органи не підтримали або відхилили⁶³.

Практика довела, що тенденція до масового механічного перетворення колгоспів на радгоспи й економічно невиправдана. Це — необгрунтоване забігання вперед без урахування рівня розвитку й ступеня зрілості аграрного сектора громадського господарювання. У процесі перебудови колективна форма дедалі більшою мірою виявлятиме свій творчий економічний та соціально-демократичний потенціал. КПРС робить особливий наголос на тому, що перебудова й прискорений розвиток радянського суспільства абсолютно неможливі без дальшої демократизації всього суспільного життя, поглиблення соціалістичного самоврядування народу⁶⁴.

Визначальною ланкою розвитку, постійного вдосконалення та піднесення рівня сільського господарства є неухильне зростання його тех-

⁵⁹ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується. 1917—1987.— К., 1987.— С. 28.

⁶⁰ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу (нова редакція).— К., 1986.— С. 30.

⁶¹ Народное хозяйство Украинской ССР: Юбилейный стат. ежегодник.— Киев, 1987.— С. 108 (підрахунки автора).

⁶² Там же (підрахунки автора).

⁶³ Чмыга А. Ф. Советы колхозов: роль в реализации Продовольственной программы.— М., 1986.— С. 33—36.

⁶⁴ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січня 1987 року.— К., 1987.— С. 24; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 25—26 червня 1987 року.— К., 1987.— С. 10—12.

нічної оснащеності як важливий фактор прискорення науково-технічного прогресу колгоспного, радгоспного й міжгосподарського виробництва. Ознаки цього виявляються у збільшенні обсягів постачання селу різноманітної сільськогосподарської техніки, передусім тракторів, комбайнів, сівалкових агрегатів тощо, розширення її експлуатаційних параметрів. Аграрне виробництво протягом кінця одинадцятої — початку дванадцятої п'ятирічок, наприклад, одержало нові модифікації комбайнів «Дон-1500», у дванадцятій — принципово нову конструкцію «Ротор-10». За своїми експлуатаційними параметрами перший з них був на рівні кращих світових зразків.

Однак проблема якості та надійності лишалася винятково гострою. Серед перших великих партій комбайнів, що надійшли в УРСР перед жнивими 1987 р., чимало машин були некомплектовані робочими агрегатами. Так, 57 з них не мали навіть жаток⁶⁵. Перед тим, як вийти в поле, майже всім комбайнам доводилося робити підтяжку і навіть перебирати вузли. Не було налагоджене чітке постачання запчастин. Усе це негативним чином позначилося на умовах праці на жнивях, не сприяло застосуванню принципів підряду, який націлений на кінцевий результат, вело до великих втрат вирощеного врожаю.

Але було б помилкою твердити, що питання якості далися взнаки лише у середині 80-х років. Ця проблема була гострою на початку 60-х та й у застійні 70-ті. Різниця полягала тільки в тому, що оцінювалася вона діаметрально протилежно. В період перебудови життя суспільства про ці речі йдеться в передачах республіканського й союзного радіомовлення й телебачення. Працівники сільгосптехніки, спеціалісти аграрного виробництва, народні контролери надсилали на адресу трудових колективів, що виготовляли сільськогосподарську техніку, яка надходила до господарств із серйозними недоробками, телеграми, листи тощо. Були випадки, коли придбані перед жнивими агрегати не могли взяти в них участь, бо для їх підготовки необхідні були дні й навіть місяці. Це серйозно перешкоджало організувати роботу у напружені дні збиральної кампанії, затягувало її у багатьох колгоспах та радгоспах.

Не так, як слід, вирішувалися й питання комплексної механізації сільського господарства УРСР. Цей процес у республіці йшов повільніше, ніж, наприклад, у Прибалтиці. Окремі показники були навіть нижчі за загальносоюзні. Починаючи з десятої п'ятирічки, вчені почали активніше працювати над створенням систем машин, необхідних для комплексної механізації аграрного виробництва. За підрахунками економістів, для цього потрібні 3750 машин, механізмів, агрегатів, пристроїв тощо. Завершити організацію такої системи — відповідно до вимог Продовольчої програми — передбачено у дванадцятій п'ятирічці. Це необхідно для того, щоб завершити до 1990 р. комплексну механізацію землеробства й тваринництва і переозброєння харчових галузей промисловості на новій технічній основі, неухильно підвищувати технічний рівень устаткування для рослинництва, тваринництва й кормовиробництва, а також знижувати матеріаломісткість вироблюваної техніки⁶⁶.

Проте це питання вирішувалося ще незадовільно. У першому кварталі третього року дванадцятої п'ятирічки сільське господарство Української РСР одержало близько 2200 назв машин, механізмів, агрегатів та пристроїв⁶⁷. Деякі з таких конструкцій розроблялися повільно. Із значним запізненням вони освоювалися і впроваджувалися у виробництво. Нерідко ці агрегати майже не відрізнялися від своїх попередніх модифікацій, а іноді із незначними змінами повторювали їх.

⁶⁵ Поточ. арх. Агропрому УРСР: готовність техніки, 1987, с. 2—3.

⁶⁶ Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації. — К., 1982. — С. 43.

⁶⁷ Поточ. арх. Ін-ту економіки Агропрому УРСР: система машин, 1988, с. 7—9.

Постійно зростаючі потреби розвитку громадського аграрного виробництва об'єктивно вимагали активізувати процес механізації трудомістких робіт насамперед у такій галузі, як тваринництво. Але протягом одинадцяти і навіть за два перші роки дванадцяти п'ятирічок мало що змінилося. Так, у 1980—1986 рр. питома вага механізованого доїння корів по відношенню до всього поголів'я худоби даного виду зроста тільки на 5%, тобто у середньому за рік менш як на 1%. Малопомітні зміни сталися й у механізованому розподілі кормів. Їх кількість збільшилася: на птахофермах — на 5, а на свинарських — лише 3%⁶⁸. Дуже повільно вирішувалися ці проблеми й на тваринницьких фермах та комплексах.

З ряду позицій показники, які характеризували процес механізації, були зовсім невтішними. Наприклад, протягом 1980—1986 рр. рівень подавання води на фермах і комплексах великої рогатої худоби та птахофермах не змінився. Він становив відповідно 97 і 95%. Нам можуть зауважити, що вказані вище цифри досить високі. Це правильно. Але, по-перше, верхньої межі не досягнуто. По-друге, механізація це процес, який має властивість видозмінюватися. Коли йому не приділяти належної уваги, можуть статися й неприємні зміни. Наприклад, у розглядуваний період подача води на свинарських фермах та комплексах зменшилася на 3%⁶⁹.

Не можна обійти мовчанням і таке важливе питання, як забезпечення вже діючої техніки необхідним набором причіпних знарядь праці. Скажімо, потужний трактор Ленінградського тракторного заводу ім. С. М. Кірова у роки десятої—одинадцяти п'ятирічок та пізніше випускався у кількох модифікаціях: К-700, К-701 та ін. Але могутній транспортний агрегат ефективний в експлуатації лише за таких умов, коли можна було використовувати широкий набір (з 33—35 найменувань) механізмів, пристроїв. Насправді ж, зокрема, у роки одинадцяти п'ятирічки сільське господарство республіки одержувало 12—15 назв їх. Під кінець п'ятирічки чисельність причіпних знарядь зроста. Проте вони становили лише більш як третину кількості, необхідної для максимального завантаження трактора, а, отже, не давали належної технічної і економічної віддачі у процесі експлуатації.

З різних причин чимало колгоспів і радгоспів Української РСР при наявності машин указаної вище марки не мали навіть того, що прийнято називати середньореспубліканськими показниками. Це означає, що практичне використання вказаної моделі без відповідного шлейфа причіпних знарядь неминуче завдавало значних збитків.

Не можна не згадати також і про те, що рівень механізації аграрного виробництва у різних регіонах та типах господарств УРСР був і залишається неоднаковим. Більш високим він був, наприклад, в індустріальних областях, зокрема Харківській, Київській, Дніпропетровській, Львівській, Одеській та інших, де шефи — трудові колективи промислових підприємств — подавали значну допомогу своїм підшефним фермам в колгоспах і радгоспах. Вищим він був і в останніх (якщо їх порівнювати з колгоспами).

Є ще одна вага обставина. Було б помилкою вважати, що посилення насиченості сільського господарства технікою розв'яже проблему її продуктивного використання. Насправді ж без людини остання є мертвим капіталом. Тому вирішальне значення має так званий людський фактор, уміння максимальною мірою, раціонально й продумано розпоряджатися технікою, щоб забезпечити її якомога ефективнішу віддачу.

Прискорення темпів соціально-економічного розвитку АПК неможливе без взаємодії всіх його ланок, вдосконалення аграрного виробни-

⁶⁸ Народное хозяйство Украинской ССР: Юбилейный стат. ежегодник.— С. 42 (підрахунки автора).

⁶⁹ Там же (підрахунки автора).

цтва, поліпшення заготівлі й переробки сільськогосподарської продукції. В новому економічному механізмі агропромислового комплексу знайшли своє практичне втілення ленінські ідеї про продовольчий податок, зокрема, в плануванні й практичній організації останньої. Система державних заготівель у формі закупок за контрактаціями, стабільних планів і вдосконалених цін позитивним чином вплинула на вдосконалення економічних відносин, які існують між сільськогосподарським виробництвом та державними закупівельними організаціями. Протягом 1966—1970 рр. середньорічна заготівля зерна у республіці досягла 11,1 млн. т, цукрового буряка — 42,6 млн., соняшника — 1,9 млн., овочів — 3,1 млн., картоплі — 1,7 млн., худоби й птиці — 2,4 млн., молока — 9,8 млн. т, яєць — 3203 млн. шт.⁷⁰ Певне зростання масштабів заготівель стосовно основних видів сільськогосподарської продукції мало місце в роки дев'ятої та десятої п'ятирічок.

Проте в другій половині 70-х років в аграрному виробництві далися ознаки негативні тенденції, які й зумовили уповільнення темпів його розвитку. Якщо в 1966—1970 рр. середньорічні обсяги валової продукції, виробленої у сільському господарстві республіки, у порівнянні з попередньою п'ятирічкою збільшилися на 16,9%, а держзаготівлі — на 33,1%, то протягом наступних п'яти років вони зросли відповідно на 16,1 і 25,8%, а у 1976—1980 рр. — тільки на 8 і 9,1%⁷¹.

Особливу увагу питанням удосконалення економічного механізму заготівель сільськогосподарської продукції було приділено на травневому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС та у Продовольчій програмі. Настави партії та уряду, які знайшли свій вираз у цих документах, були творчо розвинуті в постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 20 березня 1986 р. «Про дальше вдосконалення економічного механізму господарювання в агропромислому комплексі країни»⁷² та рішеннях червневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС. Згідно з цією постановою на нових засадах розроблено механізм дії і принципи заготівель у тісній взаємодії з плануванням. Союзні органи доводять до республік, а ті, у свою чергу, до областей тільки показники обсягів закупівель, які визначають загальносоюзні чи республіканські пропорції.

Стабільними (на всі роки п'ятирічки) є плани закупівлі зерна, соняшника й інших олійних культур, цукрового буряка, луб'яних тощо. Починаючи з 1987 р., до республік і областей такі плани, що стосуються закупок худоби, птиці, молока, яєць, картоплі, овочів, баштанних культур, плодів, ягід і столового винограду, вже не доводяться. Встановлюються тверді плани поставок відповідної продукції, що надходить до загальносоюзного і республіканського фондів. Вони, по суті, і є державним замовленням. Водночас обласним радянським органам надане право вирішувати питання про обсяг закупівлі цих важливих продуктів харчування для внутрішньообласних потреб. У розпорядженні облвиконкомів повністю залишаються закуплені понад план м'ясо, молоко й т. ін. Колгоспи, радгоспи та інші сільськогосподарські підприємства зможуть продавати організаціям споживчої кооперації та на колгоспному ринку до 30% планового обсягу закупок картоплі, овочів, баштанних культур, плодів, ягід тощо.

Ці заходи відіграють важливу роль у піднесенні економіки колгоспів, радгоспів та міжгосподарських підприємств, у виявленні господарської кмітливості й ініціативи їх працівників. Проте закомплексованість на рівні стилю роботи у застійний період стала гальмом у справі використання прекрасних можливостей для поліпшення економічного становища господарств. Чекали якихось додаткових розпоряджень, внаслідок

⁷⁰ Народное хозяйство Украинской ССР в 1985 г.— Киев, 1986.— С. 156—157.

⁷¹ Там же.— С. 126; Развитие аграрной экономики Украинской ССР.— К., 1987.— С. 296—297.

⁷² Развитие аграрной экономики Украинской ССР.— С. 297—298.

док чого близько третини колгоспів і радгоспів протягом першого року дії згаданої вище постанови наданими їм правами так і не скористалися. Життя вимагає здійснення більш рішучих і оперативних заходів, особливо у зв'язку з переведенням усіх сільськогосподарських підприємств на повний госпрозрахунок, самозабезпечення й самокупність.

І. М. Маковійчук. Фактори, що стримують процес зближення робітничого класу і колгоспного селянства, зміцнення їх союзу. На січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС підкреслювалося, що тривалий час соціальна структура нашого суспільства зображувалася схематично як позбавлена суперечностей і динамізму різноманітних інтересів його різних верств та груп. У науковій літературі нерідко допускалися завищені оцінки ступеня зближення класів.

Робота над написанням історії класів і соціальних груп Української РСР, яка ведеться в Інституті історії, дає можливість зробити певні висновки щодо зміцнення союзу робітничого класу і селянства, визначити фактори, які гальмували та й нині ще гальмують процес їх зближення.

Якщо проблему розглядати в загальносоціологічному плані, то ясно, що союз робітничого класу і селянства в 60-і — на початку 80-х рр. справді зміцнювався від періоду до періоду. Однак, якщо простежити цей процес в конкретно-історичному плані, то він відбувався не в темпі зростаючих перемог, як це ми показували у своїх працях, а в складних суперечностях.

Що гальмувало процес зближення робітничого класу і колгоспного селянства?

Насамперед, неправильний погляд на форми власності за соціалізмом. Після XXVII з'їзду, особливо після січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС почався процес перегляду ставлення до цієї проблеми.

Як відомо, до недавнього часу йшло «одержавлення» всіх форм власності. Важливі питання її використання вирішувалися на «верхніх поверхах» управління. Розмови про те, щоб колгоспи самі визначали, скільки і що сіяти, скільки тримати худоби, ведуться з кінця 50-х рр. Цим питанням була присвячена не одна постанова, але й донині йдуть у колгоспи команди зверху. Колгоспно-кооперативна власність проголошувалася «нижчою», яка ось-ось відіме, і вважалася, що слід форсувати процес її зближення з державною власністю. Партія спростувала цю невірну думку і, керуючись вченням марксизму-ленінізму, дійшла висновку, що всі форми власності є складовими частинами єдиної загальнонародної власності, що колгоспно-кооперативна її форма не повинна зникнути, поки не вичерпає своїх можливостей у справі зміцнення соціалізму. Не слід забувати, що саме особливості відношення до володіння засобами виробництва, до власності визначають поділ суспільства на класи.

У 70-х — на початку 80-х рр. відбулося серйозне ослаблення контролю за тим, як селяни розпоряджалися колгоспно-кооперативною власністю. Вони не відчували себе господарями землі. Власність стала ніби нічиєю, безкоштовною. Саме тому почали зростати факти її розкрадання, безгосподарності. Це, на нашу думку, трапилося через те, що панував погляд на колгоспи лише як на джерело матеріальних і людських ресурсів для всього суспільства. Такий погляд чужий соціалізму.

Важливим фактором, який допомагає тісніше пов'язати інтереси окремих трудівників з інтересами колективу, з піклуванням про землю, є колективний і сімейний підряди на основі договорів. Практика свідчить, що вони можуть забезпечити високу продуктивність, і не слід вважати, що така форма організації праці історично відмерла. Вона не суперечить принципам соціалізму, не підриває колгоспний лад. Коли індивідуальна трудова діяльність приносить користь, чому б її не стимулювати.

На червневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС відзначалося, що де-хто побачив у кооперативній та індивідуальній трудовій діяльності мало не відродження приватногосподарської практики. Це не так. Партія вважає корисним і необхідним уміле використання в рамках соціалізму таких економічних форм, оскільки вони ведуть до повнішого задоволення потреб людей і допомагають реальному процесу оздоровлення соціально-економічних відносин.

Однак і в цьому важливому питанні не обійшлося без перегинів. Неправильно трактуючи Указ про боротьбу з нетрудовими доходами, ретиві адміністратори розгорнули гоніння на людей, які після трудового дня вирощували на присадибних ділянках овочі, фрукти і частину їх продавали на ринках.

Великої шкоди зміцненню союзу робітничого класу і селянства завдало форсування укрупнення колгоспів, перетворення їх у радгоспи, ліквідація так званих неперспективних сіл, а також спроби розв'язувати проблеми колгоспного виробництва з позицій «великопромислового» догматизму — механічного перенесення досвіду промислової організації виробництва і праці на сільськогосподарське. Таке форсування пояснювали тим, що це, мовляв, прискорить процес зближення робітничого класу і колгоспного селянства.

З 1960 р. на Україні було об'єднано чи перетворено в радгоспи 2 182 колгоспи. У 1986 р. їх залишилося 7 тис. 452 (без риболовецьких). Укрупнення колгоспів не завжди диктувалося потребами більш повного використання техніки і удосконаленням управління. Були причини й суб'єктивного характеру. В країні тільки за 1959—1970 рр. у плановому порядку було ліквідовано 28 тис. неперспективних сіл. Звичайно, великі господарства відкривали кращі можливості для застосування техніки, досягнень науки. Проте вони таїли в собі небезпеку відриву хлібороба від землі. А механічне перенесення великопромислової організації на село без достатньої кількості висококваліфікованих спеціалістів і техніки дискредитувало цю важливу справу. У 1985 р. частка ручної праці в аграрному виробництві республіки становила 60%. Ця проблема і економічна і, особливо, соціальна.

Якщо говорити про допомогу робітничого класу у технічному переозброєнні села, то необхідно вказати на таке негативне явище, як викачування Сільгосптехнікою, Сільгоспхімією та іншими організаціями з колгоспів коштів без урахування кінцевих результатів господарювання. Їх мета — взяти побільше грошей за послуги, не цікавлячись, чого досягли колгоспники наприкінці року. Це, звичайно, призводило до протиріч між трудящими, які представляють різні класи.

Не сприяли зміцненню союзу робітничого класу і колгоспного селянства заготівельна політика і ціноутворення. Довгий час не існувало твердих планових завдань по заготівлі сільськогосподарської продукції, не стимулювалися надпланова закупівля останньої. Була забута ленінська ідея продподатку. На практиці існувала свого роду продрозверстка. Плановими органами допускалися великі прорахунки при встановленні цін на сільськогосподарську продукцію. Вони були надто низькими, через що динаміка збільшення витрат була значно вищою за темпи зростання цін. Це не давало змоги колгоспам розширювати виробництво за рахунок внутрішніх джерел нагромадження. Вони були змушені систематично звертатися за позикою до держави, а боргів віддавати не мали можливості. Тільки в середині 60-х рр. держава була змушена списати з колгоспів України 112 млн. крб. довготермінових і майже 34 млн. крб. короткотермінових кредитів. У 1986 р. в країні 6 тис. колгоспів і радгоспів закінчили рік із збитками.

Спостерігалися суперечності в характері шефської допомоги міста селу. Хоча традиція подання допомоги міста селу йде ще від Леніна, останнім часом вона стала темою для критичних виступів преси і сприймалася як свого роду «панщина», яку треба було відбувати майже на-

сильно. Це, звичайно, не сприяло зміцненню союзу робітничого класу і селянства. Партія вважає, що шефську допомогу слід організувати на договірній основі і подавати її так, щоб трудові колективи міста пишались тим, що вносять свій вклад у розвиток села.

Негативно позначалося на процесі зближення робітничого класу й селянства те, що в недалекому минулому відкрито порушувалося співвідношення між процесами соціального і технічного розвитку сільськогосподарства. На матеріально-технічне переозброєння колгоспів виділялися величезні кошти, а розвитку соціальної сфери села приділялася незначна увага. Тому і нині спостерігається велика перевага міста перед селом у соціальному відношенні, зокрема, в умовах праці, в обсязі невиробничих фондів на душу сільського і міського населення, у рівні доступності благ культури, у забезпеченні предметами культурно-побутового призначення тощо. Істотні ще відмінності, зокрема, в рівні доходів, житлових умов, побутового обслуговування, охорони здоров'я, торгівлі, транспорту, у можливостях використання вільного часу. Як вказувалося в Політичній доповіді ЦК XXVII з'їзду КПРС, у країні склався залишковий принцип виділення ресурсів на розвиток соціально-культурної сфери, а певний перекид у бік технократичних підходів ослабив увагу до соціальної сторони виробництва, побуту, дозвілля, що призвело до негативних соціальних наслідків, особливо на селі.

Говорячи про фактори, які гальмували, а деякі з них і нині гальмують процес зближення робітничого класу і колгоспного селянства, було б методологічно неправильно не бачити того, що вони за своєю природою становлять споріднену соціальну спільність. XXVII з'їзд КПРС визначив новий підхід до єдності нашого суспільства, який полягає в тому, щоб реалістично аналізувати фактори, що впливають на зближення класів та суспільних груп, бачити не тільки їх спільні корінні, а й специфічні особливості, пам'ятаючи, що єдність соціалістичного суспільства зовсім не означає нівелювання суспільного життя. Велике методологічне значення має положення нової редакції Програми КПРС про те, що партія вважає справою першочергової значимості ретельне врахування інтересів усіх класів і соціальних груп, правильне розуміння соціально-класової диференціації у нашому суспільстві. В Програмі визначена важлива закономірність розвитку соціальних відносин на сучасному етапі — зближення робітничого класу, колгоспного селянства й інтелігенції, становлення безкласової структури суспільства при вирішальній ролі в цьому процесі робітничого класу.

В. І. Клоков. Розкріпачення історії. Останнім часом на адресу істориків закидається чимало докорів. Не нам судити — наскільки вони справедливі й обгрунтовані. Адже в будь-якому випадку останнє слово — публікувати чи не публікувати те або інше дослідження чи статтю — належить не історикам. Чимало звинувачень ми чуємо і з приводу запізнилої реакції на заклик партії виправити допущені в минулому недоліки і заповнити прогалини у висвітленні історії радянського періоду. Однак літераторам, які часто довільно трактують окремі епізоди життєвого шляху і діяльності партійних і радянських керівників минулих років, очевидно, легше нам докоряти. Ми створюємо праці на основі вивчення документального матеріалу, а його навіть у сучасних умовах одержати не просто. Все ж дійсно настав час, коли необхідно, не чекаючи, поки перебудуються працівники архівів, скористатися їх «промахами» минулих років і на основі нечисленних наявних документальних даних більш критично підійти до висвітлення багатьох подій періодів культу особи і застою.

Очевидно, це простіше зробити дослідникам такого героїчного часу, яким була Велика Вітчизняна війна. На перший погляд може здатися, що розкриття найсерйозніших прогалин і недоліків у керівництві

господарським життям країни і бойовими діями армії і партизанів кидатиме тінь на подвиг народу і приводить до зниження міжнародного авторитету Радянської держави. Насправді ж саме розкриття цих недоліків, що зрештою призвели до величезних жертв і злигоднів, ще більшою мірою возвеличує цей подвиг. Адже досягнення перемоги над фашизмом, незважаючи на найтяжчі умови, підтверджує величезну силу радянського соціалістичного ладу, патріотизму покоління воєнних років, яке зуміло відокремити культ особи Сталіна від історії своєї Батьківщини і, незважаючи на репресії і гоніння, підозрілість передвоєнних років, не дати, як це намагаються зробити нині деякі «безрідні івани», заплямувати наше героїчне минуле надмірним смакуванням злочинів, що мали місце як у сталінський період, так і в період застою, коли було завдано не меншої шкоди народу і країні.

Лише в результаті ґрунтовного аналізу всіх об'єктивних і суб'єктивних умов, що спричинили позитивні і негативні моменти в історії воєнних років (очевидно, саме такий підхід необхідний і при висвітленні довоєнного і післявоєнного періодів), можна відтворити справжню картину подій. «Факти, — зазначав В. І. Ленін, — коли взяти їх в їх цілому, в їх зв'язку, не тільки «уперта», але й безумовно доказова річ. Фактики, коли вони беруться поза цілим, поза зв'язком, коли вони уривчасті і довільні, є саме тільки іграшкою або чимсь ще гіршим»⁷³.

Отже, загальний фон, на якому висвітлюються нині події воєнних років, — це вирвані з контексту факти репресій і промахів передвоєнного періоду і першого року війни. Серед них на другий план нібито під тиском виняткової активності тих, хто постраждав і не постраждав у період культу особи, відходить те позитивне, що було зроблено партією і народом для захисту нашої Батьківщини. Це непряме звинувачення на адресу цілого покоління, на адресу партії, яка навіть у таких тяжких умовах привела народ до всесвітньовизнаної перемоги над ворогом, перед яким тремтіли найбільші імперіалістичні держави, а в перші повоєнні роки вивела країну з стану розрухи і перетворила її, як говорять на Заході, в «наддержаву». Це «забуття» подано під приводом, що, мовляв, слухати про це набридло. Одночасно ігнорується той незаперечний факт, що військово-економічний потенціал ворога був у 2—3 рази більшим, ніж наш, й напав він на СРСР несподівано.

Безперечно, репресії довоєнних років вкрай негативно вплинули на обороноздатність країни. Однак чому забуває більшість сучасних претендентів на правду (на цьому наголошується майже в кожній статті «безрідних») сказати про величезну силу патріотизму радянських воїнів, які виграли час, необхідний країні для здійснення перебудови економіки на воєнний лад, для відновлення втрат, викликаних не лише прорахунками радянського командування, а й об'єктивними умовами, в яких перебувала країна?

До речі, в мемуарах видатних полководців показано й прорахунки з їх боку. Тому «відкриття» «безрідних іванів» б'ють мимо цілі і розраховані лише на необізнаність основної маси читачів і неповороткість істориків. Чому забуваються героїчні і трагічні дні відступу частин Червоної Армії до берегів Волги? Безперечно, велике (яке саме — ще треба показати) значення мало небажання Сталіна враховувати діаметрально протилежні думки військових спеціалістів. Однак слід нагадати й про те, що саме життя, швидкі зміни обстановки воєнних років, змагання умів полководців обох сторін (тут і на істориків, і на літераторів однаковою мірою впливало уявлення, поширюване тогочасною пропагандою, про нікчемність генералітету фашистської армії) зумовили гіркоту відступу.

В радянській літературі (йдеться про історичну й мемуарну) вже приділялася певна увага (хоча й недостатня) прорахункам напередод-

⁷³ Ленін В. І. Статистика і соціологія // Повне зібр. творів.— Т. 30.— С. 330.

ні війни. Нині ж навпаки суб'єктивний фактор, зосереджений переважно на особі Й. В. Сталіна, вип'ячується як головний і єдиний у промахах і упущеннях воєнних років, особливо першого періоду. До речі, в останніх «відкриттях» прибічників огульного паплюження нашого героїчного минулого робиться акцент на викритті недоліків, шаблонному нав'язуванні думки про те, що висвітлення позитивних фактів «набридло», заперечується той факт, що Сталін був керівником держави, народ якої здобув перемогу, врятував людство від фашистського поневолення, який у складній міжнародній обстановці відстояв законні права Радянської країни.

Незважаючи на всі негативні якості Сталіна, його діяльності слід дати всебічну оцінку.

Суто об'єктивістське висвітлення подій минулого авторами багатьох статей, реплік, заміток, літературних творів заради власних кон'юнктурних устремлінь, яке прикривалося необхідністю розкриття того, що раніше було заборонено, завдає непоправної шкоди вихованню радянських людей, навіть більшої, ніж лакування історичного процесу, яке мало місце раніше.

Як колишньому партизану, а згодом досліднику руху народних месників мені й раніше було зрозуміло, що культ особи негативно позначився на його розвитку. В ході репресій передвоєнних років були заарештовані і знищені військові спеціалісти, які вважали можливою і в умовах сучасних війн партизанську боротьбу. Це спричинило затримку її розвитку та низьку ефективність у перший період війни, втрати, яких можна було б уникнути в разі завчасної розробки тактики, підготовки кадрів і засобів ведення партизанських дій. Однак поряд з цим партія спрямовувала зусилля на усунення вказаних недоліків. Їх розкриття і водночас висвітлення діяльності парторганізацій щодо їх подолання — саме поєднання всіх факторів, що впливали на розмах та ефективність партизанської боротьби, дали можливість автору цих рядків у спеціальній монографії показати удари народних месників України по комунікаціях вермахту.

Критика наших праць з боку літераторів і публіцистів дає користь лише в тому разі, коли вона правдива, позбавлена елементів тенденційності. Хоча водночас невизнання недоліків, притаманних працям істориків, якщо до того ж вони зумовлені не лише об'єктивними умовами, а й суб'єктивізмом, — також дуже шкідливе.

Лише неухильне дотримання рекомендацій В. І. Леніна про ретельне використання всіх фактів дасть змогу історикам виконати поставлене перед ними партією завдання.

С. В. Кульчицький. Ленінський підхід до методів управління соціалістичною промисловістю. Концепція перебудови народного господарства передбачає заміну адміністративно-командної системи економічними методами управління. Однак глибоко укорінені в суспільній свідомості уявлення про несумісність планової економіки з ринком стають перешкодою на шляху господарської реформи. Ось чому важливо вивчати теорію і практику ленінського етапу в історії радянського суспільства. У своїх останніх працях В. І. Ленін накреслив контури економічної системи соціалізму, яка повністю базується на товарно-грошових відносинах. Звернення до ленінських ідей і конкретних пропозицій, частина яких залишається й досі нереалізованою, збагачує концепцію перебудови.

Основоположники марксизму вважали, що в соціалістичному суспільстві товарне виробництво і обіг відімінуть, товарообмін буде замінено прямим розподілом продуктів, а грошовий облік — обліком суспільної праці безпосередньо в робочому часі. Ці уявлення позначилися на економічній політиці під час громадянської війни.

Рішення X з'їзду РКП(б) про заміну продрозверстки продовольчим податком у березні 1921 р. визначили початок принципового повороту в економічній політиці. Проте у теорії й на практиці ще зберігався традиційний підхід до торгівлі та інших елементів товарно-грошових відносин як до атрибуту капіталістичного господарювання. Вважалося, що приватний ринок можна буде обмежити рамками місцевого господарського обороту, а в загальнодержавних масштабах — налагодити прямий обмін промислових виробів на продукти землеробства.

Лише восени 1921 р. у ставленні Радянської влади до категорій товарно-грошового господарства відбулися істотні зміни. Націоналізовані підприємства об'єднувалися у трести і переводилися на госпрозрахунок. Розгорнулася організація державної торгівлі. На порядок денний висувалися питання про зміцнення грошового обігу. У статті «Про значення золота тепер і після повної перемоги соціалізму» В. І. Ленін узагальнив новий підхід до реалій господарського життя і сформулював висновок величезної теоретичної ваги: «Торгівля є єдиною можливий економічний зв'язок між десятками мільйонів дрібних землеробів і великою промисловістю...»⁷⁴. Разом з тим Володимир Ілліч у той час ще вважав, що поворот до торгівлі і ринку є відступом від можливого за інших обставин (наприклад, якби не існувало господарської розрухи) безпосереднього, без використання товарно-грошових відносин будівництва соціалізму⁷⁵.

1922 рік ознаменувався дальшим поглибленням економічної політики, основи якої заклав X з'їзд партії. Якщо в перші місяці після нього зміст непу вичерпувався заміною розверстки продподатком, змичкою із селянською економікою і допущенням приватного, в тому числі іноземного капіталу (саме так здебільшого неп сприймається й нині), то з 1922 р. вартісні категорії почали розглядатися на практиці як інструмент соціалістичного господарювання. Перед господарниками висувалося завдання добиватися прибутку. В. І. Ленін гостро ставив питання про відповідальність за збитки, заподіяні виробництву і вимагав закрити збанкрутілі трести⁷⁶. Водночас він пропонував преміювати господарників у певному процентному співвідношенні з досягнутим оборотом і прибутком, зміцнювати державний бюджет за рахунок доходу від націоналізованої промисловості⁷⁷. У жовтні 1922 р. Раднарком тричі приймав позитивні рішення щодо запровадження процентних відрахувань з основних фондів підприємств і об'єднань, переведених на госпрозрахунок, тобто плати за фонди.

Всі ці елементи повного госпрозрахунку в 20-х рр. не стали реальною. Практично відразу після того, як Володимир Ілліч відійшов від справ через хворобу, почався поступовий відхід від лінії на економічні методи управління і органічно пов'язаний з ними процес демократизації суспільства. Наслідки були далекосяжними. Позбавлена повного госпрозрахунку, промисловість не могла працювати ефективно, і тому її розширене відтворення мало базуватися переважно на бюджетних дотаціях. А це в дрібноселянській країні означало залежність від ресурсів сільського господарства. Створювалися причинно-наслідкові зв'язки між індустріалізацією країни та кооперуванням села, тому що тільки останнє могло дати достатні кошти для капітального будівництва у промисловості. Цим самим на цілі десятиріччя запрограмувалися уповільнені темпи розвитку села.

⁷⁴ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 44.— С. 216.

⁷⁵ Там же.— С. 206.

⁷⁶ Ленін В. І. Лист Т. Я. Сокольникову, телефонограма Ю. В. Ломоносову // Там же.— Т. 54.— С. 150, 145.

⁷⁷ Ленін В. І. Проект директиви Політбюро про нову економічну політику; Лист до Політбюро ЦК РКП(б) із зауваженнями на тези Наркомфіну // Там же.— Т. 44.— С. 341, 409.

Вимушений відхід Ілліча від справ не перервав його теоретичну діяльність. Усвідомлюючи серйозність своєї хвороби, засновник Радянської держави звернувся до партії і трудящих з рядом листів і статей, присвячених перспективам соціалістичного будівництва. Після «Листа до з'їзду» на першому місці в плані дальших робіт значилася тема «Про Центроспілку і його значення під кутом зору НЕПу»⁷⁸. Вона була розроблена у статті «Про кооперацію», продиктованій в два прийоми, 4 і 6 січня, і надрукованій в «Правді» 26 і 27 травня 1923 р.

У цій статті В. І. Ленін зробив опосередкований, тобто прямо не сформульований висновок величезної теоретичної ваги: товарно-грошові відносини внутрішньо властиві соціалізму. Облік суспільної праці безпосередньо в робочих годинах виявився на практиці неможливим, а без обліку не існувало й соціалізму. Радянська влада навіть в умовах багатокладної економіки була здатна контролювати ринок і грошовий обіг. Стало ясно, що з вартісних категорій можна зняти приватновласницьку, в тому числі приватнокапіталістичну оболонку. «Тепер ми знайшли ту міру поєднання приватного інтересу, приватного торгового інтересу, перевірки і контролю його державою, міру підпорядкування його загальним інтересам, яка раніше була каменем спотикання для багатих і багатьох соціалістів»,— підкреслював В. І. Ленін⁷⁹.

Теза про товарно-грошові відносини як органічну частину соціалістичних виробничих відносин обґрунтовувалася на прикладі кооперації. У 1921—1922 рр. кооперація розглядалася як засіб підведення дрібних товаровиробників до соціалізму, проте не включалася до соціалістичних форм господарювання. Навпаки, в статті «Про кооперацію» неспростовно доводилося, що в умовах диктатури пролетаріату просте зростання кооперації тотожне зростанню соціалізму. Виходячи з того, що центр ваги переносився з політичної боротьби на економічне будівництво, в тому числі кооперативне, Володимир Ілліч робив висновок про те, що «ми змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм»⁸⁰. Між кооперативною і загальнодержавною формами власності в державі диктатури пролетаріату він не бачив різниці⁸¹.

Ленінський погляд на кооперацію мав особливе значення для будівництва соціалізму в дрібноселянській країні. Вказавши, що у неї Радянська влада зробила поступку селянину як торговцю, Володимир Ілліч саме з цієї обставини виводив «гігантське значення кооперації»⁸². Селянські маси в ході кооперування змінювали свою соціальну природу й ставали учасниками усупільненого виробництва. Кооперація робила перехід до соціалізму простим, легким і доступним для селянина⁸³.

Історична доля ідей, закладених у статті «Про кооперацію», складалася непросто. По-перше, кооперування селянства під тиском Сталіна та його найближчого оточення було здійснене з найгрубішим порушенням основоположної тези ленінізму про добровільність цього процесу. В ході колективізації сільськогосподарська артіль стала розглядатися як єдино можлива форма кооперативного об'єднання. Вважалося, що колгоспи не можуть на відміну від селян-одноосібників брати участь у спеціалізованих кооперативах. У зв'язку з цим створена в 20-х роках мережа підприємств й організацій сільгоспооперації була ліквідована.

По-друге, у своєму розвитку країна перестригнула через ряд господарських форм, об'єктивно зумовлених станом їх тодішніх продук-

⁷⁸ Там же.— Т. 45.— С. 563.

⁷⁹ Ленін В. І. Про кооперацію // Там же.— Т. 45.— С. 352.

⁸⁰ Там же.— С. 357.

⁸¹ Там же.— С. 356.

⁸² Там же.— С. 352.

⁸³ Там же.

тивних сил, в тому числі — кооперацію. Виходячи з абстрактних уявлень про те, що державна, або, як вважали за краще її називати, загальнонародна форма власності вища порівняно з колгоспно-кооперативною, ми всупереч ленінським ідеям у 30-ті роки відмовилися від переважної більшості напрямів і видів кооперативної діяльності, в 50-х роках заохочували перетворення промислових артілей у державні підприємства (в 1960 р. взагалі ліквідували промкооперацію), а у 60—70-х рр. активно перетворювали колгоспи в радгоспи. Безмежне розширення рамок державної форми власності призвело до зростання бюрократизму. Справа в тому, що у вищу форму власності, якою стала вважатися державна, переносився реально існуючий низький рівень культури, свідомості, організації праці, кваліфікації працівників. Звідти й наші сучасні економічні труднощі.

По-третє, під час складання адміністративно-командної системи керівництва суспільством відбувся відступ від основоположного ленінського висновку про товарно-грошові відносини як органічну частину соціалістичних виробничих відносин. Сталін вважав навіть у 50-х роках, що товарне виробництво та обіг зберігаються тільки тому, що соціалістична власність на засоби виробництва функціонує в двох формах. За його думкою, завданням поточної економічної політики було неухильне скорочення сфери дії товарного обігу й відповідне розширення продуктообміну⁸⁴. Лише тепер, під час перебудови, ми відмовляємося від стереотипів сталінізму.

В літературі останнього часу формування адміністративно-командної системи партійно-державного керівництва країною пов'язується з передчасним скасуванням непу в 1929 р. Однак тут визначальною є дата смерті В. І. Леніна. Хоча поступальний розвиток ряду важливих напрямів непу в другій половині 20-х років продовжувався, ідеї та рекомендації вождя по запровадженню економічних методів управління колективне керівництво партії, що прийшло йому на зміну, не реалізувало в повному обсязі. Це пояснюється не стільки теоретичною нерозробленістю політекономічних проблем, скільки тогочасною обстановкою. Невисокий рівень техніки виробництва, недостатня загальна і політична культура трудящих, гостра нестача кваліфікованих кадрів робітників і спеціалістів, глибока переконаність багатьох керівників і господарників, в тому числі більшості членів Політбюро ЦК, у простоті й ефективності вольових рішень, яку вони винесли з недавнього досвіду «воєнного комунізму», становище обкладеної фортеці, в якому опинилася країна — все це перешкодило переведенню підприємств соціалістичного сектора на повний госпрозрахунок.

Якісно інша обстановка склалася в наші дні. Проголошена червневим (1987 р.) Пленумом ЦК КПРС господарська реформа базується на ленінській концепції економічних методів управління.

В. І. Марочко. До питання про співвідношення кооперації й колективізації в процесі соціалістичної перебудови дрібного селянського господарства. В економіці нашої країни відбуваються значні зміни: прийнято закони про державне підприємство (об'єднання), індивідуально-трудова діяльність та про кооперацію. Довгий час роль і значення останньої недооцінювалися, а окремі її форми було ліквідовано. Так, наприкінці 20-х років припинила своє існування сільсько-господарська, а наприкінці 50-х — кустарно-промислова кооперація. Тому повернення до вихідних положень ленінського вчення про кооперацію, до теорії й практики кооперативного будівництва у 20-х роках, до вивчення досвіду Комуністичної партії і Радянського уряду по керівництву кооперативним рухом має велике науково-практичне значення.

⁸⁴ Сталін І. Економіческие проблемы социализма в СССР.— М., 1952.— С. 16, 94.

Неперевершеним надбанням економічної думки є ленінське вчення про кооперацію. Це — цілісна система поглядів на основні закономірності переходу дрібного селянського господарства до соціалізму. В. І. Ленін визначив основні принципи кооперування населення: добровільності, матеріальної та організаційно-господарської допомоги йому з боку держави, особистої заінтересованості трудящего селянства в переході від дрібного господарства до вищих форм усупільнення праці і засобів виробництва, а також сам кооперативний принцип. Останньому, на жаль, майже не приділяється увага у шкільному та вузівському курсах з історії. Володимир Ілліч вважав, що цей принцип можна й треба розвивати так, «...щоб всякому і кожному було ясне його соціалістичне значення»⁸⁵. Він, по суті, є основним в організації виробництва на засадах кооперації.

В. І. Ленін ще на початку 1918 р. висловив думку, що кооперативні підприємства слід розглядати як соціалістичні, якщо вони засновані на суспільній власності⁸⁶. Остаточне визначення кооперативних підприємств як соціалістичних він дав у статті «Про кооперацію», де, зокрема, сказано, що «...лад цивілізованих кооператорів при суспільній власності на засоби виробництва, при класовій перемозі пролетаріату над буржуазією — це є лад соціалізму»⁸⁷. Оцінюючи соціально-економічне та політичне становище Країни Рад на початку 20-х років, Володимир Ілліч дійшов висновку, що просте зростання кооперації було тоді тотожним зростанню соціалізму. В. І. Ленін економічно обґрунтував необхідність кооперування населення, накреслив основні тенденції переходу селянства до соціалізму, визначив роль і місце в цьому процесі кооперативного сектора народного господарства.

Нині у зв'язку з поверненням до кооперативних форм трудової діяльності населення точаться дискусії навколо питання про спільні і відмінні риси між кооперацією й колективізацією, між простими її формами та колгоспами. Кооперування — процес набагато ширший, ніж колективізація. Остання стосується виключно виробничих форм кооперації. Термін «колективізація» В. І. Ленін вживав ще на початку 1919 р.⁸⁸ Тому не слід його пов'язувати лише з рубежем кінця 20-х — початку 30-х років. Колективні господарства (комуни, артіль і товариства) входили до сільськогосподарської кооперації на правах її окремих товариств. У 20-х роках існували й інші види виробничо-збутової кооперації: молочарська, буряківнича, хмільова, садово-городня, машинно-тракторна, меліоративна та ін. Разом з колгоспами вони відігравали певну роль у виробничому кооперуванні селянських господарств. Бідняцькі господарства об'єднувалися переважно в колгоспи, заможніші — створювали виробничо-збутові кооперативи на селі. Наприкінці 20-х років товариства сільськогосподарської кооперації охоплювали 60% селянських дворів України, а споживчої — 40%⁸⁹.

Нещодавно в журналі «Октябрь» опубліковано статтю доктора економічних наук Г. І. Шмельова⁹⁰. Нас цікавить, зазначає автор, саме праця В. І. Леніна «Про кооперацію», оскільки в ній розглядаються лише ті форми кооперації, які стосуються безпосередньо сфери дрібного виробництва. У цій праці колгоспи, твердить Г. І. Шмельов, навіть не згадуються. Отже, резюмує автор, Володимир Ілліч не виношував конкретного плану переходу селян до великого виробництва. А як же тоді бути з таким висловом В. І. Леніна, як «перехід від

⁸⁵ Ленін В. І. Про кооперацію // Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 353.

⁸⁶ Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади» // Там же.— Т. 36.— С. 152.

⁸⁷ Ленін В. І. Про кооперацію // Там же.— Т. 45.— С. 355.

⁸⁸ Ленін В. І. Матеріали до проекту програми РКП(б) // Там же.— Т. 38.— С. 393.

⁸⁹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1976.— Т. 1.— С. 482.

⁹⁰ «Не смей командовать!» // Октябрь.— 1988.— № 2.

кооперації дрібних хазяйчиків до соціалізму є перехід від дрібного виробництва до великого...»⁹¹. Брати за основу дослідження проблеми лише одну статтю «Про кооперацію» без залучення інших праць В. І. Леніна означає спрощувати ленінські ідеї кооперативного будівництва. Справді, в останній статті термін «колгосп» не вживається, але в ній немає і заперечень проти нього. А в «Планах брошури «Про продовольчий податок» серед форм соціалістичної перебудови землеробства В. І. Ленін називав й колгоспи. Він вживав терміни у такій послідовності: «дрібний селянин», «колгоспи», «електрифікація», «кооперація»⁹². Таким чином, колгоспи, як й інші види кооперації, є складовими частинами єдиного процесу соціалістичної перебудови сільського господарства в 20-х роках. Інша справа, що під час проведення масової колективізації ленінські принципи кооперування селянства серйозно порушувалися. Вся багатогранність кооперації була зведена до однієї форми — сільськогосподарської артілі. До речі, принципи організації кооперативної виробничої діяльності не було чітко визначено ні в статуті 1930 р., ні в статуті 1935 р. про сільськогосподарську артіль.

Після смерті В. І. Леніна теорія кооперативного будівництва розвивалася далі. На партійних з'їздах і конференціях, на сторінках періодичних видань, у наукових закладах бурхливо обговорювалося питання про місце кооперації в соціалістичному будівництві, про її перспективи. Слушною була точка зору тих, хто вважав, що вона повинна розвиватись як шляхом організації простих (збутово-постачальних, кредитних тощо) кооперативних об'єднань, так і шляхом колгоспного будівництва. Зокрема, у виступі голови РНК СРСР О. І. Рикова на XIV конференції РКП(б) наголошувалося, що необхідно всебічно підтримувати розвиток колгоспів, оскільки їх роль у майбутньому зростатиме, але основною формою масового об'єднання селянства в умовах непу мають стати кооперативи у галузі кредиту й товарообороту. Він заперечував тим, хто вважав, що усупільнення сільськогосподарського виробництва слід розпочинати після створення кооперативів у сфері обігу. Таке штучне розмежування в часі, на його думку, завдало б значної шкоди загальному процесу кооперування⁹³. Необхідно було розвивати різні види кооперації.

Такої ж думки щодо співвідношення між простими і виробничими формами кооперації дотримувався й М. І. Бухарін. Відомо, що В. І. Ленін досить уважно вивчав одну з його праць і назвав її чудовою, вказавши при цьому на значні методологічні помилки⁹⁴. В сучасних дослідженнях, присвячених розвитку аграрної теорії, можна знайти твердження, що в 20-х роках М. І. Бухарін висував теорію, яка начебто ігнорувала закономірності переростання кооперації з галузі обігу у велике соціалістичне виробництво⁹⁵. Справді, він надавав великого значення кооперативному обороту, особливо в справі посилення змички між промисловістю та сільським господарством як засобу активізації економічного життя країни. Певний час він навіть абсолютизував роль простих форм кооперації, але ніколи не протиставляв їх виробничим — комунам, артілям і товариствам. У 1924 р. М. І. Бухарін доводив, що економічна необхідність обов'язково приведе до того, що слідом за кооперуванням у галузі обігу неминуче буде здійснюватися різними шляхами й кооперування виробниче⁹⁶. Такому переходу, на його думку,

⁹¹ Ленін В. І. Про продовольчий податок // Повне зібр. творів.— Т. 43.— С. 207.

⁹² Там же.— С. 352.

⁹³ Див.: Четырнадцатая конференция РКП(б): Стенограмма.— М.; Л., 1925.— С. 87, 89.

⁹⁴ Замечания на книгу Н. И. Бухарина «Экономика переходного периода» // Ленинский сборник.— М., 1985.— Т. 40.— С. 429.

⁹⁵ Фигуровская Н. К. Развитие аграрной теории в СССР, конец 20-х—30-е годы.— М., 1983.— С. 63.

⁹⁶ Див.: Бухарин Н. О новой экономической политике и наших задачах // Большевик.— 1925.— № 9/10.— С. 13.

сприяли б механізація, електрифікація, економічні методи господарювання.

Оригінальну точку зору відстоював відомий на той час економіст О. В. Чаянов, з працями якого був знайомий В. І. Ленін. Розвиток сільського господарства, на думку О. В. Чаянова, мав здійснюватися як на основі колгоспів, так і шляхом кооперування процесів збуту та переробки продукції селянських господарств без усупільнення виробництва в останніх. Кооперування окремих сторін селянського виробництва він вважав основним. За таких умов кооперація сприяла б значному зміцненню економічної технічної бази сільського господарства. Свої основні погляди на цю проблему О. В. Чаянов виклав у праці «Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации» (М., 1927).

Загалом же наукові праці О. В. Чаянова заслуговують глибокого вивчення. Його теорія оптимальних розмірів сільськогосподарських підприємств, думки про форми й види кооперації, висновки про інтеграцію сільського господарства з іншими галузями економіки, ідеї про створення агрокомбінатів та організацію господарств нечорноземної зони країни, розроблені ним різні методи бюджетних досліджень селянських господарств значно збагатили б сучасну радянську аграрну науку. Він не протиставляв виробничі форми кооперації іншим, а розглядав їх через призму піднесення продуктивності сільськогосподарського виробництва.

Поглибленню знань з основних проблем розвитку сільського господарства сприятиме також введення до наукового обігу праць таких талановитих економістів-аграрників 20-х років, як М. Д. Кондратьєв, М. П. Макаров, О. О. Рибников, О. М. Челінцев та ін. Їхні ідеї, оригінальні висновки значно розширили б наші уявлення про регулювання товарно-грошових відносин при соціалізмі, розвиток сільськогосподарського ринку тощо.

Протягом 20-х років кооперація відігравала помітну роль у забезпеченні населення споживчими товарами, заготівлі та переробці сільськогосподарської продукції, у зміцненні економічного і політичного союзу робітничого класу і трудящого селянства. Кооперативний рух регулювався державою й спеціальними органами шляхом встановлення певного рівня заготівельних та збутових цін, норм заготівлі і реалізації продукції на внутрішньому й зовнішньому ринках, визначення розмірів торговельних витрат, капіталовкладень, цілеспрямованого постачання техніки, кредитування тощо.

Однак наприкінці 20-х років адміністративні методи керівництва кооперативним рухом відтіснили економічні. Штучне заниження заготівельних цін на зерно та частковий його недорід призвели до загострення хлібної проблеми. Під загрозою опинилися темпи індустріалізації. Знову постало питання про перспективи розвитку кооперативних форм господарювання.

У грудні 1927 р. відбувся XV з'їзд ВКП(б). В основу його рішень було покладено ленінські ідеї про кооперацію. Ні темпів, ні строків колективізації з'їзд не визначав. Першорядним завданням вважалося виробниче кооперування, але допускався вільний розвиток інших видів сільськогосподарської кооперації. У травні 1928 р. Сталін ще критикував тих, хто намагався штучно відділити прості форми кооперації від колгоспів, а в листопаді 1929 р. вже однозначно висловився про необхідність форсування темпів колективізації. Колгоспи почали розглядатися як єдине джерело ліквідації продовольчих труднощів, а сама колективізація — як засіб подолання соціально-економічних проблем села. Тоді ж з'явилося й поняття «суцільна колективізація».

Необхідність прискорення темпів реконструкції сільського господарства була очевидною. Це не суперечило цілям і завданням соціалістичної перебудови села. Оптимальні розміри кооперування в Укра-

інській СРР визначила II конференція КП(б)У, яка відбулася у квітні 1929 р. Вона визнала, що значного приросту валової продукції сільськогосподарства на кінець першої п'ятирічки можна досягти шляхом колективізації 30% селянських господарств і 25% земельної площі⁹⁷, а також розвитку інших видів кооперації. Більше того, передбачалося, що питома вага індивідуального господарства на кінець п'ятирічки становитиме 66% усієї вартості валової сільськогосподарської продукції, а радгоспів і колгоспів — 34%⁹⁸. Однак за першим п'ятирічним планом, затвердженим V з'їздом Рад СРСР у травні 1929 р., передбачалося протягом 5 років охопити колгоспами 18—20% господарств селян, а разом з товариствами сільськогосподарської кооперації вже 85% селянських господарств, створивши умови для неухильного переростання первинних кооперативних об'єднань у колгоспи⁹⁹. Розвиток доколгоспних форм кооперації припинився. Колективізація як процес виробничого кооперування була доцільною, але методи й форми її проведення стали грубим порушенням ленінських принципів кооперативного будівництва.

Ю. М. Гамрецький. Великий Жовтень: проблеми й завдання вивчення. Вивчення історії Великого Жовтня в Українській РСР проходило досить інтенсивно. Протягом останніх 20 років опубліковано близько 2 тис. книг, брошур, статей, присвячених цій темі. Проте є ще цілий ряд недостатньо висвітлених проблем, необхідність глибокого дослідження яких стала особливо очевидною останнім часом, коли КПРС взяла твердий курс на революційну перебудову всіх сторін життя радянського суспільства. На заклик партії вчені розгорнули активну діяльність по перегляду багатьох застарілих схем та оцінок, колишніх спрощених трактувань ряду питань, глибше почали вивчати складні моменти вітчизняної історії. Член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький звернув, зокрема, увагу на той факт, «що в історії становлення Радянської влади на Україні теж є ще деякі періоди і події, які потребують додаткового вивчення і висвітлення», та доручив історикам «об'єктивно, на основі історичних документів вивчити й уточнити»¹⁰⁰ їх.

У вивченні головної події ХХ ст. дійсно існує ряд проблем і питань, що потребують ґрунтовного вивчення, оскільки деякі з них у дослідженнях істориків розглядалися частково. В цьому плані намічається велика копітка робота, спрямована на пошук нових документів та матеріалів, визначення першочергових і більш віддалених завдань з тим, щоб зосередити зусилля дослідників на висвітлення тих «білих плям», які у зв'язку з відомими причинами утворилися в історичній науці.

У зв'язку з обмеженням часу коротко спинимось лише на деяких питаннях. Насамперед слід ще раз підкреслити особливу важливість глибокого усвідомлення теоретичної спадщини В. І. Леніна. На це прямо вказує Центральний Комітет КПРС, закликаючи істориків створювати праці, які б базувалися на міцній марксистсько-ленінській основі. «У нас, у Радянському Союзі, — зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов, — настала немовби «епоха відродження», відродження творчого духу ленінізму. Ми перечитуємо, переосмислюємо ленінські праці, щоб глибоко зрозуміти ленінський метод»¹⁰¹.

Історикам слід насамперед у працях, присвячених Жовтню, наповнити конкретним фактичним матеріалом положення основного закону

⁹⁷ Компартія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: У 2-х т.— К., 1976.— Т. 1.— С. 589.

⁹⁸ Там же.— С. 591.

⁹⁹ Директиви КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам.— М., 1967.— Т. 1.— С. 76.

¹⁰⁰ Рад. Україна.— 1987.— 26 груд.

¹⁰¹ Там же.— 20 квіт.

революцій, що займав особливе місце в теоретичній спадщині В. І. Леніна. Він викладений у праці «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі». В його основу покладено думку про дедалі зростаючий політичний досвід мас у революційний час, який учить їх надзвичайно швидко. Саме цей досвід був головною умовою перемоги трудящих у жовтні 1917 р. Володимир Ілліч так сформулював цей закон: «Кинути самий тільки авангард у рішучий бій, поки весь клас, поки широкі маси не зайняли позиції або прямої підтримки авангарду, або, принаймні, доброзичливого нейтралітету щодо нього і цілковитої нездатності підтримувати його противника, було б не тільки безглуздом, а й злочином. А для того, щоб дійсно весь клас, щоб дійсно широкі маси трудящих і пригноблених капіталом дійшли до такої позиції, для цього самої пропаганди, самої агітації мало. Для цього потрібний власний політичний досвід цих мас. Такий — основний закон всіх великих революцій, підтверджений тепер з разуючою силою і рельєфністю не тільки Росією, а й Німеччиною»¹⁰².

Цей закон ще не став предметом уважного вивчення. Досить сказати, що в усіх енциклопедичних виданнях немає спеціальної статті, в якій би розкривався його глибокий зміст.

Разом з тим М. С. Горбачов у доповіді, присвяченій 70-річчю Жовтня, звертає увагу на це питання. «Шлях від Лютого до Жовтня,— підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС,— це час стрімких суспільних змін, час швидкого політичного змужніння мас, консолідації сил революції та її авангарду — ленінської партії»¹⁰³.

Очевидно, настав час уважно простежити здійснення цього закону щодо України, виявити процеси, які відбувалися тут у всій їх складності й суперечливості з врахуванням застереження В. І. Леніна, що набутий досвід не завжди йде тільки по прямій, інколи він здійснюється зигзагоподібно, в процесі його нагромадження неминучі коливання, але він обов'язково зростає по висхідній лінії.

Розкриття змісту цього закону допоможе історикам повною мірою усвідомити всю глибину ленінської думки, висловленої ним у доповіді про другу річницю Великого Жовтня, виявити при загальних закономірностях соціалістичної революції своєрідність шляхів здійснення останньої на Україні та пояснити темпи її проведення. Для цього радянським дослідникам слід більше уваги приділяти поясненню такого положення В. І. Леніна: «...на Україні, навіть в деяких великоруських частинах Росії, де було особливого складу населення, наприклад, в козачих, сибірських частинах, наприклад, на Уралі, там рух до перемоги йшов не так швидко і не тим шляхом, як ішов у Петербурзі і в Москві — в центрі Росії»¹⁰⁴.

У зв'язку з цим слід детально вивчити діяльність буржуазних та дрібнобуржуазних партій на Україні, а також уважно простежити весь шлях Центральної ради від угодовства до перетворення її в один з осередків всеросійської контрреволюції.

XXVII з'їзд Комуністичної партії, доповідь М. С. Горбачова, присвячена 70-річчю Жовтня, й інші його виступи дають дослідникам вітчизняної історії могутній імпульс для дальшої її глибокої розробки. «Рік 1917-й,— говорить в доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС,— увібрав у себе енергію народної боротьби за самостійний розвиток і незалежність, прогресивних національних рухів, антикріпосницьких селянських повстань і воєн, характерних для нашої історії»¹⁰⁵.

¹⁰² Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 41.— С. 73.

¹⁰³ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— К., 1987.— С. 6.

¹⁰⁴ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 39.— С. 284.

¹⁰⁵ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— С. 5.

Відомо, що партія більшовиків об'єднала в один міцний революційний потік робітничий рух за соціалізм, боротьбу селянства за землю, загальнодемократичний рух за мир, незламний потяг народів багатонаціональної Росії до свободи та спрямувала їх у річище загальної боротьби за перемогу соціалістичної революції. За винятком національно-визвольного руху на Україні, про який у нашій літературі є лише загальна уява, останні складові частини цього потоку певною мірою вивчені, хоч і в них є немало питань, що потребують додаткового дослідження. Тому слід конкретно вивчити український національно-визвольний рух, його рушійні сили, особливості й специфічні риси, ступінь активності, ставлення до нього численних інших партій, що діяли у той час. При цьому важливо відтворити максимально точну картину, не приховуючи недоліків та помилок, які мали місце. А це, в свою чергу, допоможе пояснити труднощі боротьби за владу Рад на Україні.

У розпорядження істориків (мова йде насамперед про них) необхідно дати всі документи, що є у нашій країні й зберігаються не лише в партійних і державних архівах, а й у різних відомствах та установах, які фактично не доступні дослідникам. Особливої уваги заслуговують закордонні архіви, де зберігаються вивезені за межі нашої Батьківщини матеріали і документи різного роду організацій та партій, а також окремих осіб. Для відтворення повноти картини тих буремних років їх обов'язково слід використовувати.

Як відомо, минуле й сучасне нашої країни знаходиться під постійною увагою відповідних закордонних центрів. Боротьба проти них вимагає від радянських суспільствознавців активності, оперативності та наступальності. «Наша пропаганда і контрпропаганда повинні оперативно розвінчувати підступні зловорожі дії, глибоко показувати дійсну правду історії»¹⁰⁶, — зазначав член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю встановлення Радянської влади на Україні.

Для того, щоб наша ідейна зброя була гострою, дійовою й своєчасною, у розпорядження радянських суспільствознавців слід давати максимальну повну інформацію, тобто в центральні бібліотеки повинна постійно надходити література, яка видається за межами країни.

Тут знову-таки необхідно керуватися чіткими рекомендаціями В. І. Леніна. У тяжкому 1920 р., коли, здавалося, всі думки керівників більшовицької партії були цілком зайняті захистом соціалістичної держави, а економічне становище країни було катастрофічним, Володимир Ілліч неодноразово ставив питання перед радянськими представниками в інших країнах та перед Наркоматом освіти, який тоді видав наукою, про виняткове значення для історії збирання і збереження преси, у тому числі й усіх білогвардійських видань — російських та закордонних, а також закупки за рубезем літератури різних політичних напрямів. «Шкодувати на це грошей було б безглуздя»¹⁰⁷, — підкреслював вождь революції. Свідчення політичного противника дає можливість бачити проблему в усій її складності, максимально виявити нашу позицію, врахувати недоліки і прорахунки, досягнення й перемоги, а його вимушені визнання можуть бути часом додатковим аргументом правильності нашої точки зору. На жаль, одне з головних джерел інформації буржуазно-націоналістичної історичної науки — мюнхенсько-ню-йоркський «Український історик» надходить у бібліотеку АН УРСР з великим запізненням і значними перебоями. Відсутні, наприклад, номери за 1978—1983 рр. Щодо інших видань, то вони явище дуже рідке, та й поява їх має випадковий характер. Наприклад,

¹⁰⁶ Рад. Україна.— 1987.— 26 груд.

¹⁰⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 51.— С. 111.

у жодній з бібліотек СРСР немає щоденника голови буржуазно-націоналістичного Генерального секретаріату Центральної ради в 1917 р. та голови контрреволюційної Директорії у 1918—1919 рр. В. К. Винниченка, що вийшов 1980 р. в США. Щоденник охоплює події з 1911 р. по 1920 р. У ньому містяться важливі дані й оцінки подій передреволюційного часу, особливо тих, що відносяться до періоду підготовки і проведення соціалістичної революції й громадянської війни на Україні. Відомо також, що в Сполучених Штатах видається архів Троцького, про що повідомила «Литературная газета» від 23 грудня 1987 р., але наші дослідники не мають про це ніякої уяви.

Неодноразово у виступах М. С. Горбачова підкреслювалася думка, що нам — спадкоємцям революції — слід більше уваги приділяти подвигу «тисяч відомих і невідомих борців за свободу»¹⁰⁸.

Для того, щоб історія Жовтня була представлена в усій величчї й максимально повно розкрити її дійсно народний характер, варто поповнити наші дослідження великою кількістю реальних осіб. Як відомо, історична література часто обмежується лише згадками одних і тих же імен, які переходили з книги у книгу. При цьому вони показувалися так, що інколи важко було розрізнити їх індивідуальні риси, особливості характеру, складності їх життєвого шляху. Революція залучила до активної політичної діяльності мільйони трудівників та висунула тисячі активних борців, таланти яких яскраво виявилися в період зламу старого й створення нового світу.

Нинішній, 70-річний ювілей Жовтня знаменний тим, що нарешті названо цілий ряд безпосередніх учасників революції, які протягом багатьох років знаходилися в забутті. Так, у третьому виданні енциклопедії «Великая Октябрьская социалистическая революция» значно розширилося коло згадуваних осіб. У ньому з 2155 статей 720 — біографічних. В енциклопедичному довіднику «Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні» з 3 тис. статей половина присвячена активним учасникам революційних подій. Проте не всі вони досконалі. До згаданих видань увійшли не всі визначні діячі. Однак, незважаючи на це, зроблено рішучий крок у відтворенні історичної правди, вперше названі особи, які в нашій літературі раніше не згадувалися.

Нині дослідники повинні виконати борг перед поколінням героїв, які здійснили небачений в історії подвиг. Жовтень пройшов через кожен людську долю. Тому події тієї переломної епохи викликають у трудящих нашої країни постійний інтерес до його історії. Бажано, щоб героїка тих незабутніх днів знайшла й відповідне відображення в історичній літературі. Вдало написані дослідження, глибокі за змістом, досконалі за формою, дохідливо передадуть велич того яскравого часу, а знайдені точні деталі допоможуть більш конкретно уявити буремні дні, що поклали початок відрахунку нового часу в історії людства.

Написати таку працю, в якій гідно був би представлений Великий Жовтень, — почесний обов'язок радянських істориків.

В. Г. Сарбей. Людський фактор в історії революційно-визвольного руху на Україні. Людський фактор... Це словосполучення разом з такими не менш популярними термінами, як «прискорення», «гласність», «демократизація», міцно увійшло до лексики революційної перебудови, яка ось уже третій рік відбувається в усіх сферах життя нашої країни. Людський фактор став однією з провідних тем зборів трудових колективів, оскільки саме від нього залежить у кінцевому підсумку доля перебудови. Глибину його науково-абстрагованої сутності намагаються осягнути філософи й соціологи, а конкретний його зміст у багатовіковому історичному процесі людства мають розкрити

¹⁰⁸ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— С. 5.

фахівці-історики. В бурхливий час революційної перебудови партія нагадала нам про наш головний професіональний обов'язок: показувати в наших дослідженнях життя і боротьбу людей — і саме конкретних, а не абстрактних, знеосіблених терміном «народні маси» чи «маси трудящих». Знаменно, що свою промову на лютневому Пленумі ЦК КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов розпочав з такого багатозначного висловлювання: «...Хоч би з яких позицій ми підходили до визначення шляхів розвитку нашої економіки, культури, соціального і духовного життя, вирішальним фактором завжди буде сама людина, її політичне та інтелектуальне обличчя, її майстерність, її патріотизм та інтернаціоналізм, її здатність до творчості, її громадянська позиція і активність»¹⁰⁹.

Звичайно для тих, хто професіонально займається історією, не є новиною положення про те, що розвиток історичного процесу пов'язаний з конкретними діями людей, а історична наука покликана їх розкрити й яскраво відобразити. Все це аксіоми марксистсько-ленінської методології. Проте одна справа — теоретичні знання, інша — застосування їх на практиці. Тут, як і в багатьох інших сферах реального життя періодів культу особи і застою, стався певний розрив між словом і ділом. Тому нерідко в наших публікаціях зображення подій не супроводжувалося розкриттям діяльності конкретних їх учасників. Чи не найбільшою мірою це стосується висвітлення історико-революційного процесу. Дослідники втратили смак до пошуків нових імен в архівах, оскільки знали, що введення їх до наукового обігу, згадка про них у пресі пов'язані з багатьма труднощами. Для істориків ця справа була такою ж складною, як для новаторів будь-якої галузі науки чи техніки впровадження винаходів у виробництво. Рецензенту з вищої наукової інстанції, уповноваженої якимось бюрократам від науки давати чи не давати дозвіл на обнародування забутого, напівзабутого чи зовсім невідомого широкій громадськості імені якогось з учасників революційно-визвольної боротьби, треба було доводити з довідками у руках, що той «не був, не брав участі, не хитався у проведенні» тощо (словом, до померлих негласно застосовувалася та сама кадрова анкета, яку заповнювали ми самі — живі!). Видавничий же редактор підписував рукопис до друку лише в тому разі, коли був впевнений, що всі згадувані імена апробовані у виданнях, що вже вийшли.

Ясно, що за таких вимог історик-дослідник фактично був паралізований. Його творча винахідливість була значною мірою спрямована на те, щоб хоча б основні результати тривалої дослідної роботи побачили світ. Шкода, що нерідко при цьому з рукописів зникали імена учасників описуваних подій, а зображення останніх свідомо знеособлювалося.

Ось свіжий приклад такого роду. Минулого року в світ вийшла «Хроника революційного робочого руху на Україні (1900—1917)». Це результат кількарічної пошуково-дослідної праці колективу співробітників відділу історії капіталізму Інституту історії АН УРСР. Книгу позитивно оцінили фахівці і широка громадськість. Проте ми, упорядники і редколегія, не маємо повного задоволення. Конкретних прізвищ обмаль, та й ті, які зустрічаються, як правило, широко відомі, апробовані в багатьох працях, виданих раніше. Причому ми не тільки не ввели до наукового обігу зафіксовані в архівних документах сотні, а то й тисячі прізвищ рядових і керівних учасників революційного робітничого руху, а й взагалі відмовилися від висвітлення підпільних сходок, засідань, зборів, оскільки відповідні джерела рясніли прізвищами діячів, партійна приналежність яких була невідомою. Спрацюва-

¹⁰⁹ Горбачов М. С. Революційній перебудові — ідеологію оновлення: Промова на Пленумі ЦК КПРС 18 лютого 1988 року. Постанова Пленуму ЦК КПРС. — К., 1988. — С. 3.

ла автоцензура, яка міцно в'їлася в душу дослідників-фахівців історичної науки в період культу особи і застою, коли дозволені для обнародування персоналії учасників революційно-визвольного руху на Україні були зведені до мінімуму, визначеному спочатку сталінським «Коротким курсом історії ВКП(б)», згодом пономарьовським підручником і поспеловським багатотомником з історії КПРС і нарешті — чотирма виданнями нарисів з історії Компартії України та нарисами її обласних парторганізацій.

Більше того, під впливом визначеної академіком І. І. Мінцем тенденції розвитку історико-партійної науки чи не головним спрямуванням і змістом якої стало викриття аж ніяк не табору контрреволюції, а тих, хто не був достатньою мірою послідовним чи помилявся у виборі правильної марксистсько-ленінської позиції, не згадувалися навіть ті персоналії, які вже були в обігу у попередніх виданнях.

Приклад подібного роду з посиланням на «Нариси історії Комуністичної партії України» наводив на засіданні «круглого столу» з проблем історико-партійної науки в листопаді минулого року професор П. М. Шморгун. Ми можемо навести приклад, як на наших очах було піддане безпідставному остракізму ім'я одного з мужніх героїв першої російської революції на Україні, робітника-революціонера Григорія Федоровича Ткаченка-Петренка, про якого як самовідданого більшовика писали свого часу керовані В. І. Леніним центральні більшовицькі газети «Социал-демократ» і «Пролетарий». Про його революційну діяльність і мужню поведінку перед обличчям смерті розповіли «Нариси» з історії Донецької і Дніпропетровської парторганізацій, двотомна «История рабочих Донбасса», десятитомна «История УССР». Його сповнена величезної емоційно-впливової сили епістолярна спадщина публікувалася неодноразово у збірнику «Письма революционеров, павших в борьбе за пролетарскую революцию и победу Советской власти в России» (найповніше, четверте, видання вийшло в світ у 1987 р.).

Ті, хто кинув тінь на ім'я Г. Ф. Ткаченка-Петренка, потрапили в полон, по-перше, якихось сфабрикованих копій, по-друге, статті Н. Вольського, опублікованої у 1927 р. в «Летописи революции». Хто ж такий Вольський, який оголосив Ткаченка-Петренка меншовиком? Ніхто інший, як сам запеклий меншовик Валентинов, якого свого часу за махізм різко критикував В. І. Ленін. В 20-і роки він публікувався у радянській періодиці, потім емігрував у США. Його фальсифікаторські твердження неодноразово зазнавали критики з боку радянської історіографії.

Радянський історик донбаського пролетаріату О. М. Максимов перевірів у всіх архівах документи про Ткаченка-Петренка і дійшов висновку про неспроможність нападок на героя-революціонера, які завадили і належним чином відзначити 100-річчя з дня його народження, і опублікувати статті про нього в пресі та енциклопедичних виданнях. Дуже показово й прикро, що книжка про Богуслав, видана кілька років тому, жодним словом не згадує свого земляка, який там народився.

Слід відзначити, що долаючи так чи інакше негативні впливи загальної обстановки, створеної в історичній науці в періоди культу особи і застою, радянські історики, які досліджують революційний рух в нашій країні, і, зокрема, в Донбасі (М. Г. Гончаренко, В. В. Модестов, П. М. Шморгун та ін.), все ж зробили певний позитивний внесок і у висвітлення діяльності робітників-революціонерів. У своїх публікаціях вони доводять, що, незважаючи на помилкові рішення конференцій Донецького союзу РСДРП, передові, по-більшовицькому настроєні робітники хоч і входили до об'єднаних соціал-демократичних організацій на місцях, але на практиці проводили правильну тактичну лінію у революційному русі. Та й багато з тих робітників, які формально, зважаючи на меншовицький склад керівництва Донецького

союзу, зараховували себе до меншовиків, насправді діяли по-більшовицькому, керуючись ленінськими лозунгами.

Дуже симптоматичною в даному зв'язку є опублікована в газеті «Вечерний Донецк» (16, 17, 18, 19 травня 1983 р.) історико-публіцистична праця відомого донбаського письменника В. Шутова «Розмова з істориком». Автор пристрасно виступає проти намагання деяких вчених розглядати історію революційного руху в Донбасі крізь призму нібито повсюдного і безроздільного керівництва меншовиків. Цю тенденцію письменник-історик прямо пов'язує з історичною концепцією меншовицької «Искры». «В результаті падає тінь на героїчну боротьбу пролетаріату,— відзначає В. Шутов,— применшується його революційність, мовляв, несвідомий, не за тими пішов, а ті, хто піднімав робітників на бій за свободу, проти експлуатації—ленінці, іскрівці, більшовики—тут не причому» («Вечерний Донецк», 1983 р. 19 трав.).

Простежується також певна тенденція ряду істориків відлучати від історії боротьби більшовицької партії відомих революційних діячів. Чи не пора покінчити із поспішними вироками тих, хто досі охоплений зудом викривательства, коріння якого сягають ще 30-х років?! Адже свого часу видавати за «своїх» усіх вісім страчених героїв, у тому числі Г. Ф. Ткаченка-Петренка, намагалися і меншовицька, і навіть троцькістська преса. Крапку над «і» поставив ленінський більшовицький «Пролетарій», який прямо проголосив: «Наш товариш більшовик Петренко-Ткаченко». Нагадаю, що це сказано в статті, яка тепер широко цитується в багатьох історичних та історико-партійних працях. А публікація згаданого вже Н. Вольського «Григорій Федорович Ткаченко-Петренко (Опыт биографии)» у «Летописи революции» за 1927 р., безперечно, мала чи не головною своєю метою посіяти сумнів в авторитетності висловлювання більшовицької періодичної преси,—адже не випадково увазі читачів широко представлені меншовицькі й троцькістські джерела. Некритичне ставлення до деяких з них, в тому числі і до тих, які у згаданій публікації приписуються перу Г. Ф. Ткаченка-Петренка, може створити враження про всіх страчених тоді царизмом героїв революційної боротьби в Донбасі, як вороже настроєних щодо більшовицької партії людей. Автори опублікованої в «Українському історичному журналі» рецензії на двотомник «История рабочих Донбасса» також, очевидно, опинилися у полоні одного з цих сумнівних джерел, не проаналізувавши його у порівнянні з іншими.

Між тим, лише комплексний підхід до використання джерел (у тому числі мемуарів і епістолярії Г. Ф. Ткаченка-Петренка, спогадів про нього інших осіб, матеріалів більшовицької преси, жандармських документів, слідчої справи і обвинувального вироку учасникам збройного повстання в Донбасі 1905 року тощо) при обов'язковому дотриманні принципу пролетарської партійності, а також уважне ставлення до висновків попередників в історіографії питання можуть забезпечити його правильне розв'язання. До речі, з публікації «Українського історичного журналу» про обговорення актуальних проблем історико-партійної науки ми із задоволенням дізналися, що її найавторитетніші представники на Україні стоять загальною на цій же позиції. Мається на увазі категорична заява професора П. М. Шморгуна про необхідність вивчення усіх джерел при визначенні політичного обличчя тієї чи іншої місцевої соціал-демократичної організації (звичайно, це саме стосується й складу її учасників!), з'ясування всіх питань діяльності аж до контактів з іншими організаціями, адресування кореспонденцій до більшовицької чи меншовицької преси.

Розвиваючи цю думку, хотілося б звернути особливу увагу на таке незамінне при висвітленні людського фактора в історії революційно-визвольного руху джерело, як мемуари. Скільки їх зберігається в різних архівосховищах! А серед них чимало таких, яких не торкалася рука дослідника. Однак мало ми залучаємо до своїх досліджень навіть

опубліковані мемуари. Безперечно, й тут позначився негативний вплив періодів культу особи і застою, коли історики боялися використовувати мемуари, оскільки факти, почерпнуті з них, не вкладалися в штучні, вкрай збіднені схеми історико-революційного процесу.

Візьмемо, наприклад, «Спогади старого революціонера» М. А. Мойсеєнка, видані у 1924 і 1966 роках. Твір, який по праву можна віднести до мемуарної історико-революційної класики! І ось саме тут можна знайти багато, як нині кажуть, «примиренських», висловлювань про взаємовідносини більшовиків і меншовиків. І, справді, ці висловлювання, які стосуються переддня і періоду першої російської революції, як правильно їх коментують упорядники другого видання спогадів, були свідченням прагнення робітників, у тому числі членів РСДРП, до єдності класових сил пролетаріату і характеризували становище, що існувало тоді у низових партійних організаціях. Висвітлюючи наступний період аж до перемоги Радянської влади, П. А. Мойсеєнко також наголошував, що у практичній роботі низових партійних організацій Донбасу великого розходження між більшовиками і меншовиками не спостерігалось і в усякому разі воно було незрозумілим для маси робітників. Мемуарист говорить про «примиренську лінію» у взаємовідносинах більшовиків та меншовиків у Баку після Лютневої революції, визнає, що й сам у той час «сидів між двох стільців», сподіваючись, що «всі партії повинні злитися воедино на благо народу, а не роздувати партійну гризню», і лише у 1920 р., працюючи в Мінеральних Водах на посаді інструктора у справах народної освіти, знову вступив до партії комуністів (Мойсеєнко П. А. Воспоминания старого революционера.— М., 1966.— С. 173—174, 185, 201, 204, 219, 225, 226, 232, 272, 274).

Ось такі свідчення мемуариста! Проте вони не знайшли щонайменшого відображення у «випрямленому», ортодоксальному змісті його численних життєписів, написаних, так би мовити, з офіційних позицій історико-партійної науки недавнього минулого, про хиби яких ми вже згадували. Залякавши один одного суб'єктивізмом мемуарних джерел, дослідники революційного руху фактично виключили їх з широкого наукового вжитку, полегшивши собі спрощене зображення реального історичного процесу за схемою, яка знайшла цілком правомірне втілення у назві книги радянського письменника Алексеєва «Червоні і білі». Однак ця, безумовно, прекрасна книга адресована школярам. Для дорослих необхідне більш глибоке, всебічне зображення подій, а для цього мемуари — незамінне джерело. Згадаймо хоч би опубліковані у першому номері «Кіева» за цей рік мемуари В. Сосюрн. Саме з них постає, як мені здається, реальна картина громадянської війни на Україні в усьому її героїзмі і драматизмі, тих сторін життя людей, про які, на жаль, рідко розповідається у працях істориків-професіоналів.

Досліджуючи історію революційно-визвольного руху на Україні, слід мати на увазі, що тут завжди мав місце національний момент. Національне питання і розмежовувало, і об'єднувало людей, що ставали на шлях боротьби з будь-яким деспотизмом. Це була реальна діалектика життя, яка з найбільшою силою в ХХ ст. виявлялася в періоди революційних ситуацій: приблизно п'ятиріччя перед першою і п'ятиріччя перед другою російськими революціями. Недарма саме тоді на національне питання звертав увагу В. І. Ленін, воно ставало предметом жвавого громадського обговорення. Створювалися найдивовижніші з точки зору сучасного ортодоксального мислення спілкування людей — активних учасників революційно-визвольного руху. Згадаймо, наприклад, братів Луначарських (саме братів, а не одного Анатолія Васильовича) та їх дружбу з сестрами Ліндрфорс, які тоді стояли на передньому краї українського національно-визвольного руху. А брат і сестра Реріхи, з яких Костянтин як більшовик діяв серед робітничих

мас Києва, а Катерина вела пропаганду як українська соціал-демократка.

Чимало написано про сприйняття вчення марксизму (чи елементів його) Лесею Українкою, про її дружбу з російським соціал-демократом С. Мержинським, але все ж таки найтісніші контакти у практиці революційно-визвольного руху вона підтримувала з українськими соціал-демократами, про що поряд з іншими джерелами недвозначно свідчать мемуари (знову виходимо на проблему першоджерельної цінності мемуарів!) чоловіка поетеси К. Квітки. До речі, ці мемуари опубліковані тільки у виданому в Москві збірнику спогадів про Лесю Українку. У київських же виданнях аналогічних збірників марно їх шукати.

А участь у революційно-визвольному русі О. Ф. Розмирович — полум'яної більшовички — «правдистки», яка часто виконувала відповідальні доручення Центрального Комітету більшовицької партії, особисто В. І. Леніна, і діяльність якої в період Великого Жовтня і боротьби за владу Рад, як і Лариси Рейснер і Олександри Коллонтай, послужила Всеволоду Вишневському матеріалом для узагальнюючого образу комісара у славнозвісній «Оптимістичній трагедії»! Та у біографії О. Ф. Розмирович є сторінки, пов'язані з її участю в роботі організації Української соціал-демократичної спілки на Київщині. Вона сама чесно розповідала про це у своїй автобіографії, зате в офіційно-узагальнюючих працях з історії цей факт старанно обходиться.

Ніяк не вкладається в ортодоксальну, відірвану від життя, змальовану лише двома фарбами схему історії революційно-визвольного руху життєпис Оксена Лоли, який брав активну участь в українському соціал-демократичному русі, і контактував з більшовиками, особисто з В. І. Леніним, працював у паризькій секції більшовиків до 1917 р., в 1917—1918 роках співробітничав в органі УСДРП «Робітничая газета», а у 1919 р. загинув від рук деніківців. Де сьогоднішній читач може прочитати біографію цього далеко не пересічного учасника революційно-визвольного руху на Україні? По суті ніде, крім кількох загальних рядків у Повному зібранні творів В. І. Леніна та у дуже стислій довідці у «Радянській енциклопедії історії України». Між тим, як переконують наші власні первісні пошуки відповідних першоджерельних матеріалів, на дослідника тут чекають плідотворні для глибокого висвітлення історії революційно-визвольного руху на Україні результати.

Докладнішого вивчення і всебічних (безперечно, з позицій комуністичної ідеології та методології) оцінок потребують і біографії ряду провідних «лівих» в українській соціал-демократії, зокрема, В. Винниченка, П. Дятлова та ін.

На нашу думку, розпочате близько двох десятирок тому професором О. Т. Юрченком і продовжене в наш час професором І. Ф. Курасом спеціальне вивчення проблеми «лівих» в історії УСДРП потребує як дальших поглиблених пошуків, так і нових аспектів в її осмисленні. В усякому разі усталену в історичній літературі характеристику контактів більшовиків з «лівими» українськими соціал-демократами на місцях як таку, яка нібито переслідувала лише тактичні цілі, не можна визнати всебічною і повною.

По-перше, радянські історики мають пам'ятати, що наші сьогоднішні ідейні противники — діячі буржуазної і буржуазно-націоналістичної історіографії — дуже полюбляють вправлятися у наклепницьких інсинуаціях на більшовицьку партію, звинувачуючи її у макіавелізмі щодо контактів з соціал-демократичними партіями, як в минулому, так і нині. По-друге, слід зважати й на те, що головна мета цих контактів — стратегічна, спрямована насамперед на об'єднання усіх верств трудящих навколо революційних лозунгів пролетаріату, в основі яких, як правило, лежать загальнонародні інтереси.

Сьогодні цілком ясно, що більшовики не могли б досягти успіху в боротьбі проти царизму і експлуаторського буржуазно-поміщицького ладу, якби не використовували найширші маси населення, різні соціальні верстви трудящих (і не тільки використовували, а й спиралися на них!). Досить проаналізувати в цьому зв'язку хоча б адреси на Україні, за якими відбувалося ділове революційне спілкування закордонного ленинського центру, центральних органів більшовицької партії. Та й у самому робітничому класі для того, щоб досягнути роль людського фактора в історико-революційному процесі, потрібно вивчати всі свого часу класифіковані В. І. Леніним верстви: передовиків, середняків і відсталіх.

Серед фахівців нині лунають голоси й про необхідність розширення соціальних меж у самому розумінні поняття «пролетаріат», не обмежуватися вивченням лише або переважно його галузевих загонів, пов'язаних з важкою промисловістю. Вважаємо, що сенс в цьому є і конкретна реалізація цих пропозицій допоможе й більш глибокому і всебічному висвітленню історії революційно-визвольного руху на Україні. У своєму виступі ми торкнулися лише деяких його аспектів, що потребують, на нашу думку, першочергової науково-дослідної розробки. У дійсності їх набагато більше, і, мабуть, доцільно на якомусь спеціальному фаховому засіданні обговорити всю відповідну проблематику, основні результати і перспективи її дальшого дослідження.

Звичайно, таке обговорення може відбутися на основі якнайтіснішого ділового співробітництва істориків партії і фахівців з громадянської історії. Партія нагадала нам, що в науці не може бути ні установ, ні галузей, ні осіб, які могли б претендувати на істину в останній інстанції. Отже, давайте в наших дискусіях позбавлятися як від поверхньо-повчального тону, так і від розносного критиканства. Тільки дискусії з взаємоповажаними один одного опонентами можуть бути плодотворними.

В. А. Смолій. Про деякі нові підходи до вивчення основних проблем феодальної суспільно-економічної формації. Феодальний спосіб виробництва був закономірним та об'єктивно обумовленим етапом у розвитку людської цивілізації. Однак, на жаль, тривалий час дослідники не згадували, що феодалізм характеризувався не лише жорсткою експлуатацією селянства, розгулом кріпосництва, рутинною, релігійним невіглаством і мракобіссям. Водночас це був період напружених класових битв, зокрема, величезних за розмірами селянських війн, зльотів у розвитку культури, всенародного опору агресивним намірам іноземних поневолювачів. У надрах феодалізму з'явилися й набирали сили паростки нових явищ, які зумовили згодом виникнення буржуазних відносин з відповідним базисом, соціальною структурою, надбудовними інституціями. Тоді ж зародилася передова суспільна думка — важлива ланка в поступальному розвитку ідеологічних уявлень, які врешті-решт еволюціонували у революційні ідеї та теорії, що обґрунтовували необхідність знищення старого ладу, основою якого були насилля та експлуатація людини людиною. Саме ці питання, на нашу думку, потребують підвищеної уваги істориків. Слід враховувати також і прикладне значення історичних досліджень з феодальної тематики та їх вклад в ідеологічну боротьбу.

На наш погляд, на сучасному етапі розвитку історичної науки традиційні методи дослідження вже значною мірою вичерпали себе. Серйозні й вагомі досягнення у розробці ~~головних проблем історії~~ феодалізму можливі лише за умов а) комплексного підходу до питань, які вивчаються, дальшої інтеграції знань, нагромаджених дослідниками різних галузей суспільних наук (філософія, політекономія, літературо- та мовознавство, етнографія, археологія та ін.); б) дальшого широкомасштабного пошуку архівних матеріалів (в тому числі й у

зарубіжних країнах — Польщі, Туреччині, Угорщині) або нового трактування вже відомих фактів; в) пошуку тем і проблем, які б знаходилися на стику різних галузей знань; г) використання в науковій роботі технічних засобів, розробки спеціальних методик, які можуть застосовуватися в історичному дослідженні.

Як відомо, хронологічні межі феодальної суспільно-економічної формації охоплюють IX ст.— 1861 р. За цей величезний проміжок часу феодалізм пройшов шлях від свого зародження до занепаду. Його еволюцію, зокрема переломний період переростання феодального способу виробництва у капіталістичний, слід розкрити на конкретно-історичному матеріалі. Свого часу навколо цього питання точилися гострі дискусії та суперечки. Згодом вони затихли, але проблема до кінця розв'язана не була. Очевидно, нам слід знову повернутися до неї, провести конкретні дослідження і підготувати узагальнюючі праці. Адже тут існує цілий комплекс проблем, взаємозв'язаних між собою — переростання натурального селянського господарства в товарне, а згодом — капіталістичне, взаємозв'язок міста і сільської округи, товаризація сільськогосподарського виробництва та формування внутрішнього ринку, поява нових форм виробництва у промисловості — мануфактури, а згодом фабрики і т. п.

Якісно нових підходів потребує проблема класово-станової структури феодального суспільства. В ході історичного розвитку еволюціонували традиційні класи і з'явилися нові категорії та групи населення, які займали певне місце в суспільній ієрархії. Яким був їх економічний стан та правовий статус, які внутрішні зміни відбувалися в середовищі того чи іншого класу-стану?

Хіба не принципове значення має, наприклад, вивчення проблеми соціального розшарування селянства, яке згодом (вже у XIX столітті) обумовило появу сільського пролетаріату та сільської буржуазії?

Серед комплексу питань, що заслуговують першочергового та глибокого дослідження, на першому місці, безперечно, залишаються проблеми базису феодального суспільства — сільського господарства, промислового виробництва, торгівлі тощо. Це трудомістка галузь дослідної роботи, яка вимагає певних навичок, глибокого знання джерел та літератури. Період кількісного нагромадження фактичного матеріалу, розвитку історичного дослідження всир пройшов. Нині на перший план висувається розкриття якісних граней формування базисних явищ феодального суспільства. Наприклад, дослідження однієї з фундаментальних проблем — земельних відносин за доби феодалізму — все ще залишається на початковій стадії. До кінця навіть не з'ясоване питання про співвідношення понять «власності» і «володіння», «власності» та «користування». І це стосується не малозначних суперечок навколо дефініцій, а принципових питань, які становлять стержневу вісь проблеми. В даному випадку, очевидно, слід мати на увазі ту обставину, що економічною формою, в якій реалізувалося право власника на землю, виступала рента. Це класична формула. Проте існував ряд модифікацій, які не вкладаються у загально визнані та зручні схеми. До них, зокрема, належить ситуація, що склалася на Україні в роки визвольної війни 1648—1654 рр. та перші післявоєнні десятиріччя. Для вивчення цих питань потрібні, очевидно, нові оригінальні підходи, які враховують фактор часу, регіональні особливості тощо. Усталені стереотипи та застигли схеми, які досить часто базуються на догматичному цитуванні праць класиків марксизму-ленінізму, призводять інколи до спрощених висновків та узагальнень. Однією з основоположних у величезній теоретичній спадщині марксизму-ленінізму є думка про те, що класова боротьба — рушійна сила історичного процесу. «Завченням соціалізму,— писав В. І. Ленін,— тобто марксизму (про немарксистський соціалізм не можна тепер і говорити серйозно), дійс-

ним рушієм історії є революційна боротьба класів»¹¹⁰. Це положення (або аналогічні з творів К. Маркса і Ф. Енгельса) ми цитуємо у своїх працях, характеризуючи класову боротьбу як у Київській Русі, так і на українських землях у XIV і XVIII ст., наводимо його для визначення потенціальних можливостей боротьби класів у XIX ст. Тобто творча спадщина К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна використовується істориками інколи поза простором і часом. Так, за часів Давньоруської держави чи в період XIV—XVI ст. не було і не могло бути соціально-економічної альтернативи феодальному способу виробництва. Таким чином, на цьому історичному відрізку часу класова боротьба виконувала дещо іншу функцію. Тут ми маємо справу з результативністю (безпосередньою і більш віддаленою) соціального антагонізму класів. Могутній натиск народної стихії змушував панівні стани маневрувати, йти на окремі поступки, реформи і змінювати фасад державної політики. І лише в кінцевому разі класова боротьба ставала одним з основних факторів, які зумовлювали деформацію і кризу феодальної суспільно-економічної формації, перехід її до нової якості — капіталістичного способу виробництва.

Тривалий час історія класової боротьби вивчалася досить спрощено, у відриві від соціальної структури тогочасного суспільства. Схема «селянин — феодал» як антиподи превалювала на сторінках спеціальних досліджень. В принципі це правильний підхід (адже за доби феодалізму селянство як клас виступало проти спільного ворога), але дещо однобічний. Адже не можна не бачити, що у пізньофеодальну епоху, і особливо при капіталізмі, село було розділене на ряд груп і категорій. У кожній з них були неоднакові ступінь залежності від власника, характер землекористування і, зрозуміло, форми і розміри ренти. Все це детермінувало різні мету і цілі боротьби, її безпосередні мотиви, виробляло певні стереотипи у різних груп селян. Об'єднані у боротьбі проти кріпосництва або його залишків, вони в ході виступів, як зазначалося, переслідували кожна свою мету. Характерно, що в ряді випадків заможні селяни досить часто йшли на компроміси, а то і на безпосередню зраду соціальних інтересів основної маси селянства. На нашу думку, необхідно також глибше розробляти такі нові аспекти проблеми, як діалектика об'єктивного та суб'єктивного у народних рухах, рівень свідомості учасників селянсько-козацьких повстань, вплив їх на формування передової суспільної думки — просвітительства, ідеології декабризму, демократів-шестидесятників, революційного народництва і т. д. Як приклад ігнорування принципу історизму, наведемо ще одну тезу, яка досить часто зустрічається у спеціальних дослідженнях (зокрема, узагальнюючих). З видання у видання перекохує в цілому вірне положення про посилення соціального гніту селянських мас України за доби феодалізму. Воно вірне в принципі, але давайте розглянемо механізм доказовості матеріалу. Автори пишуть про процес зростання обезземелення селянства та втрачають ним тяглової сили, збільшення днів панщини і т. п., називаючи цифри, які зростають на сторінках книг у геометричній прогресії. При цьому явно ігноруються принаймні три обставини: 1) регіон, по якому наводяться цифри; 2) хронологічний фактор; 3) категорія селян. Однак найпарадоксальніше інше — узагальнення авторів, які, на їх думку, мають підтвердити тезу про нещадний визиск кріпака, суперечать одному з фундаментальних принципів нормального функціонування феодального суспільства — безпосередній виробник обов'язково повинен бути наділений землею і мати достатню кількість тягла. Питання про рентні відносини за доби феодалізму значно складніше і його слід вирішувати доказово, на основі конкретного матеріалу, який можна зіставити і порівняти.

¹¹⁰ Ленін В. І. Ще про думське міністерство // Повне зібр. творів.— Т. 13.— С. 249.

У контексті нашого виступу аналогічні зауваження можна висловити і щодо вивчення проблеми етнічної культури українського народу (матеріальної і духовної), в ході якого бажано залучити величезний етнографічний матеріал, простежити джерела формування культурних надбань широких народних мас.

Реалії історичного минулого треба сприймати такими, якими вони насправді були. Тут не можна замовчувати одні події та факти і гіпертрофовано зображувати інші. У противному разі історія постане в наших дослідженнях деформованою і далекою від правди. Медієвістам у цьому плані є над чим працювати. В своїх працях історикам ще необхідно повернутися до висвітлення ряду проблем, тісно пов'язаних з автономістичними рухами XV—VXI ст., формуванням етнічної державності, до розробки окремих аспектів історії запорізького козацтва та соціально-політичної боротьби на Україні в другій половині XVII ст. тощо. Очевидно, доцільно поглибити соціальні характеристики окремих історичних персоналій (П. Сагайдачний, К. Острозький, П. Могила та ін.).

За нашим глибоким переконанням, кожне наукове дослідження, крім обов'язкової новизни постановки питання, авторської концепції, повинно нести у собі прогностичну функцію. Формула «минуле і сучасне» — місток для розуміння майбутнього — має працювати на практику комуністичного будівництва. Важливе значення у цьому плані має застосування методу порівняльно-історичних досліджень. Це дає можливість не тільки проаналізувати процеси і явища в регіональному або більш широкому масштабі в межах одного історичного періоду (в нашому випадку — феодального), але й екстраполювати висновки та узагальнення на сучасні процеси, наприклад, у країнах, які розвиваються (ми, безперечно, розуміємо всю відносність аналогій і паралелей). Проте хіба, спираючись на історичний досвід розвитку феодальної та капіталістичної формацій на Україні, не можна змоделювати майбутні соціальні конструкції та намітити шляхи, по яких може йти суспільний розвиток у тих країнах, де питання аграрної революції вирішені не до кінця? В наших дослідженнях варто ширше звертатися до історичних аналогій з процесами, які відбувалися в Польщі, Угорщині, Молдавському князівстві, тобто в країнах, у складі яких протягом багатьох століть знаходилися українські землі. Відомо, що вони вросли в економічну структуру цих країн, там діяло законодавство останніх та поширювався їх суспільно-політичний устрій. Така постановка питання дасть можливість реконструювати єдині закономірності історичного процесу, виявити етнічно специфічне та загальнолюдське в історичній ході.

Значних коректив потребує археографічна робота в республіці. Йдеться не лише про необхідність перевидання літописів, творів істориків, публіцистів, етнографів або документальних збірників XIX — початку XX ст. чи більш раннього часу. Не слід звужувати розуміння археографічної роботи. Адже незаперечним є той факт, що всі ці праці існують (хоч і стали бібліографічною рідкістю), ними користуються дослідники, письменники, краєзнавці. В республіці необхідно створити чітку систему видання всіх видів джерел, у тому числі й архівних, — тобто тих, які нині знають лише одиниці. Насамперед це книги Литовської метрики, Архів коша Війська Запорізького, описи намісництва та губерній, тематичні збірники документів і т. д. В ЦДІА УРСР та рукописному відділі ЦНБ АН УРСР зберігаються особисті фонди М. І. Костомарова, О. М. Лазаревського, багатьох інших відомих істориків XIX ст., які також чекають на публікацію.

Очевидно, у більш глибокій залежності від розвитку фундаментальних досліджень, ніж це здається на перший погляд, знаходиться популяризація історичних знань. Не можна популярно викладати, наприклад, складні проблеми базису феодального суспільства, глибоко

не знаючи закономірностей його функціонування. Актуальним залишається питання про створення соціальних портретів суспільно-політичних та культурних діячів, керівників народних повстань. Однак для їх реконструкції необхідне всебічне вивчення епохи, її психологічної атмосфери, моральних цінностей, які панували в той час. Компілятивний підхід тут прямо протипоказаний, оскільки веде до профанації та спрощення історії як науки. Крім того, нам слід вчитися викладати свої думки чітко, яскраво, емоційно; за цифрами і фактами повинні стояти реальні люди із своєю психологією та сподіваннями. І, нарешті, варто порушити ще одне питання. Йдеться про плюралізм поглядів та ідей в межах діалектико-матеріалістичного розуміння історії. Для цього потрібні плідотворні, конструктивні дискусії. Наукова істина повинна бути не аксіомою, а постійно розвиватися, вдосконалюватися і кристалізуватися. В історичному дослідженні, очевидно, не доцільно користуватися лише чорною та білою фарбами. Право на неоднозначність передбачає цілу гаму кольорів, тонів і напівтонів. Основне — це суворе слідування принципам історизму й партійності в підготовці наукових праць, глибоке вивчення марксистсько-ленінської теорії, а не догматичне цитування, всебічне використання джерел та їх об'єктивний аналіз, а не селективний метод добору фактів.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

КІНОДОКУМЕНТИ ПРО ДРУЖНІ ЗВ'ЯЗКИ ЛІТЕРАТОРІВ З ТРУДОВИМИ КОЛЕКТИВАМИ УКРАЇНИ (1945—1985 рр.)

О. М. КОВАЛЕНКО (Київ)

Творчий метод радянського мистецтва — метод соціалістичного реалізму вимагає від діячів культури весь час перебувати у вирі життя, яке є невичерпним джерелом творчості. Невід'ємною прикметою нашої дійсності став тісний зв'язок письменника з читачем. Творчі зв'язки діячів літератури з трудовими колективами — це джерело нових тем, сюжетів, образів для майстра слова. «Щастя радянського письменника, — відзначав секретар правління Спілки письменників СРСР, лауреат Державної премії СРСР М. Луконін, — що ми живемо спільними з усім народом радощами і турботами, що вірно служимо партії, яка втілює в життя найсвітліші ідеали людства, що відчуваємо пряму причетність до великої справи комуністичного будівництва. Від життя до життя і від людей до людей — такий непорушний принцип радянської літератури. В цьому звичайні і незвичайні наші зустрічі, що стали уже традиційними, але незмінно збагачують чимось новим»¹. Це свідчення того, що радянська література йде в ногу з життям і є дійовим помічником партії в реалізації її програмних цілей щодо формування у радянських людей комуністичного світогляду.

Протягом досліджуваного періоду було прийнято ряд важливих постанов ЦК КПРС з питань літератури і мистецтва. Під час їх обговорення на пленумах правління і з'їздах творчих спілок республіки підкреслювалося, що діячі культури є бійцями за справу партії і весь свій талант присвячують служінню народові. Їх роль у формуванні людини комуністичного суспільства, утвердженні його ідеалів важко переоцінити. У світлі рішень XXVII з'їзду КПРС особливо широко ці питання обговорювалися на партійних зборах і засіданнях правління творчих спілок.

Літератори країни систематично влаштовують зустрічі з трудівниками промисловості та сільського господарства, воїнами Радянської Армії, учнівською і студентською молоддю. Форми цих контактів різноманітні. Значний за обсягом і цікавий за змістом фактичний матеріал, який переконливо свідчить про неослабну увагу творчої інтелігенції до зміцнення зв'язків з життям, дає такий специфічний вид джерела, як кінодокумент. Він значною мірою доповнює і розширює інформацію, що міститься у традиційних письмових джерелах. Перегляд кінодокумента дає можливість відчути атмосферу події чи явища, зафіксованих на плівку і, незважаючи на минулий час, створює ефект особистої присутності, безпосередньої участі. Зрине сприйняття подій не викликає сумнівів щодо їх достовірності, а інтерес громадськості до факту останнім часом зріс надзвичайно.

Водночас слід вказати і на характерні особливості самих кінодокументів. Якщо в кінофільмах, кіножурналах, сюжетах Республіканської студії телебачення (РСТ) всю необхідну інформацію про відбиті на плівці події та явища можна одержати з дикторського тексту супроводу (він дослівно переноситься у монтажний лист), то сюжети кінолітопису в основному не озвучені і всю інформацію дослідник

¹ Знамя коммунизма (Одесса). — 1973. — 27 мая.

має черпати з режисерського чи операторського описання змісту знятого чи письмового джерела. До того ж, в озвучених кінодокументах часто використовуються синхронно зняті плани, тобто виступи діячів літератури і мистецтва, робітників, селян, фрагменти опер, балетів, спектаклів тощо. Вони мають велику цінність, оскільки записані на плівку виступи здебільшого не повторюються у письмових джерелах, а синхронно зняті фрагменти дають змогу наочно уявити майстерність виконавців. У матеріалах же кінолітопису синхрон практично відсутній.

Одним з шляхів зміцнення зв'язків працівників творчих спілок з життям є проведення виїзних засідань пленумів правлінь, під час яких відбуваються безпосередні зустрічі діячів культури з трудовими колективами. Так, у журналі «Радянська Україна» (од. об. 770) та фільмі «Книга—народу» (од. об. 1000) вміщені кіносюжети про проведення у грудні 1950 р. у м. Сталіно пленуму правління Спілки радянських письменників України. Як свідчить кіносюжет «Зустріч письменників України з шахтарями Донбасу», перебування літераторів у цьому краї було насиченим контактами з трудівниками безпосередньо на шахтах і заводах, в культурних закладах. На плівці зафіксовані виступи О. Корнійчука, М. Бажана, М. Рильського, А. Малишка та інших класиків української радянської літератури. У передноворічному інтерв'ю для кіножурналу «Радянська Україна» В. Собко зазначав, що його участь у роботі пленуму і зустрічі з шахтарями Всесоюзної кочегарки викликали захоплення їхньою працею. «В новому 1951 р.,— підкреслив письменник,— я сподіваюсь побувати там знову, щоб написати роман, присвячений героїчним донбасівцям, які в шахтах і на заводах працюють на славу миру...» (од. об. 769).

17—18 листопада 1970 р. пленум правління Спілки письменників України відбувся у Харкові. На ньому розглядалося питання «Людина праці в українській радянській літературі». Студія хронікально-документальних фільмів УРСР, яка веде кінолітопис найважливіших подій у суспільно-політичному житті республіки, присвятила цій події спеціальні сюжети «Харківські зустрічі українських письменників» (од. об. 4581) і «Пленум правління Спілки письменників України» (од. об. 4677). Для участі в роботі пленуму були запрошені робітники харківських підприємств, працівники партійних і радянських органів області. В обговоренні доповіді, з якою виступили письменник В. Козаченко і харківський поет І. Муратов, крім М. Стельмаха, О. Корнійчука, К. Гордієнка, взяли участь депутат Верховної Ради УРСР заступник начальника цеху заводу «Серп і молот» М. Гужва і ланкова колгоспу «Більшовик» з Харківщини Герой Соціалістичної Праці К. Твердохліб. На плівку знято бесіди Ю. Збанацького з токарем Харківського тракторного заводу Героєм Соціалістичної Праці М. Мірошниченком, М. Стельмаха — з токарем турбінного заводу К. Кисляковим і П. Панча — з К. Твердохліб. Майстри слова зустрічалися з трудівниками безпосередньо на підприємствах міста — на авіазаводі знято бесіду О. Корнійчука з робітниками, на турбінному заводі ім. Кірова — письменників з групою передовиків, на тракторному — зустріч О. Гончара і А. Головка з виробничниками.

Широко обговорювали новий тип сучасника — людини з активною життєвою позицією учасники Всесоюзної творчої конференції письменників, яка відбулася в Харкові у травні 1980 р. Цій події присвячені спеціальний випуск кіножурналу «Радянська Україна» (од. об. 7657), а також два кіносюжети РСТ (од. об. 7850, 7853). Учасниками цієї конференції були і видатні люди праці. Так, бригадир складальників Харківського турбінного заводу ім. Кірова М. Саулов, про бригаду якого у двох книгах розповів письменник Б. Силаєв, виступив на одному із засідань. Творчі контакти, які встановилися в залі конференції, продовжувалися безпосередньо в цехах підприємств. Велика група письменників побувала на первістку п'ятирічок — Харківському трак-

торному заводі, де відбулися цікаві знайомства, зокрема з слюсарем-складальником О. Михайленком. Згодом маршрути учасників конференції у рамках Днів радянської літератури пролягли з Харкова в Донецьк, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Львів, Миколаїв. У Донбасі — колиці стахановського руху, батьківщині П. Ангеліної і М. Мазая письменники О. Шевченко (м. Псков), А. Абдурахман (Азербайджан), головний редактор газети «Літературна Україна» П. Перебийніс були гостями гірників шахти ім. О. Ф. Засядька. На зустрічі про успіхи шахтарів розповів Герой Соціалістичної Праці П. Негруца. Разом з прохідником Балабаном гості побували в лаві.

Майстри слова зустрілися з колективом шахти № 5 Великопостівська у м. Червонограді, енергетиками Придніпровської ДРЕС, побували в колгоспах Львівщини. 25 травня того ж року в інформаційному випуску «Актуальна камера» було показано сюжет про перебування групи письменників на Миколаївському суднобудівному заводі «Океан». Поетеса Л. Щипахіна поділилася своїми враженнями від зустрічей з «практичними творцями великих цінностей». «Це справді герої праці,— зазначила вона.— Вони ж є героями творів радянських письменників... Вражень так багато, що в цілому ділитися ними важко. Вони будуть згодом — у наших віршах, у наших нарисах, у наших оповіданнях. І, можливо, вони стануть мотивом для створення якогось більш великого твору» (од. об. 7850).

Отже, діячі культури республіки використовували всі можливості для більш глибокого пізнання дійсності, спілкування з героями своїх творів. Вони запрошували кращих представників трудящих на свої з'їзди та пленуми, щоб почути оцінку своєї діяльності, і самі були частими гостями у трудових колективах (од. об. 701, 1064, 1797, 2092, 5146, 6310, 6499, 6601, 7804 та ін.).

Традиційними стали зустрічі літераторів з виробничниками у зв'язку з важливими подіями у житті Комуністичної партії та Радянської держави. Так, напередодні XXV з'їзду КПРС українські літератори побували у машинобудівників Харкова, металургів Запоріжжя, шахтарів Донбасу. 23 вересня 1975 р. в інформаційному випуску «Телевізійні вісті» було показано кіносюжет (од. об. 6601) про вечір-зустріч працівників Київської овочевої фабрики з письменниками, який пройшов під девізом «У єдиній сім'ї — до нових перемог». Телеглядачі змогли побачити, як тепло зустрів колектив Ю. Збанацького, В. Кондратенка, Л. Горлача, С. Гриценка, М. Ярового, А. Мястківського, Г. Чубач, гостей з Узбекистану. Ю. Збанацький ознайомив присутніх з творчими дарунками письменників України з'їздові партії, потім виступили В. Кондратенко, Г. Чубач та ін.

До 60-річчя Радянської влади у містах та селах республіки проходили звіти творчих працівників. Телевізійний репортаж від 17 грудня 1977 р. розповів про зустріч провідних літераторів республіки з молоддю столиці у Київському філіалі Центрального музею В. І. Леніна. Кореспондент зазначив, що на ній хвилюючими були спогади про героїку боротьби за народну владу на Україні, роздуми про сьогодення, звучали нові поезії. Перед своїми молодими шанувальниками виступили П. Воронько, Б. Олійник, В. Коротич, Г. Чубач та ін. (од. об. 6765). Подібні зустрічі відбувалися не лише у столичних залах, а й робітничих і сільських клубах, бібліотеках. Під час таких літературних «рейдів» письменники звітували перед трудящими про свою працю, ознайомлювали читачів з новими творами, які відображали досягнення країни в соціалістичному будівництві, мужність і героїзм радянських людей у роки Великої Вітчизняної війни тощо (од. об. 6454, 6618).

За кінодокументами можна простежити, як розвивалися, збагачувалися, насичувалися новим змістом форми зв'язків літераторів з трудящими. У перше повоєнне десятиріччя переважали епізодичні зустрічі письменників з читачами (од. об. 205, 601, 701, 1064, 1067, 1192

і т. д.). Ці кінодокументи — переважно сюжети з кіножурналу «Радянська Україна», в яких показано зустрічі П. Тичини, М. Рильського, А. Малишка з вчителями західних областей республіки (1945 р.), П. Воронька — делегатами XIV з'їзду ЛКСМУ (1949 р.), М. Рильського, С. Олійника, П. Воронька — селянами Львівської області (1950 р.), П. Воронька та І. Неходи — молодими виборцями у с. Гребінки на Київщині (1954 р.), Н. Рибак, В. Сосюри, Л. Забашти, М. Стельмаха, Л. Первомайського — з колективом викладачів і студентів Української сільськогосподарської академії (1954 р.).

З середини 50-х років подібні зустрічі доповнилися проведенням днів поезії. На кіноплівці можна побачити функціонування незвичайних книжкових базарів, за прилавками яких знаходилися письменники. Читачі мали змогу послухати їх розповіді про роботу над новими творами, придбати книгу з автографом. Літератори були частими гостями в книгарнях, де влаштовувалося обговорення їх творів, зустрічалися з трудовими колективами (од. об. 1270, 1668, ч. IV, 1737, 1892). Наприклад, в одному з телевізійних сюжетів за 1961 р. йдеться про творчу зустріч групи українських поетів з робітниками в рамках днів поезії в Палаці культури заводу «Точелектроприлад» — першого в Києві підприємства комуністичної праці. Ми бачимо М. Рильського, який читає поезії із своєї збірки «Троянди і виноград», виступи поетів Л. Забашти та Б. Палійчука (од. об. 3455). Згодом дні поезії, як видно з кінодокументів, переросли в обласні та міські свята книги (од. об. 3421, 5347, 8509 та ін.).

З 1970 р. у кінодокументах широко відбито зустрічі творчих працівників з трудящими під час проведення Днів української культури. Так, в одному з кіносюжетів РСТ показано відкриття у 1971 р. в Палаці культури Київського авіаційного заводу днів літератури і мистецтва під девізом «Надбання культури — трудівникам міста і села». Думками про участь літераторів у великій загальнонародній справі соціалістичного будівництва поділився з робітниками делегат XXIV з'їзду Компартії України Ю. Збанацький. З дикторського тексту дізнаємося, що в наступні дні маршрути свята пролягли через міста і села Київщини (од. об. 5597). Діячі культури побували в передовому господарстві Миронівського району — колгоспі ім. Жданова, очолюваного Героєм Соціалістичної Праці О. Г. Бузницьким, ознайомилися з діяльністю Миронівського науково-дослідного інституту селекції та насінництва. На кіноплівці знято зустріч творчих працівників з академіком В. М. Ремеслом і його розповідь про роботу селекціонерів (од. об. 5275).

Широка різноманітна програма «Майстри мистецтв — майстрам праці» здійснювалася в багатьох областях України. Як правило, після відкриття свята культури в обласному центрі, їх учасники групами виїжджали в райони області, де виступали на заводах і фабриках, в колгоспах і радгоспах, навчальних закладах. Так, під час проведення днів української культури на Хмельниччині у 1971 р. письменники В. Коротич, Л. Забашта, Б. Олійник, І. Вільде, О. Сизоненко та інші відвідали Кам'янець-Подільський, Чемеровецький і Дунаєвецький райони. Гості виступили перед трудівниками цукрового заводу, в колгоспі «Прогрес» с. Привороття Кам'янець-Подільського району, в с. Малієвці Дунаєвецького району, на заводі художньої кераміки в Полонному. Про все це йдеться у кіносюжеті «Дні української культури на Хмельниччині» (од. об. 5023), де в режисерському описові повідомляється, що загалом відбулося майже 160 таких зустрічей, на яких були присутні 60 тис. трудящих області.

До складу письменницької делегації, що брала участь у Тижні української радянської літератури на Вінниччині (1972 р.), входили представники Києва, Львова, Одеси, Житомира та інших міст республіки — Ю. Смолич, М. Стельмах, Ю. Збанацький, В. Земляк, В. Речмедін, Ф. Маківчук, А. Мясківський та ін. Вони побували на підпри-

емствах, в колгоспах і радгоспах, зустрічалися з молоддю. Закінчився Тиждень книжковою ярмаркою, на якій вінничани придбали книги з автографами письменників (од. об. 5301).

Незабутньою для полтавчан була зустріч з письменниками О. Гончаром, В. Козаченком, П. Усенком, Б. Олійником, П. Глазовим та іншими учасниками Тижня української радянської літератури з нагоди 800-річчя Полтави (1974 р.). Свято завершилося урочистим вечором, присвяченим 125-річчю з дня народження класика української дожовтневої літератури П. Мирного (од. об. 6304).

На півці зафіксовано також проведення в ряді областей республіки тижнів і декад радянської літератури, в яких брали активну участь не тільки представники республіканської письменницької організації, а й братніх союзних республік. Наприклад, під час проведення днів радянської літератури в Одесі у 1973 р. на плівку знято зустріч майстрів художнього слова з докерами морського порту, серед яких знаходилися Герой Радянського Союзу В. Курзенков, письменник Т. Молдагалієв з Казахстану, одеський літератор І. Гайдено. З моряками зустрічалися письменники С. Сартаков, М. Ушаков, А. Шогенцуков та ін. Поета А. Маркова знято на книжковому базарі, С. Смирнова — серед шанувальників свого таланту на кордоні з Молдавією. Крім названих літераторів у кіносюжеті зняті М. Луконін, М. Лисянський, І. Шамякін, Т. Байрам, С. Капутіян, Б. Ласкін, О. Шестинський, Л. Френкель (од. об. 7898).

Майже 40 письменників взяли участь у днях радянської літератури на Херсонщині в 1987 р. 7 днів вони виступали перед робітниками та трудівниками полів і ферм області. Атмосферу зустрічі літераторів з корабелями передають кінокадри, зняті на ордену Леніна суднобудівному заводі. Письменники читали свої твори, розмовляли з працівниками підприємства (од. об. 6958).

Учасники Тижня радянської літератури у Львові, присвяченого 60-річчю Радянської влади,— М. Алігер, Б. Окуджава, О. Султанов та інші зняті під час проведення свята вулиці Маяковського, на мітингах біля пам'ятників Я. Галану та І. Франку, під час зустрічі з працівниками фірми «Прогрес». У 1982 р. напередодні 60-річчя утворення СРСР літератори були гостями робітників Бурштинської ДРЕС та інших трудових колективів Івано-Франківщини (од. об. 6439, 8517). Звичайно, подібні зустрічі збагачували посланців братніх літератур новими враженнями й задумами.

У післявоєнні роки радянські народи демонстрували досягнення своїх культур у Москві в рамках декад літератури і мистецтва. З початку 60-х років такі огляди набули характеру більш широкого взаємного культурного обміну між братніми республіками, що сприяло зміцненню їх зв'язків. Дні, тижні й декади братніх культур на Україні були насичені зустрічами їх представників, у тому числі й літераторів, з трудящими республіки. Широко в кінодокументах висвітлено зустріч робітників і службовців підприємств Дарницького району м. Києва з учасниками Декади російської літератури і мистецтва, присвяченої 300-річчю возз'єднання України з Росією. На плівку знято читання К. Симоновим, М. Луконіним, С. Васильєвим, В. Кетлінською своїх творів (од. об. 1030, 1692, 2455). А ще раніше, у грудні 1953 р., на літературному вечорі-зустрічі з молоддю Києва з читанням своїх творів, крім українських письменників Л. Дмитерка, М. Нагнибиди, П. Воронька, С. Олійника, А. Малишка, виступили російські літератори В. Ажаєв, М. Луконін, К. Симонов, які були учасниками пленуму Спілки радянських письменників України (од. об. 962).

В дні святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією С. Михалков, М. Комісарова, Д. Кугультинов, К. Кулієв та інші майстри художнього слова відвідали київський завод «Арсенал». На плівку знято гостей в одному з цехів підприємства біля Ленінського верстату,

їх розмову з Героєм Соціалістичної Праці заступником Голови Президії Верховної Ради УРСР токарем В. Щербиною, поета А. Дементьева під час читання одного із своїх віршів в оптичному цеху. Знято також зустріч делегації російських письменників в Івано-Франківську. Д. Павличко запросив С. Сартакова і його друзів по перу до своєї господи. Один з кіносюжетів розповідає про зустріч гостей рідними поета. Російські письменники виступили на мітингу біля пам'ятника загиблим партизанам-ковпаківцям у Яремчі. Ці події відбито в спеціальному випуску кіножурналу «Україна сьогодні» (од. об. 7620) та ряді кіносюжетів РСТ (од. об. 7316).

Декада російської літератури та мистецтва на Україні, присвячена 50-річчю Радянської влади, була найбільшою зустріччю майстрів культури Російської Федерації з братнім українським народом в 60-ті роки. В кіносюжетах РСТ (од. об. 6015, 6016, 6017) розповідається про перебування її учасників у трудових колективах — на заводах «Арсенал», «Більшовик», «Червоний екскаватор», «Ленінська кузня», у воїнів Радянської Армії, колгоспників с. Ксаверівки на Київщині. В кінодокументах відбито мітинг російсько-української дружби з нагоди цих зустрічей, перебування письменників у цехах підприємств, на ланах сільгоспартілі «Дружба», в музеї заводу «Арсенал», на кораблі-пам'ятнику моніторі «Железняков». Зроблено синхронний запис читання відомим російським поетом Є. Ісаєвим трудівникам заводу «Ленінська кузня» уривку із своєї нової поеми «Суд пам'яті» (вона вийшла у світ в українському перекладі), а також С. Михалковим своєї байки на зустрічі з працівниками сільського господарства у с. Ксаверівці. В заходах декади брали участь й інші діячі культури Російської Федерації і України — М. Алексеев, керівник письменницької делегації РРФСР, Л. Соболев, Д. Кугультинов, В. Сангаджієв, російські композитори Г. Свиридов і А. Новиков, народний артист СРСР Б. Чирков, О. Гончар, С. Козак, Л. Биков.

Сюжет «Приетеніє» — «Дружба» кіножурналу «Радянська Україна» за 1978 р. дає зрине сприйняття перебування молдавських письменників у трудових колективах Донецької, Харківської та Львівської областей під час декади молдавської літератури на Україні. Диктор повідомляє, що в Харцизьку члени делегації вперше побачили шахту і шахтарську працю, а в зображувальному ряді водночас показується, як гості одягають шахтарську форму і разом з гірниками опускаються в лаву (од. об. 7155). Здійснено синхронний запис виступу першого секретаря Спілки письменників Молдавії П. Боцу під час вручення делегації Почесної Грамоти Президії Верховної Ради УРСР. «Важко підібрати найбільш вдалі слова, — сказав він, — щоб висловити наше захоплення всім тим, що ми побачили, що ми відчули, перебуваючи в гостях у робітників і хліборобів, на хвилюючих зустрічах з трудящими. Ми узнали ближче хліборобів Полтавщини і шахтарів Донбасу, робітників Львова і Харкова. Від цих зустрічей з трудящими України ми стали безумовно багатшими духовно, ми пройнялися ще більшою повагою до людини праці, ми ще більше пройнялися розумінням мудрих настанов Ленінської партії про те, що чим тісніше зв'язки літератури з життям, тим коротший шлях до творчих удач» (од. об. 6941).

Сердечно вітала робітничу аудиторія учасників зустрічі литовських і українських письменників (1963 р.), які прийшли в гості до робітників Київського комбінату штучного волокна. Свої вірші на вечорі прочитали поети Литви та України, зокрема В. Реймеріс і М. Нагнибіда. У кіножурналі «Радянська Україна» (травень 1963 р.) є синхронний запис читання Е. Межелайтісом свого вірша «На золото падає нинче цена...» (од. об. 2676).

Значний матеріал з досліджуваного питання увійшов до кіносюжетів РСТ, відзнятих під час проведення днів братніх літератур в областях республіки до 50-річчя утворення СРСР. Вони стали свідчен-

ням духовної єдності радянської культури, широким роздумом про її здобутки і шляхи дальшого розвитку. В березні (1972 р.) на Київщині пройшли дні казахської літератури. У дикторському тексті зазначається, що гості зустрілися з трудящими Києва і області на підприємствах, в колгоспах і радгоспах, з воїнами Київського військового округу. В зображувальному ряді показана заключна зустріч з трудящими Києва в Палаці культури авіазаводу, де свої вірші прочитав старійшина казахської літератури поет А. Сарсенбаєв, який в роки Великої Вітчизняної війни брав участь у форсуванні Дніпра. Своїми спогадами, а також творчими планами на майбутнє поділився відомий казахський письменник К. Кулієв. Із супровідної документації до кіносюжетів ми дізнаємося, що свої вірші на вечорі читали Е. Аукебаєв, українські поети П. Воронько, Д. Бакуменко, Н. Кашук та ін. (од. об. 5272). На кіноплівці зафіксовані зустрічі білоруських літераторів з трудівниками заводу «Арсенал» (од. об. 6545), азербайджанських — робітниками Київського радіозаводу (од. об. 5338), бурятських — трудівниками локомотивного депо і деревообробного комбінату м. Ковеля (од. об. 5331), кабардино-балкарських — з трудящими Вінниччини (од. об. 5338).

Хвилюючі зустрічі українських письменників і представників братніх літератур з робітниками й колгоспниками, учнівською та студентською молоддю відбувалися під час торжеств, присвячених ювілеям класиків російської і української літератур — О. С. Пушкіна, В. Маяковського, Т. Шевченка, Л. Українки, Л. Мартовича, М. Черемшини та інших (од. об. 941, 3828, 3844, 5587, 5588, 6305, 6318). Так, літератори братніх республік, які брали участь у відзначенні 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка, побували на заводі «Арсенал». 12 березня 1964 р. сюжет про цю подію було показано РСТ в інформаційному випуску «Новини дня». Серед учасників зустрічі глядачі побачили Ю. Збанацького, С. Муканова (Казахстан), З. Ісраїлову (Узбекистан), Г. Абашидзе (Грузія), Б. Істру (Молдавія) та ін. У дикторському тексті повідомлялося, що вони читали свої твори, розповіли про дружбу народів-братів, розквіт радянських республік (од. об. 3423). Згодом телеглядачі були поінформовані про зустріч письменників братніх республік з воїнами Київського військового округу. Свої твори, присвячені доблесті радянських воїнів, прочитали присутнім російський поет Є. Долматовський, український — М. Нагнибіда, білоруський — М. Танк, молдавський — Є. Буков (од. об. 3435).

Як свідчать кінодокументи, у досліджуваний період відбулося чимало цікавих зустрічей відомих українських радянських письменників з громадськістю республіки. Ці зустрічі-звіти були традиційними, що знайшло своє відображення в кіноперіодиці, кінофільмах, сюжетах РСТ. Яскравою сторінкою у літопис творчого єднання діячів літератури з трудящими ввійшли факти про перебування у 1961 р. П. Тичини в гостях у знатної ланкової С. Д. Виштак, зустріч у 1968 р. Ю. Смолича з трудівниками заводу «Арсенал» у річницю збройного повстання 1918 р., виступ П. Усенка на першому зльоті (1958 р.) бригад комуністичної праці м. Києва і області тощо (од. об. 1798, 3800, 4028, 629).

Кінодокументи дають зриму інформацію про перебування М. Стельмаха у 1967 р. на Кіровоградщині, у 1970 р. — Буковині, в 1968 р. — на Вінниччині, про його зустріч в 1980 р. із студентами Київського інституту культури ім. О. Є. Корнійчука (од. об. 1968, 4567, 6020, 7818). В одному з кіносюжетів журналу «Радянська Україна» за 1958 р. можна побачити читання М. Нагнибідою віршів із своєї нової збірки на відкритті районного палацу культури у м. Сквирі на Київщині (од. об. 1797). Виступи Ю. Збанацького і С. Олійника про творчі плани українських літераторів на зустрічі у Ставищанському районному Будинку культури зафіксовані у сюжеті «Гості з Києва» кіножурналу «Радянська Україна» за 1960 р. (од. об. 2092). П. Загре-

бельний, І. Ле, В. Козаченко в листопаді 1962 р. напередодні Дня радянської міліції провели творчу зустріч з працівниками охорони громадського порядку (од. об. 3448). У день комуністичного суботника (квітень 1973 р.) перед трудівниками радгоспу «Білгородський» на Київщині виступили письменники М. Зарудний, А. Хорунжий, поет М. Вінграновський (од. об. 5146).

Письменники завжди приділяли велику увагу спілкуванню з молоддю. З початку 70-х років у київському книжковому магазині «Сучасник» діє юнацький клуб книголюбів. Напередодні 30-річчя Великої Перемоги у ньому відбулася читацька конференція на тему «Дорогами безсмертної слави» за участю воїна-письменника Героя Радянського Союзу В. Кондратенка. Про неї йдеться у сюжеті інформаційного випуску «Телевізійні вісті» (од. об. 6618). Напередодні 1500-річчя Києва з молодими читачами зустрілися Ю. Збанацький, головний редактор журналу «Київ» В. П'янов і поет П. Осадчук, про що й розповідає кіножурнал «Радянська Україна» (од. об. 8224). Ю. Збанацький поділився з молодими шанувальниками літературного слова планами майстрів пера до знаменної дати. Із змістом чергового номера журналу «Київ» присутніх ознайомив В. П'янов, а П. Осадчук прочитав свої нові вірші.

З 1975 р. стали традиційними зустрічі молоді з літераторами України у Київському філіалі Центрального музею В. І. Леніна, присвячені річницям з дня народження Володимира Ілліча. Основна їх тема — українська Ленініана. Представники старшого покоління і молоді, які тільки починали свій літературний шлях, читали твори про вождя революції, безсмертя ленінських ідей, героїчні звершення радянського народу, розповідали про образ Леніна у своїй творчості. В одному із сюжетів «Телевізійних вістей» від 22 квітня 1975 р. були показані виступи письменників Ю. Збанацького, П. Воронька, Я. Баша, а в сюжеті від 24 квітня 1978 р. — найстарішого українського поета І. Гончаренка (од. об. 6603, 6935).

Найбільш плідні творчі контакти встановилися у письменників з представниками молоді — робітниками, селянами, інтелігенцією, які відвідували літературні групи і студії. Так, у студії молодих літераторів при Спілці письменників України навчалися муляри, кочегари, водії, студенти. Кіножурнал «Молодь України» за 1960 р. розповів про одне із занять, яке проводив поет Д. Білоус. Кіносюжет РСТ за 1975 р. (од. об. 6606) присвячений діяльності літературної студії київського заводу «Арсенал», яка об'єднувала більш як 50 молодих поетів і прозаїків. У ньому розповідається, що за час існування студії її членами підготовлено до друку 2 збірки віршів, а окремі їх твори друкувалися у таких виданнях, як «Літературна Україна», «Молода гвардія», «Неделя», «Комсомольское знамя». Поети і прозаїки республіки часто зустрічалися з молодими арсенальцями безпосередньо на підприємстві та у Спілці письменників. Під час таких зустрічей літератори давали творчі поради заводчанам. Один із сюжетів кіножурналу «Радянська Україна» за 1958 р. (од. об. 1757) висвітлює творчий звіт літературної групи Дніпропетровського трубопрокатного заводу ім. В. І. Леніна на президії Спілки письменників України.

Велике виховне значення мають зустрічі українських письменників з піонерами і школярами. Під час Тижня дитячої книги в 1950 р. Н. Забіла читала юним шанувальникам літератури свої вірші (од. об. 702). Гостем львівських піонерів у 1952 р. був письменник В. Беляев. Зустрічі з школярами відбулися у П. Панча, Ю. Збанацького та багатьох інших письменників (од. об. 863, 633, 1956 та ін.).

Рік у рік урізноманітнювалися, набували нових форм творчі зв'язки літераторів з воїнами Радянської Армії. І це закономірно. Адже у битві з фашизмом брали участь більш як 500 письменників України. Вони служили в армійській, дивізійній і фронтовій пресі кореспонден-

тами. Багато з них були командирами і рядовими Радянської Армії. 42 письменники загинули смертю хоробрих (од. об. 6629). Природно, що для багатьох письменників військова тема стала провідною у їх творчості.

Саме за участю українських радянських письменників, колишніх воїнів і учасників партизанського руху відбувся ряд зустрічей з воїнами до річниць Великої Перемоги, утворення СРСР, Радянської Армії та інших знаменних дат. Так, у 1972 р. під час відкриття Днів української радянської літератури, присвячених 50-річчю утворення Радянського Союзу, до Київського окружного Будинку офіцерів на зустріч з воїнами прийшли лауреат Державної премії СРСР В. Собко, ветеран української радянської поезії П. Усенко, учасник визволення міст-героїв Києва, Одеси, Севастополя і Волгограда поет І. Гончаренко, поет Л. Вишеславський, прозаїк Ю. Бедзик. Про це йдеться в одному з кіносюжетів РСТ (од. об. 5306).

В іншому кінодокументі розповідається про творчу зустріч письменників з льотчиками-винищувачами Київського військового округу (1973 р.), яка пройшла під девізом «Урок мужності». На кіноплівці можна побачити українських письменників-фронтовиків В. Козаченка, А. Хорунжого, В. Кондратенка, А. Стася, двічі Героя Радянського Союзу В. Лавриненкова, які розповідали про нові твори і плани на майбутнє, дарували льотчикам свої книги (од. об. 5649).

До 30-річчя Перемоги в Будинку офіцерів Київського військового округу відбувся літературний вечір під девізом «Друзі моїх воєнних років», на якому свої твори прочитали колишній солдат Таращанського полку М. Упеник, ветерани Великої Вітчизняної Л. Вишеславський, В. Кондратенко та ін. (од. об. 6608).

У кіносюжеті РСТ (1975 р.) розповідається про літературний автопробіг по містах-героях, який розпочався від одного з рубежів оборони Києва в грізному 1941 р. (од. об. 6629). Серед його учасників були літератори 8 областей республіки. Вони вирішили вшанувати світлу пам'ять полеглих воїнів, зустрітися з ветеранами війни, виступити перед трудящими з творчими звітами. Письменники поклали квіти до пам'ятника захисникам Києва у Віті Поштової, доту № 210, гарнізон якого підірвав себе, але не здався ворогові. На плівку знято учасників автопробігу, виступи Героя Радянського Союзу, секретаря правління Спілки письменників України Ю. Збанацького, а також секретаря правління Київської письменницької організації В. Кочевського, який говорив про завдання учасників літературного пробігу. «Це й є,— підкреслив він,— наша своєрідна вахта на честь 30-річчя Перемоги нашого радянського народу. Я вважаю, що ми всі з цієї дороги приїдемо збагачені новими враженнями, новими почуттями, новими фактами для написання творів про наш героїчний народ — і в війні, і в мирних буднях...» (од. об. 6629).

Емоційно насиченими, як свідчать кінодокументи, були зустрічі письменників — ветеранів війни з Героями Радянського Союзу. В 1977 р. у Будинку воєнної книги поети-фронтовики П. Воронько, М. Упеник, І. Гончаренко прочитали свої твори і розповіли про роботу над увічненням подвигу радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни (од. об. 6644).

Загалом літераторами Радянської України до 1975 р. було написано понад 1200 книжок, присвячених подіям 1941—1945 рр. (од. об. 6629).

За активну воєнно-шефську роботу Спілка письменників України неодноразово нагороджувалася Міністерством оборони СРСР перехідним Червоним Прапором, який у 1976 р. їй було вручено на почесне зберігання. Протягом 1971—1975 рр. письменники республіки взяли участь в 10 тис. воєнно-шефських заходів у військах Київського військового округу (од. об. 6094, 6522).

Таким чином, у кінодокументах закладено важливу інформацію з питань зміцнення зв'язків творчих працівників з трудовими колективами. Однак у наукових дослідженнях паралельно з традиційними письмовими джерелами вони практично не використовуються. Це певною мірою збіднює джерельну базу наукових досліджень, позбавляє науковця на власні очі побачити описувані події, поринути у їх атмосферу. Кінодокумент може бути використаний як ілюстративний матеріал з метою унаочнення і як самостійний вид аудіовізуального джерела, що доповнює описову частину дослідження і допомагає повніше розкрити тему. В даному випадку він може виступати об'єктом самостійного дослідження.

Взаємодоповнення письмового і аудіовізуального джерела можна проілюструвати такими прикладами. Влітку 1977 р. після закінчення роботи виїзного засідання президії Спілки письменників України у Ворошиловграді письменницькі бригади побували в гостях у трудівників Краснодона, Комунарська, Красного Луча, Лутугино, Северодонецька, Кадіївки, Лисичанська та інших міст і районів області². В матеріалі кінолітопису «Письменники України на Ворошиловградщині» (од. об. 6456) знято перебування групи літераторів на Комунарському металургійному заводі, показано роботу мартенівського цеху, бесіду письменників П. Загребельного, О. Сизоненка та інших з відомим сталеваром Воробійовим. У звіті газети «Прапор комунізму» про цю подію названі лише міста, до яких пролягли маршрути письменницьких бригад, і прізвища письменників, які зустрічалися з читачами. Кіносюжет дає наочне уявлення про те, як саме проходила зустріч у Комунарську, показує письменників біля мартену, в цеху, їх бесіду з сталеварами.

У березні 1977 р. в Палаці культури «Україна» відбувся літературний вечір-звіт письменників республіки, присвячений 60-річчю Радянської влади. Зал палацу заповнили робітники заводів «Арсенал», «Ленінська кузня», верстатів-автоматів та інших підприємств, працівники установ, учні та студенти столиці. Перед ними виступили В. Козаченко, П. Воронько, Ю. Збанацький, В. Коротич, Б. Олійник, І. Драч та ін.³ У сюжеті кінолітопису «Зустріч з поетами України» (од. об. 6454) все, про що йдеться у повідомленні газети, можна побачити наочно. З нього можна почерпнути відомості про манеру читання поетів, реакцію глядачового залу на їх твори.

Таким чином, залучення аудіовізуальної документації, зокрема кінодокументів, до наукових досліджень поряд з традиційними письмовими джерелами дає можливість значно розширити і збагатити їх джерельну базу з питань культури в цілому.

² Прапор комунізму (Ворошиловград).— 1977.— 3 черв.

³ Літ. Україна.— 1977.— 11 берез.

ПОВІДОМЛЕННЯ

БОЙКОТ ДУМИ БІЛЬШОВИКАМИ

Т. М. ГОНТАР (Тернопіль)

Незважаючи на значну кількість робіт різних років, присвячених думській тактиці більшовиків, інтерес до неї не послаблюється¹. Він цілком закономірний. В. І. Ленін з величезною увагою ставився до розробки тактики партії щодо представницького органу — Думи. Здійснюючи її, більшовики набули цінного досвіду роботи в масах, вивчення якого В. І. Ленін вважав корисним для всіх комуністичних партій. Цей досвід передбачає як участь у виборчій кампанії і в самій Думі, поєднання думської та позадумської роботи, так і активний бойкот виборів.

В ряді узагальнюючих праць з історії партії висвітлено здійснення більшовицькими організаціями, в тому числі й на Україні, ленінської тактики ставлення до Думи². Однак спеціальні дослідження цієї проблеми відносяться ще до 50-х років³, де основна увага приділялась участі більшовиків у виборах до II Думи. Разом з тим вже в роки першої російської революції більшовицькі організації здобули досвід здійснення тактики бойкоту під час виборів до булігінської та I Думи. Активний бойкот передбачав не бездіяльність, а навпаки, гостру боротьбу, посилення агітаційно-пропагандистської роботи в масах. Її розкриття і є метою даної статті.

Бойкот булігінської Думи в 1905 р. став взірцем застосування марксизму на практиці. Більшовицький підхід до цього органу визначався, за висловом В. І. Леніна, перенесенням центру ваги питання «саме на уважне врахування конкретної політичної ситуації»⁴. Бойкотистське ставлення більшовиків до оголошеного 6 серпня представницького органу викликане не тільки тим, що положення про вибори було вкрай недемократичним, а й конкретно-історичними умовами, оскільки вибори проходили в «обстановці, — як відзначав В. І. Ленін, — найбільш широкого, загального, сильного, швидкого, революційного піднесення»⁵. Безпосередньою метою бойкоту був зрив намірів царизму відволікати народні маси від революційної боротьби за допомогою «парламентської» принади.

Ленінська тактика активного бойкоту булігінської думи не означала простої відмови від участі у виборах. Сам бойкот як дії проти урядового положення про вибори полягав у розгортанні агітаційно-пропагандистської роботи як легальними, так і нелегальними методами.

¹ Зайчиков Г. И. Думская тактика большевиков (1905—1917 гг.).— М., 1975.— 196 с.; Зайчиков Г. И. Борьба рабочих депутатов Государственной думы против царизма в 1907—1914 гг.— М., 1981.— 153 с.; Ковальчук М. А. Ленинские принципы революционного парламентаризма и думская тактика большевиков в годы реакции.— Л., 1982.— 159 с. та ін.

² Исторический опыт трех российских революций. Кн. 1. Генеральная репетиция Великого Октября: Первая буржуазно-демократическая революция в России.— М., 1985.— 575 с.; Варгатюк П. Л., Солдатенко В. Ф., Шморгун П. М. В огне трех революций.— Киев, 1986.— 625 с. та ін.

³ Герман Г. О. Борьба большевиков против меньшевиков на Украине по поводу выборов в другую Государственную думу // Наук. записки Київськ. держ. ун-ту.— К., 1955.— С. 135—152.

⁴ Ленін В. І. Про бойкот // Повне збір. творів.— Т. 13.— С. 320.

⁵ Ленін В. І. Проти бойкоту // Там же.— Т. 16.— С. 4.

Більшовицькі організації України відгукнулись на положення про вибори в Думу перш за все листівками, що закликали до бойкоту цього безправного органу і підготовки збройного повстання. В серпні 1905 р. Катеринославським комітетом більшості РСДРП були видані дві листівки, в яких виборам у Думу протиставлялось збройне повстання, зокрема, зверталась увага робітників на обмеженість виборчого права. «Чи може будь-який робітник попасти в Думу або хоча б до виборців її депутатів, якщо для цього потрібно бути власником земельного майна від 100 до 800 десятин, нерухомого майна на 3000 карбованців у великому місті, на 1500 карбованців у невеликому місті? Ні такого майна, ні гільдійських свідоцтв 1-го розряду і 2-го робітник не має»⁶,— підкреслювали катеринославські більшовики. Звідси робився висновок про те, що робітникам немає місця в Державній думі.

Антинародний характер положення про Державну думу викривався також і в листівках Харківського комітету РСДРП. В одній з них — «Завдання робітничого класу і Державна дума» містилось роз'яснення положення про Думу як спробу відвернути трудящих від безпосередньої революційної боротьби. «Державна дума засновується не для блага народу, а для того, щоб затримати народне обурення, щоб затримати прагнення народу до свободи»⁷,— писалось в листівці.

В ряді більшовицьких відозв, виданих пізніше,— в жовтні 1905 р., виборам у Державну думу протиставляється політичний страйк, що розпочався як безпосередній вияв революційної боротьби робітників, а самій Думі — всенародні Установчі збори. Установчі збори, як повноправний орган могли бути скликані на основі дійсного представництва трудящих лише після перемоги революції, а не в результаті поступок царського уряду. Програма боротьби за скликання Установчих зборів була затверджена в рішеннях III з'їзду РСДРП. У зв'язку з цим В. І. Ленін писав: «Треба боротись революційно за парламент, а не парламентськи за революцію, боротись революційно за *сильний* парламент, а не в *безсиллому* «парламенті» за революцію»⁸. «Геть Державну думу, хай живуть всенародні установчі збори!»⁹ — такий заклик містить листівка Одеського комітету РСДРП.

Агітація за бойкот Думи з боку більшовицьких організацій була нелегальною за своїм характером. Але разом з тим більшовики України використовували і легальні можливості викривати Думу, закликати до її зриву. В листі Одеського комітету РСДРП до редакції «Пролетарія» від 5 вересня 1905 р. викладена тактика комітету до Думи: «1) зрозуміло, негайно викривати реакційні цілі самодержавства, що затіяло ганебну гру в карикатурне народне представництво (рекомендується на всіх агітаційних зборах приймати відповідні резолюції); 2) користуючись правом виборчої агітації, на всіх стадіях виборчої кампанії справляти найбільш енергійними заходами тиск на виборчі збори з метою спонукати їх відмовитись від участі у виборах і примкнути до вимоги скликання всенародних Установчих зборів; 3) і це найголовніше — зорганізувати пролетаріат для відкритого виступу в формі мітингів, загального політичного страйку, збройної демонстрації і збройного повстання»¹⁰. Як видно з листа, комітет передбачав як нелегальні, так і легальні форми роботи для активного бойкоту.

⁶ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.).— Киев, 1955.— С. 250.

⁷ Там же.— С. 255.

⁸ Ленін В. І. Лист А. В. Луначарському 11 жовтня // Повне збір. творів.— Т. 47.— С. 84.

⁹ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.).— С. 285.

¹⁰ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905).— Киев, 1964.— С. 754.

Здійснення більшовицької тактики по відношенню до булігінської Думи ускладнювалось протидією меншовиків. В Одеській організації РСДРП утвердження тактики бойкоту проходило в гострій боротьбі. Секретар Одеського комітету більшовик С. І. Гусев писав В. І. Леніну в кінці вересня 1905 року: «Через декілька днів буде у нас конференція з меншовиками і Бундом про Державну думу. Напевне, ніякого толку не буде. Меншовики прийняли план, вироблений Південною конференцією меншості»¹¹. Разом з тим він відзначив, що «резолуцію про Державну думу ми проводимо у даний час в усіх районах і підрайонах»¹². Це свідчило про схвалення більшовицької тактики рядовими соціал-демократами.

На противагу більшовицькій тактиці бойкоту булігінської Думи меншовики закликали до участі у виборах. Вони вважали за можливе підтримати ліберальну буржуазію шляхом укладення з нею передвиборних угод. Такі ілюзії сіяла, зокрема, листівка київських меншовиків, в якій робітників запевняли, що чим енергійнішими і рішучішими будуть їх дії, тим швидше до них приєднається буржуазія¹³.

Відкрито опортуністична тактика по відношенню до Думи була прийнята так званою «Південною установчою конференцією» меншовиків, що проходила в Києві у кінці серпня 1905 р. В її резолюції, вкрай непослідовній, містився заклик до створення Всеросійської народної організації за допомогою виборів у Думу. Відсутня була навіть згадка про бойкот і говорилося про необхідність «готуватися до постановки перед Державною думою ультиматуму»¹⁴. Резолюцію цієї конференції В. І. Ленін піддав гострій критиці, вказавши, що на ній «позначилась корінна помилка нової «Искры», яка не вміє провести межі між демократією революційною і демократією монархічно-ліберальною»¹⁵.

Незважаючи на перешкоди з боку меншовиків, більшовики України розгорнули активну пропагандистську кампанію в зв'язку з бойкотом булігінської Думи, яка сприяла політичному вихованню пролетаріату. Яскравим прикладом цього є лист з Одеси в редакцію «Пролетарія», автором якого був більшовик: «Говорячи про Державну думу, доводиться зачіпати питання: що таке суперечності класових інтересів? Що таке демократична республіка? Що таке праве й ліве крило буржуазії? Чому в меншовиків такий убогий план кампанії по відношенню до Державної думи? Що таке опортунізм і ревізіонізм (говорячи про меншовиків не можна не зачепити цих питань)?»¹⁶. В цьому ж листі міститься і оцінка більшовицької тактики щодо булігінської Думи: «Що стосується «плану», розробленого недавно «Південною конференцією» меншовиків, то він заслуговує того, щоб його вибити на камені і залишити для повчання нащадків як характерний вияв опортунізму»¹⁷.

Викриття булігінської Думи надавало нову можливість для посилення критики позицій ліберальної буржуазії. Критикуючи місцеву ліберальну газету «Вестник Юга», більшовики міського району Катеринославської організації РСДРП викрили причини активної підтримки Думи буржуазією. «Співчуваючи справі «свободи», — писали вони в своїй листівці, — редактор поспішав швидше зробити надбанням гласності царську волю про влаштування в конюшнях вентиляції, тобто

¹¹ Там же.— С. 764.

¹² Там же.— С. 766.

¹³ Центр. держ. іст. арх. УРСР, ф. 275, оп. 1, спр. 655, арк. 319 (далі ЦДА УРСР).

¹⁴ Там же, спр. 672, арк. 58.

¹⁵ Ленін В. І. Останнє слово «іскрівської» тактики // Повне зібр. творів.— Т. II.— С. 340—341.

¹⁶ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905).— С. 781.

¹⁷ Там же.

скликати Державну Думу»¹⁸. Таким образним порівнянням більшовики підкреслювали мізерність повноважень Думи, її можливостей щодо змін в політичному житті країни.

Агітаційно-пропагандистська кампанія більшовиків протиставляла безправній Думі Установчі збори, яка посилювалась під час підготовки і проведення політичного страйку пролетаріату. Так, Одеський комітет РСДРП звернувся до робітників міста з закликом приєднатись до страйку, в якому також містилася критика Думи. «Геть Державну думу, тому що вона — обман і знущання над робітниками і селянами; тому що в ній зберуться вороги народу — царські чиновники, поміщики, купці і фабриканти, тому що вона вигадана царськими чиновниками для ще більшого придушення і пригнічення народу,— писали більшовики.— Хай живуть Установчі збори, вільно обрані всім народом,— тому що тільки такі Установчі збори можуть дати свободу всьому пригніченому і поневоленому народу — робітникам і селянам»¹⁹.

Окрім цього Одеський комітет перевидав листівку ЦК РСДРП, що розвінчувала ілюзію про зрив Думи зсередини, шляхом пред'явлення урядові категоричної вимоги про скликання Установчих зборів²⁰.

Бойкот Думи більшовики обстоювали і в усній агітації на мітингах і зборах, багато з яких проходили легально. У великих містах вони проводились в університетських приміщеннях. Так було в Харкові, Одесі, Києві, де більшовики виступали перед великими аудиторіями студентів і робітників²¹. Результатом цієї роботи стала відмова пролетаріату від виборів у Думу. Так, на мітингу паровозобудівного заводу, в якому взяла участь робітники інших підприємств Харкова, одностайно була прийнята бойкотистська резолюція Харківського комітету РСДРП²².

Робітники не підтримали меншовицьку тактику участі у Думі з метою «тиску» на неї, оскільки меншовики абсолютизували парламентаризм, а разом з ним і всі форми легальної роботи. В. І. Ленін, критикуючи їх хибну позицію, писав: «Вони не подумали, як перетворюються й обертаються в свою протилежність поняття і терміни парламентської боротьби в епоху, коли революція почалася, при відсутності парламенту, при наявності громадянської війни, при наявності вибухів повстання»²³.

В. І. Ленін рішуче виступав проти спроб поєднати курс на безпосередню збройну боротьбу з царизмом з участю у виборах до Думи. До такого роду «гнучкості» закликав, зокрема, Парвус, який пропонував підготовку повстання поєднувати з участю в передвиборних зборах, з обговоренням позитивних якостей і недоліків висунутих кандидатур. За глибоким переконанням Леніна така тактика могла лише дезорганізувати робітників, породивши в їх середовищі сумнів щодо необхідності готувати збройне повстання²⁴. «Поєднувати лозунг повстання, — писав В. І. Ленін, — з «участю» у виборах Хоми або Івана значить, під приводом «широти» і «різносторонності» агітації, «гнучкості» і «чуткості» лозунгів вносити саму плутанину, бо на практиці це поєднання є маніловщина»²⁵. Саме ленінська тактика бойкоту дозволяла більшовикам зосередити увагу пролетаріату на безпосередній революційній боротьбі. Про це свідчить, зокрема, листівка Харків-

¹⁸ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.).— С. 262—263.

¹⁹ Там же.— С. 280—282.

²⁰ Там же.— С. 304.

²¹ Павлов М. П. Думская тактика большевиков в революции 1905—1907 гг.— М., 1947.— С. 34.

²² Там же.— С. 35.

²³ Ленін В. І. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції // Повне зібр. творів.— Т. II.— С. 60.

²⁴ Знаменский О. Н., Шишкин В. А. Ленин, революционное движение и парламентаризм.— Л., 1977.— С. 44—45.

²⁵ Ленін В. І. Гра в парламентаризм // Повне зібр. творів.— Т. II.— С. 243.

ського комітету РСДРП, де відзначено наближення повстання і роль, яку повинен відіграти в ньому пролетаріат²⁶. В умовах піднесення революції підготовка повстання була більш важливою, ніж участь у легальному представницькому органі. Тактика бойкоту досягла поставленої мети саме тому, що правильно оцінювала ситуацію, яка передбачала боротьбу за «простий і прямий революційний шлях проти зигзагоподібного шляху монархічної конституції»²⁷.

Питання про ставлення до буржуазного представницького органу більшовикам доводилось вирішувати і в період спаду революції. Маніфестом 17 жовтня самодержавний уряд обіцяв скликати законодавчу Думу. В грудні 1905 р., в момент найвищого піднесення революції — збройного повстання, був опублікований указ про зміну положення про вибори. За новим законом виборче право надавалось і робітникам, однак закон залишався недемократичним. Понад половини населення країни (молодь до 25 років, військовослужбовці, робітники дрібних підприємств, безземельні селяни та ін.) не одержували права голосу. Вибори були і не рівними — по так званих куріях, і не прямими.

Буржуазні історики дореволюційної Росії, а з ними і багато сучасних буржуазних авторів вважають маніфест 17 жовтня і створення в Росії Думи введенням парламентського ладу західного взірця, проведенням царизмом назрілих реформ²⁸. Ця думка неправильна. Рішення про скликання I Думи і маніфест 17 жовтня в цілому були не свідченням того, що уряд усвідомив необхідність реформ і удосконалення політичного правління. В. І. Ленін з цього приводу писав, що «перша (і єдина) перемога в революції вирвана масовим рухом, який ішов під лозунгом бойкоту»²⁹.

Початок виборчої кампанії знову поставив питання про ставлення більшовицької партії до Думи. Грудневе збройне повстання потерпіло поразку, але більшовики враховували можливість нових виступів пролетаріату. В. І. Ленін писав: «Грудневе повстання 1905 року мало своє продовження у формі цілого ряду розрізаних і часткових військових повстань і страйків літа 1906 року. Лозунг бойкоту віттевської Думи був лозунгом боротьби за зосередження і узагальнення цих повстань»³⁰. Меншовики ж практично відмовились від підготовки нового збройного повстання.

Гострою і напруженою була боротьба на початку 1906 р. в партійних організаціях України. В тих комітетах, де тимчасову перевагу здобули меншовики, питання про повстання знімалось з порядку денного або приймались загальні, абстрактні рішення. Зате перебільшувалось значення виборів у Думу, пропонувалась тактика часткової участі у виборах. Так, в резолюції конференції Київської організації РСДРП про збройне повстання відзначалась неможливість заздалегідь визначити час повстання, розробляти його план³¹. Разом з тим в листівці Київського комітету про ставлення до I Думи містився заклик у дусі тактики напівбойкоту — обирати уповноважених, «але не для участі у виборах до Думи, а для того, щоб вони зорганізувались і домовились з уповноваженими від інших заводів і міст, а також з виборцями від селян і вимагали скликання всенародних установчих зборів»³².

²⁶ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.).— С. 256.

²⁷ Ленін В. І. Проти бойкоту // Повне збір. творів.— Т. 16.— С. 10.

²⁸ Зайчиков Г. И. Борьба рабочих депутатов Думы против царизма в 1907—1914 гг.— С. 11.

²⁹ Ленін В. І. Історичний смисл внутріпартійної боротьби в Росії // Повне збір. творів.— Т. 19.— С. 349.

³⁰ Ленін В. І. Проти бойкоту // Там же.— Т. 16.— С. 7.

³¹ ЦДІА УРСР, ф. 275, оп. 1, спр. 926, арк. 95.

³² Там же, арк. 21.

Тактика напівбойкоту була непослідовною і заплутувала ставлення до Думи, її оцінку. Більшовики піддавали цю тактику гострій критиці. На засіданні Херсонського комітету РСДРП при обговоренні питання про Думу один з меншовиків вніс пропозицію записуватись в першу стадію виборів і провести їх, але не до Державної думи, а з метою обліку своїх сил і можливостей та для того, щоб обрати представників до Установчих зборів або до тимчасового уряду в разі захоплення влади³³. Цій пропозиції більшовики дали відсіч, виходячи з ленінської критики тактики напівбойкоту як суперечливої і непослідовної. «Вона непридатна для масової партії,— відзначав В. І. Ленін,— бо замість простого і ясного рішення дасть заплутане і двозначне. Вона непрактична, бо коли списки уповноважених потраплять до рук поліції, то партія зазнає тяжкої втрати»³⁴. Херсонські більшовики вказували, що меншовицька тактика напівбойкоту затушкує істинну оцінку Думи соціал-демократами і важкопояснювана у здійсненні пропаганди³⁵. Навіть у тих соціал-демократичних організаціях України, де в комітетах переважали меншовики, більшовики не припиняли боротьби за бойкот Думи і часто мали підтримку, особливо в середовищі робітників великих промислових підприємств. На заклик більшовиків Катеринослава більшість робітників міста бойкотували вибори всупереч тактиці меншовицького місцевого комітету. Робітники таких великих промислових підприємств, як заводи Брянський, цвяховий, Езау, Гантке і залізничних майстерень, не взяли участі у виборчій кампанії.

Більшовицька тактика бойкоту здійснювалась в умовах розгортання пропагандистської роботи. На зборах робітників, у відповідних листівках Дума викривалась як безправний орган. Метою бойкоту була також і боротьба проти парламентських ілюзій. У Миколаєві в обговоренні ставлення до I Думи взяли участь майже всі члени місцевої соціал-демократичної організації. Дискусія проходила, як і скрізь, в складних умовах конспірації. Але, незважаючи на це, питання про Думу часто обговорювалось на робітничих зборах, де обстоювали свої погляди як більшовики, так і меншовики. На підсумкових зборах переважна більшість робітників висловилися за бойкот. Через день після зборів більшовики організували видання і розповсюдження відозви «Громадяни, бойкотуйте Державну думу!»³⁶. В березні 1906 р. Миколаївський об'єднаний комітет РСДРП видав ще одну листівку, що закликала до бойкоту. В ній відзначалось, що робітники сприймають Думу як насмішку і відповідають на неї тим же». В листівці, зокрема, розповідалося про те, як робітники московської друкарні Кушнарєва обрали уповноваженим глухонімого, а робітники Петербурга на одному з заводів уповноваженого замінили опудалом з соломи³⁷.

У Криму, незважаючи на засилля меншовиків у Кримському союзі РСДРП, в ряді міст цілеспрямована діяльність більшовиків привела до бойкоту Думи. Відомо, що в Севастополі більшість робітників приєдналась до бойкоту. Робітники порту і адміралтейства не з'явилися на вибори уповноважених. У січні 1906 р. Ялтинською організацією РСДРП були видані дві листівки. Їх зміст певною мірою відображає боротьбу більшовицької і меншовицької тактик. В одній з них обґрунтування бойкоту Думи поєднується з закликом готуватися до збройного повстання³⁸, а в другій — поруч з роз'ясненням анти-

³³ Там же, ф. 386, оп. 1, спр. 798, арк. 24.

³⁴ Ленін В. І. Чи бойкотувати Державну думу? // Повне збір. творів.— Т. 12.— С. 148.

³⁵ ЦДІА УРСР, ф. 386, оп. 1, спр. 798, арк. 24.

³⁶ Центр. парт. арх. Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 72, оп. 3, спр. 635, арк. 30.

³⁷ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.).— С. 446.

³⁸ Там же.— С. 399—400.

народності Думи пропонується записуватись у виборчі списки під приводом того, що на виборчих зборах «повинно бути якомога більше свідомих людей»³⁹. Тут же містилось і гасло Установчих зборів і визнання необхідності підготовки до збройного повстання. Така нечіткість у постановці завдань пролетаріату певним чином пояснюється недостатньо послідовним відстоюванням більшовицьких поглядів під впливом меншовицької позиції.

Листівки Одеського об'єднаного комітету свідчать про те, що тут більшовикам вдалось відстояти тактику бойкоту. Спеціально виданий «Предвыборный листок» № 3 — додаток до органу Одеського об'єднаного комітету «Летучий листок» не тільки закликав до бойкоту, але й давав роз'яснення щодо організації відповідної агітаційної роботи. Її здійснення передбачалось і на передвиборних зборах⁴⁰. В листівці Одеського об'єднаного комітету, виданій вже після виборів, наводяться дані про участь у бойкоті більшості робітників на заводах Гена, Шелля, Люльки, в майстернях Російського товариства пароплавства і торгівлі, в друкарні Левінсона та на інших підприємствах. З 17 тис. чоловік участь у виборах взяли лише 1700⁴¹.

Найбільш свідома і революційно настроєна частина робітників йшла за більшовиками. Але, незважаючи на це, Дума була скликана. Її бойкот не супроводжувався широким революційним піднесенням, як це було в 1905 р. Та, будучи помилковою, тактика бойкоту Думи в 1906 р. стала своєрідною школою політичного виховання пролетаріату. На Україні яскраво виявились всі складності, з якими зустрічались більшовики у здійсненні цієї тактики, оскільки тут протиборство більшовиків і меншовиків носило надзвичайно гострий характер.

В оцінці значення бойкоту І Думи в науковій літературі мають місце деякі розходження⁴². Більшість авторів, спираючись на ленінську вказівку про помилковість бойкоту І Думи, дану в книзі «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», відзначають невідповідність бойкотистської тактики умовам спаду революції. Разом з тим є думка про правильність бойкоту в 1906 р.⁴³ Її прихильники абсолютизують висловлювання В. І. Леніна про користь бойкоту. В серпні 1906 р., після розпуску І Думи, в статті «Про бойкот» В. І. Ленін писав: «Розпуск Думи наочно показав тепер, що бойкот в умовах весни 1906 р. безсумнівно був правильною, взагалі кажучи, тактикою і приніс користь»⁴⁴. Далі В. І. Ленін відзначає, що цінним було розгортання агітації, в ході якої народ одержав необхідні перестороги відносно царської конституції і яка містила критику партії кадетів. При цьому важливо звернути увагу на методологічну настанову В. І. Леніна: «Агітаційну і організаційну роботу можна виконати на ґрунті участі у виборах не гірше, ніж на ґрунті бойкоту»⁴⁵, що в кінцевому рахунку буде залежати від наявності або відсутності широкого революційного піднесення народу. Бойкот для більшовиків був питанням не принципу, а доцільності⁴⁶.

Зовсім іншого роду помилковість меншовицької тактики напівбойкоту. Вона викликана не складністю врахування перспектив революційного руху пролетаріату, а відривом від нього. Не випадково меншовицька тактика напівбойкоту зазнала поразки. Після обрання уповноважених вийшов урядовий закон проти бойкоту. «Уповноваже-

³⁹ Там же.— С. 401.

⁴⁰ Там же.— С. 453.

⁴¹ Там же.— С. 463—464.

⁴² Їх аналіз міститься в статті Чиковани А. Ю. Большевицкая партия в революции 1905—1907 гг.: Некоторые вопросы новейшей историографии // Вопр. истории КПСС.— 1985.— № 1.— С. 97.

⁴³ Зайчиков Г. И. Думская тактика большевиков (1905—1907 гг.).— С. 39.

⁴⁴ Ленин В. И. Про бойкот // Полне збр. творів.— Т. 13.— С. 322.

⁴⁵ Ленин В. И. Як пишеться історія... // Там же.— Т. 14.— С. 62—63.

⁴⁶ Там же.— С. 62.

ні,— відзначав В. І. Ленін,— потрапили в лещата: або піти в тюрму за агітацію на користь бойкоту, або обрати виборщиків»⁴⁷. Часто меншовики вже не могли зупинити виборчу кампанію на першому етапі і уповноважені, порушуючи дану обіцянку, обирали виборщиків. Так, меншовики Одеси, Харкова, Полтави взяли участь у виборах на всіх стадіях⁴⁸.

Більшовицька тактика активного бойкоту Думи і в 1905 р., коли вона була правильною і привела до очікуваного результату — зриву недемократичного представницького органу, і в період спаду революції, коли вона вже не відповідала новим умовам боротьби і не дала сподіваних наслідків, була тактикою активної дії, розгортання агітаційно-пропагандистської роботи в масах. В обох випадках позитивним наслідком її здійснення було політичне виховання пролетаріату. Агітація і пропаганда, проведені більшовиками України, допомагають зрозуміти, як складався досвід партії у боротьбі проти парламентських ілюзій. З уроку бойкоту витікала нова тактика щодо Думи, яка передбачала використання більшовиками цього легального органу.

⁴⁷ Ленін В. І. Перемога кадетів і завдання робітничої партії // Там же.— Т. 12.— С. 259—260.

⁴⁸ Павлов М. П. Указ. соч.— С. 75.

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Рецензії приймаються разом з рецензованою книгою.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Тема 3. ПАРТІЯ — НАТХНЕННИК І ОРГАНІЗАТОР ПЕРЕМОГИ ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ. ТРИУМФАЛЬНА ХОДА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (березень 1917—1918 рр.)

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції — головна подія ХХ ст., з якої почалася нова епоха суспільного розвитку — епоха переходу людства від капіталізму до соціалізму. Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов влучно назвав Жовтень «зоряною годиною» людства, його світанковою зорею¹. Під впливом Жовтня у світі сталися грандіозні зміни: утворилася світова соціалістична система, розпалася колоніальна система імперіалізму, на небачену висоту піднявся революційний рух найширших народних мас. Все це зумовлює величезне значення вивчення історичного досвіду діяльності партії більшовиків у період Жовтневої революції. Крім того, є ще одна обставина, яка посилює актуальність теми, — нерозривний зв'язок, історична наступність подій 1917 р. і сучасних процесів, що відбуваються в нашому суспільстві. Нині, коли ми йдемо революційним шляхом перебудови, прагнучи надати соціалізму найсучасніших форм, радянські люди з особливим інтересом звертаються до повчальних уроків посправжньому революційної діалектики у визначенні, уточненні, оперативній зміні лозунгів моменту та конкретних шляхів втілення їх у життя в 1917 р.

Внаслідок скорочення кількості годин, виділених на лекції з цієї теми, радимо прочитати їх лише дві, щоб привернути увагу студентів до вузлових проблем. Орієнтовний план лекцій може бути таким:

1 лекція. Партія — натхненник і організатор перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

1. Вироблення партією стратегії і тактики в революції.
2. Боротьба більшовиків за маси в період підготовки соціалістичної революції.
3. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції, її все-світньо-історичне значення.

2 лекція. Боротьба партії за розвиток соціалістичної революції та зміцнення Радянської влади.

1. Триумфальна хода Радянської влади.
2. Боротьба партії за демократичний мир і вихід країни з війни.
3. Робота партії по організації управління країною, будівництву основ соціалістичної економіки.

Пристаючи до вивчення теми, слід мати на увазі, що останнім часом радянські історики уточнили ряд принципових питань діяльності партії у 1917 р., зокрема дали об'єктивну оцінку труднощів, які довелося долати в процесі підготовки до збройного повстання в Петрограді, позицій керівних діячів партії на різних етапах революції; історія Жовтня збагатилася прізвищами людей, які брали активну участь у революції, але були незаслужено забуті. Враховуючи це, радимо, готуючись до лекцій, використати, насамперед, найновішу літературу, що вийшла до 70-річчя Великого Жовтня².

¹ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— К., 1987.— С. 3.

² Великая Октябрьская социалистическая революция: Энциклопедия. Изд. 3-е, доп.— М., 1987.— 639 с.; Октябрьская революция: Вопросы и ответы.— М., 1987.—

Оскільки студенти вже обізнані з основними подіями соціалістичної революції, центральне місце у першій лекції слід звернути на аналіз стратегії і тактики партії та їх реалізацію. Адже у період боротьби за перемогу соціалістичної революції з особливою силою виявилось політичне мистецтво В. І. Леніна та його соратників. «Керівництво партії,— зазначав М. С. Горбачов,— продемонструвало здатність до колективного творчого пошуку, відмови від стереотипів, від лозунгів, які ще вчора, в іншій обстановці здавались незаперечними і єдино можливими. Можна сказати, що сам плин ленінської думки, вся діяльність більшовиків, яка відзначалася швидкою зміною форм і методів роботи, гнучкістю і неординарністю тактичних вирішень, політичною сміливістю,— найяскравіший взірець антидогматичного, справді діалектичного, а отже — нового мислення. Так, і тільки так, мислять і діють справжні марксисты-ленінці, особливо в часи переломні, критичні, коли вирішується доля революції і миру, соціалізму і прогресу»³.

Вироблення партією стратегії і тактики після повалення царизму проходило у складній обстановці. До того ж більшовикам протистояв табір численних політичних противників. До нього входило не менш як 70 буржуазних та дрібнобуржуазних партій. Незважаючи на різні політичні програми й тактику, вони займали фактично тотожні позиції з таких кардинальних питань, як ставлення до Тимчасового уряду, війни, перспектив розвитку революції (хоча мотиви були різними). Всі вони підтримували Тимчасовий уряд, висловлювалися за продовження війни (за винятком окремих груп інтернаціоналістів). Що ж до дальшого розвитку революції, то буржуазні партії вважали, що революція зайшла дуже далеко, і слід зробити все, щоб зупинити її розгортання. Дрібнобуржуазні партії, які називали себе соціалістичними, вважали, що Росія ще не дозріла до соціалістичної революції.

На відміну від інших політичних партій більшовики закликали трудящих до поглиблення революції, викривали імперіалістичний характер війни, антинародну політику Тимчасового уряду. Проте виробити всебічно обгрунтовану стратегію і тактику Російському бюро ЦК і місцевим організаціям партії в перший місяць після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції не вдалося. Пояснюється це, насамперед, винятковою складністю, своєрідністю становища в Росії. Багато хто не побачив головної своєрідності Лютневої революції, яка на відміну від звичайної буржуазної революції не лише змела царську монархію, передала владу до рук буржуазії, але й привела одночасно до встановлення революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства в особі Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Таким чином, головне питання революції — про владу — було вирішено. Не зрозумівши цієї своєрідності революції — двовладдя, деякі партійні працівники неточно визначали революційний момент, що переживала країна, вважаючи, що буржуазно-демократична революція ще не закінчилася. При цьому вони посилались і на те, що вимоги програми-мінімум РСДРП — про ліквідацію поміщицького землеволодіння, знищення національного гніту, встановлення 8-годинного робочого дня — не виконані.

Обгрунтовану стратегію і тактику партії в нових умовах розробив В. І. Ленін у працях, написаних одразу ж після повалення царизму («Листи з далека», листи до О. М. Коллонтай, Я. С. Ганецького, телеграма більшовикам, які від'їздять до Росії та інші), а згодом у Квітневих тезах та працях, присвячених їх роз'ясненню.

480 с.; Партия Октябрьской революции: История КПСС в вопросах и ответах.— М., 1987.— 240 с.; Гамрецкий Ю. М., Тимченко Ж. П., Щусь О. И. Триумфальное шествие Советской власти на Украине.— К., 1987.— 438 с.; Стратегия и тактика большевиков в борьбе за победу Октября.— М., 1988.— 188 с.; та ін.

³ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— С. 6—7.

Своєрідність становища в Росії Володимир Ілліч вбачав у переході від першого етапу революції, коли владу захопила буржуазія, до другого етапу, коли вона мала перейти до пролетаріату та найбідніших верств селянства. В. І. Ленін накреслив конкретний план переходу до соціалістичної революції з використанням Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів — виборних політичних органів, які були народжені революційною творчістю найширших народних мас.

Як уявляв В. І. Ленін механізм переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну? Висунутий ним лозунг «Вся влада Радам!» закликав, насамперед, до здійснення в країні повновладної революційно-демократичної диктатури пролетаріату та селянства у вигляді Республіки Рад. Причому вождь партії враховував, що на першому етапі революції більшість у Радах — органах революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства — належатиме представникам дрібнобуржуазних партій, насамперед меншовикам та есерам. Встановлення диктатури пролетаріату та селянства в особі Рад, незважаючи на те, що в них переважали угодовці, було б кроком вперед, прискорило б процес звільнення мас з-під впливу дрібнобуржуазних партій, які вже не могли б хватитися за спину Тимчасового уряду.

Накреслюючи шляхи розвитку революції після повалення царизму, В. І. Ленін виходив з того, що двовладдя можна було ліквідувати в той час лише мирним шляхом, оскільки широкі маси трудящих ще довіряли буржуазії, чому значною мірою сприяла підтримка Тимчасового уряду з боку Рад, очолюваних меншовиками та есерами. Тому головне завдання партії більшовиків у той момент полягало в роз'ясненні трудящим смислу їх боротьби, реальних інтересів кожного класу та партії. В. І. Ленін був твердо впевнений в тому, що наступна боротьба всередині Рад, в ході якої маси переконаються у правоті більшовиків, дасть можливість мирним шляхом добитися переростання революційно-демократичної диктатури пролетаріату та селянства в диктатуру пролетаріату.

Володимир Ілліч визначив лозунги партії і з усіх інших актуальних проблем моменту. Гранично чіткий лозунг «Ніякої підтримки Тимчасовому урядові!» поклав край хитанням щодо буржуазного уряду. Обгрунтовуючи тактику з проблем війни та миру, В. І. Ленін виступив проти найменших поступок «революційному оборонству». Було накреслено чергові завдання партії в економічній галузі, у внутріпартійній роботі.

Обгрунтовуючи шляхи переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, В. І. Ленін попереджав про можливість зміни становища в країні і відповідно до цього тактики партії. Так воно і сталося. У липні 1917 р., коли в країні встановилося єдиновладдя контрреволюційної буржуазії, яка застосувала зброю проти революційних мас, репресії проти більшовиків та інших лівих сил, РСДРП(б) довелося змінити тактику, тимчасово зняти лозунг «Вся влада Радам!». Причина полягала в тому, що Ради, по-перше, були скомпрометовані відкритою підтримкою їх лідерами — меншовиками та есерами — контрреволюційних дій Тимчасового уряду. По-друге, підтримуючи цей лозунг, більшовики мимоволі породжували ілюзії щодо Рад, які були безсилі перед контрреволюцією. Тепер робітники і селяни могли взяти владу лише шляхом збройної боротьби проти контрреволюційної буржуазії. Нова тактика партії була всебічно обгрунтована В. І. Леніним у працях «До лозунгів», «Політичне становище», «Початок бонапартизму» та ін.

До речі, пізніше, після розгрому заколоту генерала Корнілова, коли становище в країні знову змінилося (різко прискорився відхід широких народних мас від меншовиків та есерів, співвідношення класових сил стало на користь більшовиків, активізувалася більшовизація Рад) РСДРП(б) ще раз змінила тактику. Був відновлений лозунг «Вся

влада Радам!», який з середини вересня 1917 р. означав фактично заклик до повстання, до встановлення влади пролетаріату.

Вирішальна роль у розробці стратегії і тактики в революції належала В. І. Леніну, який на кожному її етапі обґрунтовував практичні кроки партії, але затверджувалися нові лозунги (іноді після гострих дискусій) завжди на з'їздах, конференціях, Центральним Комітетом. Так, курс на соціалістичну революцію був прийнятий VII (Квітневою) Всеросійською конференцією РСДРП(б), зміна тактики після липневих подій і прийняття курсу на збройне повстання — на VI з'їзді РСДРП(б), питання тактики регулярно обговорювалися на засіданнях ЦК партії.

Робота VI з'їзду та VII конференції РСДРП(б) широко висвітлена в літературі. В ній розкрита роль В. І. Леніна в їх підготовці та проведенні, охарактеризоване значення прийнятих ними рішень. Однак на одному питанні — висвітленні внутріпартійної боротьби в партії в той час — слід зупинитися.

Останнім часом у літературі висловлена думка про перебільшення істориками ролі внутріпартійної боротьби в партії, в т. ч. в 1917 р. Але ж гостра принципова боротьба за правильну лінію в партії була. Наприклад, на VII (Квітневій) Всеросійській конференції РСДРП(б) курс партії на соціалістичну революцію довелося відстоювати у принциповій боротьбі проти помилкових поглядів Л. Б. Каменєва, О. І. Рикова, Г. Л. Пятакова. На VI з'їзді партії гострій критиці були піддані неправильні погляди з ряду питань, які поділяли М. І. Бухарін, Є. В. Преображенський та ін. Однак помилково трактувати погляди і виступи вказаних вище осіб як свідому спробу перешкодити партії у здійсненні її планів. Вони щиро помилялися, шукаючи правильної відповіді на складні питання, висунуті самим життям. Дискусії з ними були корисними, оскільки давали можливість ще раз перевірити правильність запропонованих рішень. До речі, про це В. І. Ленін говорив на VII конференції РСДРП(б), доводячи доцільність обрання Л. Б. Каменєва до складу ЦК, проти чого виступали деякі делегати: «Те, що ми сперечаємося з т. Каменєвим, дає тільки позитивні наслідки. Присутність т. Каменєва дуже важлива, тому що дискусії, які веду з ним, дуже цінні. Переконавши його, після труднощів, дізнаєшся, що цим самим переборюєш ті труднощі, які виникають у масах»⁴.

Для правильного розуміння характеру внутріпартійної боротьби в той час доречно нагадати і про те, що, незважаючи на розходження, гострі дискусії, всі резолюції як на Квітневій конференції, так і на VI з'їзді були прийняті абсолютною більшістю голосів. На Квітневій конференції, наприклад, резолюція «Про війну» була прийнята переважною більшістю її учасників при 7, які утрималися; «Про ставлення до Тимчасового уряду» — більшістю при 3 — проти і 8, що утрималися; «Про Ради робітничих і солдатських депутатів» — більшістю при 3, які утрималися; «З аграрного питання» — більшістю при 11, що утрималися. Єдиною резолюцією, яка виявила значну розбіжність голосів, була «З національного питання» (за — 56, проти — 16, утрималися — 18). Це пояснюється надзвичайною складністю проблеми, що обговорювалася. Ще більш однотайним було голосування за резолюції (ленінські за змістом) на VI з'їзді РСДРП(б). Під час обговорення питання про з'явлення В. І. Леніна на суд Тимчасового уряду було висловлено кілька майже протилежних точок зору, а резолюція про його нез'явлення на суд була прийнята одноголосно (автор резолюції — М. І. Бухарін). Одноголосно була прийнята резолюція з питання «Поточний момент і війна». Всього від 2 до 4 делегатів утрималися при голосуванні резолюцій «Про діяльність ЦК», «Про політичне становище», «Про економічне становище», затвердженні нового Статуту

⁴ Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков). Апрель 1917 года: Протоколы.— М., 1958.— С. 322.

РСДРП. Все це свідчить, що дискусії по складних питаннях не заважали, а навпаки, сприяли виробленню правильних рішень.

Однією з проблем, в якій студенти орієнтуються недостатньо й без з'ясування якої не можна глибоко розкрити роль партії в революції, є партійне будівництво у 1917 р.⁵ Період підготовки до соціалістичної революції був якісно новим періодом у партійному будівництві в РСДРП(б). Повалення царизму дало змогу партії вийти з підпілля і перебудувати всю свою діяльність на основі принципів демократичного централізму. Ряди партії на час Лютневої буржуазно-демократичної революції були нечисленними — 24,6 тис. чол. У багатьох місцях діяли об'єднані організації РСДРП, до яких входили як більшовики, так і меншовики.

В нових умовах зміцнення партії В. І. Ленін вважав одним з центральних її завдань. Причому головне він бачив у тому, щоб не дати заплутати себе в «об'єднавчі» спроби із соціал-патріотами. Завдяки принципів позиції Володимира Ілліча, ЦК партії об'єднавчі ілюзії досить швидко зживалися. На час Жовтневої революції майже повсюдно були створені самостійні більшовицькі організації. Разом з тим партія настійно проводила курс на об'єднання з групами, що стояли на позиціях інтернаціоналізму. Яскравим прикладом цього є об'єднання з більшовиками «міжрайонців» (близько 4 тис. чол.), які взяли активну участь у підготовці та проведенні VI з'їзду РСДРП(б). Вхід «міжрайонців» до єдиної партії зміцнив єдність інтернаціоналістів країни у відповідальний час підготовки до соціалістичної революції. За вісім місяців революції партія зросла у 15 разів і досягла на момент Жовтневої революції 350 тис. чол. Була створена широка мережа організацій РСДРП(б), яка включала 13 обласних та крайових, 32 губернські, 334 міські, 348 районних, 35 повітових комітетів; 350 організацій РСДРП(б) діяло в армії. Дві обласні партійні організації були створені на Україні — у Південно-Західному краї і Донецько-Криворізькому басейні.

Важливою проблемою є висвітлення боротьби партії за маси в ході підготовки революції. Досі в працях з історії Жовтневої революції дещо згладжувалися труднощі у вирішенні цього завдання. Щоб правдиво оцінити роль партії більшовиків у завоюванні на свій бік трудящих, слід об'єктивно оцінити ставлення мас до різних політичних партій на різних етапах революції. Незважаючи на те, що після скинення царизму більшовики дали більш точну оцінку політичного становища в країні і тих завдань, які відповідали корінним інтересам трудящих, останні у більшості своїй підтримали спочатку угодівські партії. Дрібнобуржуазні погляди на політику охопили найширші народні маси, в тому числі багатьох робітників. Внаслідок цього і в органи народної влади — Ради — у більшості були обрані меншовики, есери, представники дрібнобуржуазних націоналістичних партій. Маса наївно повірили в те, що тепер без боротьби можна задовольнити всі свої інтереси.

Розгорнувши широку політичну роботу в масах, більшовики використовували всі засоби агітації й пропаганди. Важливу роль у цій справі відіграла легальна преса. На початок липня в країні виходило вже понад 50 більшовицьких газет і журналів. Ефективно використовувалася також усна агітація. На арену гострої боротьби за маси перетворилися Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, профспілки, фабзавкоми. Робота велася серед всіх верств трудящих — робітників, солдатів, селян.

Про зростання політичної свідомості мас, поступовий перехід їх на позиції більшовиків свідчить аналіз настроїв трудящих у ході трьох

⁵ Заорская И. Ю., Обичкин О. Г. От подполья до победы Октября: Очерки истории строительства РСДРП(б). Февраль — октябрь 1917 года. — М., 1987. — 272 с.

політичних криз — Квітневої, Червневої, Липневої, що були своєрідними етапами розгортання в країні загальнонаціональної кризи. Аналізуючи лозунги, за якими йшли трудящі багатьох міст під час кожної з криз, можна відчувати зміни у свідомості і настроях мас. Якщо під час квітневих демонстрацій більшість демонстрантів своє обурення спрямувала лише проти окремих, найбільш реакційних міністрів Тимчасового уряду («Геть Мілюкова!», «Геть Гучкова!»), то вже у червневій демонстрації більшість демонстрантів у Петрограді, Харкові, Києві, Катеринославі, Луганську та інших містах підтримали більшовицький лозунг «Вся влада Радам!».

Силу свого впливу на маси більшовики яскраво продемонстрували в липні 1917 р., коли гостре незадоволення трудящих кривавою авантюрою Тимчасового уряду, який розпочав наступ на фронті і загубив десятки тисяч солдатів, вилилося у стихійний рух, спрямований проти уряду. Більшовики робили все, щоб надати виступу мирного характеру, оскільки на той час пролетарів і солдатів Петрограда не підтримали б найширші маси інших міст та районів країни.

Важливим етапом підготовки мас до висновку про необхідність відмови від підтримки Тимчасового уряду та дрібнобуржуазних партій були серпневі події 1917 р. На той час широкі народні маси вже переконалися у нездатності буржуазного уряду задовольнити їх вимоги. Чашу терпіння мас перепополнила звістка про заколот генерала Л. Г. Корнілова. Спроба найбільш реакційних кіл буржуазії добитися ліквідації революції, відновлення монархії викликала вибух обурення трудящих. Наляканий цим, голова уряду О. Ф. Керенський змушений був відмежуватися від Корнілова, оголосивши його заколотником і усунувши від посади верховного головнокомандуючого.

Усвідомлення масами істини, що поміщики і буржуазія здатні на все заради захоплення всієї влади у країні, зумовило швидкий перехід трудящих на бік більшовиків, які очолили практичну боротьбу проти заколоту Корнілова. Узагальнюючи відомості, що надходили в той час з місць, секретар ЦК РСДРП(б) Я. М. Свердлов писав: «Звідусіль надходять відомості про зростання нашого впливу в широких масах і відповідно до цього зростання наших організацій»⁶.

До початку соціалістичної революції партія більшовиків була підготовлена не лише політично та організаційно, а й теоретично. Восени 1917 р. В. І. Ленін створив серію праць, в яких розробив вчення про державу нового типу («Держава і революція»), обґрунтував економічну платформу партії в революції, теоретично довів здатність більшовиків завоювати й утримати владу («Чи вдержать більшовики державну владу?»).

Величезною заслугою В. І. Леніна перед партією є створення на основі творчого розвитку вчення К. Маркса і Ф. Енгельса плану збройного повстання, який по праву називається ленінським. У праці «Марксизм і повстання» Володимир Ілліч розкрив об'єктивні передумови перемоги повстання, в статті «Поради стороннього» — правила повстання, в працях «Більшовики повинні взяти владу», «Марксизм і повстання» — оперативний план повстання (послідовність вирішення завдань, комбіноване використання революційних сил, виділення ударних сил для розв'язання найвідповідальніших завдань тощо)⁷.

В період підготовки до Жовтневої революції у всій повноті розкрилася роль Центрального Комітету партії більшовиків, як справжнього органу колективного керівництва. Студенти виявляють великий інтерес до складу ЦК у 1917 р., його роботи, ролі окремих його членів у революції, тим більше, що половина з них у роки культу особи Сталіна були репресовані. Тому доцільно назвати повний склад ЦК,

⁶ Свердлов Я. М. Вибрані твори.— К., 1961.— Т. 2.— С. 43.

⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 34.— С. 226—228, 229—234; 362—364.

що діяв у 1917 р. На VII (Квітневій) конференції до складу Центрального Комітету було обрано 13 осіб, на VI з'їзді — 31⁸.

Цікаво проаналізувати соціальний, національний і віковий склад ЦК, обраного на VI з'їзді. Два його члени були кадровими робітниками (О. С. Кисельов та М. К. Муранов). У ЦК були представлені 8 національностей (16 росіян, 6 євреїв, 3 українця, 2 грузини, 1 вірменин, 1 латиш, 1 поляк, 1 німець). Вік делегатів: 25—35 років — 14 чол., 35—40 років — 9, 40—45 років — 5 і лише одному з них — В. І. Леніну — було 47 років⁹. Незважаючи на молодість, всі обрані до ЦК пройшли сувору школу класової боротьби.

Центральний Комітет колективно керував партією. У серпні — жовтні 1917 р. відбулося два Пленуми (у серпні) і 30 засідань ЦК (серпень — 11, вересень — 9, жовтень — 10)¹⁰. Діяльність ЦК ґрунтовно проаналізована в науковій літературі. Але одне питання, що стосувалося обговорення, прийняття та практичної реалізації ЦК рішень про повстання, слід розглянути детальніше. Справа в тому, що до останнього часу у наукових виданнях замовчувалося те, що частина членів ЦК недооцінювала значення ретельної підготовки до нього та його оперативного здійснення. Згадували лише про штрейкбрехерську поведінку Л. Б. Каменєва, Г. Є. Зінов'єва та дворушництво Л. Д. Троцького. Але слід зазначити, що певний час значна частина членів ЦК виявляла хитання у питанні про повстання. 15(22) вересня після обговорення листа В. І. Леніна «Більшовики повинні взяти владу» ЦК відкинув практичні пропозиції В. І. Леніна і прийняв рішення зберегти лише один примірник його, не надсилаючи на місця¹¹. В наступні дні (до 10 жовтня), хоч і відбулося 8 засідань ЦК, питання про повстання на них не порушувалося. Лише після появи В. І. Леніна на засіданні 10 жовтня ЦК обговорив його і затвердив відповідне рішення. На розширеному засіданні ЦК також було схвалено ленінську резолюцію про поточний момент (за — 19, проти — 2, утрималися — 4). Але є підстави казати про те, що В. І. Ленін не був повністю задоволений ходом підготовки до повстання, він квапив її, брав безпосередню участь в цьому процесі. Про це свідчить і його «Лист членам ЦК», написаний ввечері 24 жовтня (6 листопада). Вказуючи, що становище є вкрай критичним, Володимир Ілліч повторив тезу, яку висловив у попередньому листі до ЦК: «...прогаяння в повстанні смерті подібне»¹². «Не можна чекати!! Можна втратити все!!», — писав В. І. Ленін¹³. У той же вечір В. І. Ленін вирушив у Смольний і безпосередньо очолив керівництво повстанням, що почалося. 25 жовтня сталася найвидатніша подія ХХ століття — в Росії перемогла Велика Жовтнева соціалістична революція. «Революція стала безприкладним злетом історичної творчості мас, зоряною годиною перемігшого народу, який скинув ярмо капіталістичної і поміщицької експлуатації»¹⁴. Розкриваючи це положення, радимо піддати критиці домисли буржуазних фальсифікаторів, які намагаються довести «верхівковий» характер Великого Жовтня, зображують його як «заколот», «путч», здійснений групою більшовиків¹⁵.

⁸ Повний склад ЦК, що діяв у 1917 р., наведений у книзі: Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия. — С. 571.

⁹ Ерыкалов Е. Ф., Камешков Б. Н. Ленинский ЦК — штаб Великого Октября. — Л., 1977. — С. 50.

¹⁰ Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б): Август 1917—февраль 1918 г. — М., 1958. — С. 3—123.

¹¹ Там же. — С. 55.

¹² Ленин В. И. Лист членам ЦК. 24 жовтня 1917 року. — Повне зібр. творів. — Т. 34. — С. 414.

¹³ Там же.

¹⁴ До радянського народу: Звернення Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу // Рад. Україна. — 1987. — 14 берез.

¹⁵ Див. нову літературу з цієї проблеми: Критика современных буржуазных концепций в курсе истории КПСС. — Киев, 1986. — С. 91—103; Почему победили большевики: Ответ фальсификаторам истории Великого Октября. — М., 1987. — 300 с.

Про дійсно народний характер Великого Жовтня свідчили і перші декрети Радянської влади «Про мир», «Про землю», прийняті II Всеросійським з'їздом Рад. Вони відповідали найзаповітнішим мріям трудящих. Про це говорить і створення першого у світі робітничо-селянського уряду — Ради Народних Комісарів на чолі з В. І. Леніним. На жаль, до останнього часу ми не називали ряд прізвищ перших радянських народних комісарів, оскільки багато хто з них став жертвою культу особи Сталіна. Нині всіх їх можна назвати по імені¹⁶.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції докорінним чином змінила становище партії більшовиків: вона стала правлячою. У передмові до 2-го видання праці «Чи вдержать більшовики державну владу?» В. І. Ленін зазначав, що питання про владу з галузі теорії переведене у практичну сферу. Він підкреслив: «Завдання тепер у тому, щоб **практикою** передового класу — пролетаріату — довести життєвість робітничого і селянського уряду»¹⁷.

Основними напрямками практичної діяльності партії у той час були такі: подання практичної допомоги у встановленні Радянської влади на місцях, забезпечення виходу з війни, будівництво держави нового типу, створення основ соціалістичної економіки. Кожний з них — окрема проблема, яка вимагає свого висвітлення в лекції.

За неповних чотири місяці (з 25 жовтня 1917 до середини лютого 1918 р.) Радянська влада пройшла тріумфальною ходою по всій країні: вона була встановлена у 97 губернських центрах і великих містах країни. Причому всупереч домислам наших ідейних противників про те, нібито її повсюдно утверджували за допомогою зброї, вона перемогла, за даними академіка І. І. Мінца, у 80 містах мирним шляхом і лише в 17 після збройного повстання¹⁸. Розкриваючи хід боротьби за владу Рад, радимо використати карти, які допоможуть студентам конкретніше уявити її розвиток в окремих районах країни¹⁹. Велике значення має висвітлення особливостей її встановлення в регіонах, зокрема на Україні, де більшовикам довелося долати впертий опір націоналістичної контрреволюції, що групувалася навколо Центральної ради. При розгляді цього питання можна скористатися матеріалами ґрунтовної колективної монографії українських істориків²⁰, а також нарисів історії Компартії України та обласних партійних організацій.

Однією з найгостріших проблем, що виникли перед Радянською державою, було забезпечення виходу країни з війни. Декрет про мир визначив магістральний напрямок її боротьби за мир. Але реалізувати його в умовах, коли нашій країні протистояв увесь капіталістичний світ, було тяжкою справою. Про це, зокрема, свідчила відмова урядів держав Антанти підписати мир, а також важкі умови мирної угоди, запропоновані нам Німеччиною.

Після демонстрації по телебаченню серії фільмів «Штрихи до портрету В. І. Леніна» (один з них присвячений Брестському миру) студенти з інтересом слухають розповідь про напружену боротьбу, яку довелося витримати В. І. Леніну проти «лівих комуністів», що заперечували необхідність і можливість його підписання, та провокаційних кроків Троцького, котрий фактично зривав цей акт. П'ять разів В. І. Ленін виносив на розгляд ЦК питання про негайне підписання мирного договору і кожного разу залишався у меншості. Але він твердо вірив у свою правоту і вперто добивався прийняття правильного рішення.

¹⁶ Великая Октябрьская социалистическая революция: Энциклоп.— С. 480.

¹⁷ Ленін В. І. Чи вдержать більшовики державну владу?— Повне збір. творів.— Т. 34.— С. 275.

¹⁸ Минц И. И. История Великого Октября.— М., 1973.— Т. 3.— С. 704—705.

¹⁹ Великий Октябрь: Атлас.— М., 1987.— С. 92—114.

²⁰ Гамрецький Ю. М., Тимченко Ж. П., Щусь О. И. Указ. соч.— С. 25—71.

Студенти часто запитують: «Чому спочатку позицію В. І. Леніна не підтримала більшість членів ЦК?». Справа полягала в тому, що група «лівих комуністів» на чолі з М. І. Бухаріним, що утворилася в той час у партії, вважала, що порятунок російської революції — у революції на Заході. Для її прискорення вони пропонували оголосити революційну війну міжнародному імперіалізму, в тому числі й німецькому. Ще одну точку зору обстоював нарком іноземних справ Л. Д. Троцький, який висунув пропозицію — армію демобілізувати, миру не підписувати. Лише після того, як німецькі війська почали наступ проти Країни Рад, сталися зміни в позиціях, які займали деякі члени ЦК. 18 лютого вперше при голосуванні питання про відновлення мирних переговорів В. І. Леніна підтримала більшість (за — 7, проти — 5, утримався — 1). VII екстрений з'їзд партії, скликаний у березні 1918 р., більшістю (за — 30, проти — 12, утрималися — 4) прийняв ленінську резолюцію про війну та мир.

Одне із складних питань теми — висвітлення діяльності партії по будівництву основ соціалістичної економіки, держави нового типу. Нині, здійснюючи революційну перебудову в країні, ми постійно звертаємося до ленінської спадщини з питань соціалістичного будівництва. Тому в лекціях цій проблемі слід приділити значну увагу, враховуючи й те, що новою учбовою програмою з історії КПРС семінарські заняття за працею В. І. Леніна «Чергові завдання Радянської влади» не передбачені.

Перші кроки на шляху організації соціалістичного будівництва були зроблені партією відразу ж після перемоги революції. ВЦВК, РНК, ВРК установили робітничий контроль на підприємствах, здійснювали націоналізацію банків і підприємств. Були анульовані зовнішні та внутрішні позики. Наприкінці листопада 1917 р. для керівництва народним господарством країни створено Вищу Раду Народного Господарства, на яку було покладене завдання підготувати перехід від робітничого контролю до безпосереднього управління господарством на основі націоналізації промисловості, транспорту й банків.

Підписання мирної угоди дозволило партії по-справжньому взятися за економічні проблеми. Як це зробити в умовах будівництва нового суспільства? На це запитання В. І. Ленін відповів у праці «Чергові завдання Радянської влади». Він висунув такі завдання: організувати всенародний облік і контроль, підвищити трудову дисципліну і продуктивність праці, розгорнути змагання. В. І. Ленін розвинув вчення про шляхи залучення селянства до соціалізму. Він обґрунтував роль кооперації в цьому процесі. В. І. Ленін вважав, що її в усіх формах — виробничій, споживчій, кредитній, постачальній тощо — треба широко використати в період побудови соціалізму. Нині КПРС активно втілює в життя його настанови про організацію кооперації, щоб прискорити соціально-економічний розвиток країни.

В. І. Ленін у своїй праці зробив важливі висновки про шляхи вдосконалення діяльності Рад на основі досвіду перших 6 місяців їх роботи після перемоги Жовтневої революції. Розглядаючи ці органи як вищу форму демократизму, він рішуче виступав проти їх перетворення «у щось застигле і самодостатнє»²¹. Для розвитку соціалістичного демократизму В. І. Ленін радив поголовно (виділення наше. — **Б. К.**) залучати бідноту до практичної участі в управлінні, боротися з бюрократичними перекошуваннями Радянської влади, винищувати бур'ян бюрократизму. Як актуально лунають ці заклики сьогодні в умовах революційної перебудови суспільства! Ось чому викладач має особливо підкреслити неминуще значення ленінської теоретичної спадщини.

²¹ Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади. — Повне зібр. творів. — Т. 36. — С. 193.

Лекція завершується розповіддю про прийняття V з'їздом Рад першої радянської Конституції, яка законодавчо закріпила завоювання Жовтневої революції. Нині доцільно ґрунтовно ознайомитися із змістом і оцінити цей законодавчий документ. Незважаючи на те, що Конституція приймалася у складних умовах початку громадянської війни, вона не лише проголосила, а й гарантувала свободу спілок, зборів, совісті, друку. До речі, в ній було й положення про право відкликання з Рад тих депутатів, які не виправдали довір'я трудящих. На жаль, пізніше про нього забули. Воно було відновлене лише в наш час.

Підбиваючи підсумки роботи над темою, радимо використати насамперед матеріали святкування 70-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, а також обов'язково матеріали XIX Всесоюзної партійної конференції. Більшовики підняли народні маси на переможне повстання проти царизму, накреслили шляхи розвитку країни в нових умовах і вже в перші місяці після перемоги революції довели здатність Радянської влади вирвати державу з лабет розрухи й відсталості. Це і визначає значення досвіду, нагромадженого партією в 1917—1918 рр. «Сьогодні,— зазначив М. С. Горбачов,— ми звертаємося до Жовтневих днів, які потрясли світ, шукаємо й знаходимо в них і міцну духовну опору, і повчальні уроки. Ще й ще раз переконуємося в правильності соціалістичного вибору, зробленого Жовтнем»²².

Б. І. КОРОЛЬОВ (Київ)

²² Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— С. 4—5.

НАШ КАЛЕНДАР

**ВОЛОДИМИР ПЕТРОВИЧ
ЗАТОНСЬКИЙ**
(До 100-річчя
з дня народження)

Видатний політичний діяч, один з організаторів Комуністичної партії України і Української Радянської Республіки, протягом багатьох років — керівник відомств народної освіти і культури, а

також партійно-державного контролю республіки; військово-політичний працівник високого рангу; визначний вчений-хімік, академік; автор цікавих фундаментальних праць з історії революції, літературознавства. Чи багатьох ми можемо характеризувати так, як Володимира Петровича Затонського, 100-річчя від дня народження якого минає 8 серпня 1988 р.? Він уособлював революційну епоху, труднощі й досягнення якої, велич злету і драматизм помилок, триумф перемог і гіркоту трагедій ми нині переживаємо знову й знову.

В. П. Затонський народився і виріс в сім'ї волосного писаря на Поділлі (нині село Лисець Дунаєвецького району Хмельницької області). Юність Володимира Петровича пройшла в напруженій праці. Невситима жага знань привела його на фізико-математичний факультет Київського університету. Під час навчання в ньому (1906—1912 рр.) В. П. Затонський зазнав переслідувань за участь у революційному русі.

На початку революційної діяльності В. П. Затонський поділяв погляди меншовиків-партійців, співпрацював з більшовиками. Після Лютневої буржуазно-демократичної революції, з березня 1917 р., викладач фізичної хімії в Київському політехнічному інституті В. П. Затонський зв'язав своє життя з ленінською партією. У травні того ж року його обрано членом Київського комітету партії та Київської Ради робітничих депутатів. Під час Жовтневого збройного повстання у Києві В. П. Затонський входив до складу ревкому, керував бойовими діями робітників і солдатів міста. У листопаді-грудні 1917 р. — секретар Київського комітету РСДРП(б), один з керівників боротьби трудящих України проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції, за владу Рад.

Якби ми спробували прослідкувати життєвий шлях В. П. Затонського (він загинув у розквіті сил, за кілька днів до свого 50-річчя) за допомогою анкетних даних, то наштовхнулися б на чималі труднощі. Адже таких свідчень обмаль. І водночас сторінки життєпису цієї людини можна встановити за багатьма урядовими актами, партійними документами. Лише сухий перелік тієї кількості державних посад, що їх обіймав В. П. Затонський, зайняв би чимало місця. Досить сказати, що Володимир Петрович — член Центрального Комітету Компартії України від часу її створення, у 1923—1924 рр. — кандидат, 1925—1937 рр. — член Політбюро ЦК КП(б)У. Він — делегат усіх загальнопартійних з'їздів (від X до XVII), усіх з'їздів і конференцій КП(б)У (крім IV конференції 1920 р.), член уряду усіх складів...

Про Петроградське збройне повстання у Києві стало відомо 25 жовтня о 2-й годині дня. Робітникам і революційним солдатам, керованим більшовиками, протистояли контрреволюційні війська штабу Київського військового округу, що залишалися вірні скинутому Тимчасовому урядові. Українська Центральна рада і таємно, і відкрито допомагала штабу округу. 27 жовтня юнкери та козаки заарештували членів тільки-но створеного на об'єднаному засіданні Рад робітничих і солдатських депутатів ревкому. В. П. Затонський завдяки чудовому самовладанню і винахідливості уник арешту і організував обрання

нового складу ревкому. 29 жовтня розгорнулася запекла боротьба. Володимир Петрович підтримував зв'язок з Печерськом, що став ареною жорстоких боїв. За його вказівкою 30 жовтня до заводу «Арсенал» підійшли червоногвардійці з Подолу, Шулявки, Деміївки...

Із спогадів А. В. Іванова: «Частина наших керівних товаришів, які вціліли, в тому числі і Затонський, організувала штаб у місті і прислала нам підкріплення та харчі»¹.

Величезної мужності і сміливості вимагала агітація, яку вів Затонський у військових частинах Центральної ради в ході повстання. Слово важило тоді не менше, ніж гвинтівка. Ризикуючи життям, він виступав на мітингах солдатів, обдурених націоналістами.

Із спогадів В. П. Затонського: «На мою долю припали два українські полки. Відбулися величезні мітинги. На одному з них озвірілі офіцери мало не вбили мене, але солдати не дали, і з їхньої волі мені мусили дати слово... В одному полку пощастило так розбуркати кількох хлопців, що вони самі виступили проти керенців, за активну допомогу робітничим Радам... На Печерську одна українська частина, що була в районі бою, сама відкрила вогонь по керенцях і перейшла до нас...»².

У результаті триденних боїв війська штабу округу були розгромлені. Збройне повстання в Києві певною мірою допомогло пролетаріату Петрограда, який боровся проти антирадянського заклоту Керенського — Краснова. Однак Радянську владу у Києві тоді не було встановлено. Підступно скориставшись значною перевагою своїх сил, Центральна рада стягнула в місто націоналістичні частини. Попереду були нові бої.

У тій надзвичайно напруженій обстановці, з калейдоскопічним перебігом подій, з бурхливими змінами у розстановці класових сил не завжди вдавалося уникати помилок. Розуміючи буржуазний характер Центральної ради, підступність політики її діячів, В. П. Затонський втім згодився на невиправданий компроміс з ними і 26 жовтня 1917 р. як представник Київського комітету РСДРП(б) (разом з І. М. Крейсбергом і Г. Л. Пятаковим) ввійшов до так званого Крайового комітету по охороні революції, створеного Радою з метою утвердження своєї влади. І хоч, за словами В. П. Затонського, «недовгий роман з Радою» тривав лише близько двох днів, це призвело до дезорганізації революційних сил у вирішальний момент. На Обласному (Крайовому) з'їзді РСДРП(б) у Києві 3—5 грудня 1917 р., який став важливим кроком на шляху до утворення республіканської партійної організації, В. П. Затонський обстоював хибну позицію (відхилену з'їздом) організації, окремої від РСДРП(б) партії більшовиків України. Про це ж свідчила участь Володимира Петровича у випуску наприкінці листопада 1917 р. листівки, яка містила засуджену більшовицькими організаціями України ініціативу створення «нової партії українських більшовиків» на давно скомпрометованих національно-федералістських засадах.

Та ці помилки (вони мали місце і на I з'їзді КП(б)У) були помилками активного політичного бійця, людини щирої вдачі і гарячого серця. Вони долалися в ході жорстокої класової боротьби, під особистим впливом Леніна. Це саме ті помилки, про які Володимир Ілліч казав, що без особливої потреби про них неправильно згадувати, як про цілком виправлені³.

Після перемоги Жовтня, наприкінці 1917 р., коли на Україні активізувалися сили контрреволюції на чолі з Центральною радою, конче потрібно було утворити єдиний керівний всеукраїнський радянський

¹ Великий Жовтень на Київщині: 36. спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції.— К., 1957.— С. 8.

² Літопис революції.— 1929.— № 4.— С. 147—148.

³ Див.: Ленін В. І. Про боротьбу всередині Італійської соціалістичної партії // Повне зібр. творів.— Т. 41.— С. 396.

центр. Саме це завдання покладалося на з'їзд Рад, який мав відкритися у Києві 4 (17) грудня 1917 р. Центральна рада вдалася до зухвалої фальсифікації, організувавши неправомірне «делегатство» кількох тисяч представників куркульських «селянських спілок» та «українізованих» військових частин.

Із спогадів В. П. Затонського: «Відкривати з'їзд було доручено мені... Тільки підійшов я до столу президії й промовив: «Товариші!...», як не накинувся на мене купа українських есерів!... Стасюк, здоровий, грубий чоловічина, схопив мене ззаду за шию, жвавий Аркадій Степаненко, керівник селянських спілок, вискочив наперед і, відштовхуючи мене ліктем, почав щось кричати про те, що з'їзд незаконний. Все це тяглося кілька хвилин. Наелектризована маса, зчинивши неймовірний гармидер, кинулася бити більшовиків»⁴.

Наступного дня на засідання прибув Генеральний секретаріат Центральної ради. Погромні промови виголосили С. Петлюра та В. Винниченко. Більшовики заявили рішучий протест і змушені були залишити зал засідань...

Перший Всеукраїнський з'їзд Рад відбувся у Харкові 11—12 (24—25) грудня 1917 р. В. П. Затонського було включено до Центрального Виконавчого Комітету Рад України та до складу створеного через кілька днів першого Радянського уряду України — Народного Секретаріату, де він очолив Секретарство у справах освіти.

Важливі віхи біографії В. П. Затонського можна прослідкувати за Біографічною хронікою Володимира Ілліча Леніна. Вперше він зустрівся з Володимиром Іллічем у Петрограді 1 (14) січня 1918 р.

З Біохроніки: «Ленін приймає делегацію Радянського уряду України..., що направляється на мирну конференцію в Брест-Литовськ; розпитує їх [членів делегації] про становище на Україні, про Центральну раду, про плани Радянського уряду України; дає поради стосовно позиції української радянської делегації в Брест-Литовську, рекомендує Затонському залишитись в Петрограді як представникові Радянського Уряду України в РНК» (т. 5, с. 168).

Володимир Ілліч довго і докладно розпитував тоді Затонського про те, як він прийшов у революцію. Щиро сміявся, дізнавшись, що Володимир Петрович викладав в інституті. Дуже вже мало був схожий цей бородатий чоловік у солдатській шинелі і незграбних чоботях на «професора».

Через кілька днів В. П. Затонського було введено до складу уряду Радянської Росії як представника Радянської України. Близько місяця він працював поряд з В. І. Леніним.

Із спогадів В. П. Затонського: «Значну частину дня я висиджував у Іллічевім кабінеті, виконуючи фактично обов'язки його секретаря. Він доручив мені розібрати деякі справи, ознайомитися з деякими питаннями, щоб потім стисло все йому розповісти. Тут же, в кабінеті, де я сидів, він приймав різних відвідувачів, ...пощастило мені бути свідком того, як працював тов. Ленін... Мені самому щодо загального розвитку та розуміння більшовизму цей місяць дав дуже багато»⁵.

Відомо, яку важку і напружену боротьбу вів В. І. Ленін за укладення мирного договору в 1918 р. Очолюючи в березні делегацію Радянської України на IV Надзвичайному Всеросійському з'їзді Рад, де його було ратифіковано, саме В. П. Затонський виголосив декларацію, в якій висловлювалася палка підтримка ленінського курсу революційною Україною.

З декларації: «Ви підписали мир, нехай нечувано важкий, але ж такий, який дає вам передишку для підготовки до нової боротьби із світовим капіталом... Умови мирного договору насильно відривають

⁴ Літопис революції.— 1929.— № 4.— С. 155.

⁵ Там же.— С. 169—170.

нас від загальноросійської федерації. Ми змушені попрощатися з вами, але не назавжди, сподіваємось, ненадовго. Настане час, коли внаслідок запеклої боротьби і неминучої, звичайно, перемоги українського, російського, світового пролетаріату ми знову будемо членами єдиної соціалістичної федерації...»⁶.

В. П. Затонський перебував на передньому краї боротьби під час наступу німецьких та австро-угорських інтервентів. Очолюючи ЦВК Рад України з 25 березня 1918 р., він проводив 18 квітня у Таганрозі останнє засідання уряду, на якому у зв'язку з надзвичайною обстановкою було вирішено розпустити ЦВК, а Народний Секретаріат реорганізувати у Бюро по керівництву повстанською боротьбою в тилу ворога. До його складу ввійшло 9 чол. Одним з «дев'ятки» був і Володимир Петрович. На партійній нараді більшовиків України, що відбулася 19—20 квітня в Таганрозі, його обрано членом Організаційного бюро по підготовці і скликанню I з'їзду Компартії України. Оргбюро налагоджувало роботу по зміцненню нелегальних партійних організацій, по створенню республіканського центру. В. П. Затонський проводив наради представників парторганізацій, інструктував товаришів, які від'їжджали на територію окупованої України.

Напередодні відкриття I з'їзду КП(б)У, що проходив у Москві 5—12 липня 1918 р., В. І. Ленін прийняв групу його делегатів — представників підпільних більшовицьких організацій і партійних працівників України. Серед них був і В. П. Затонський.

Із спогадів учасника зустрічі з В. І. Леніним, делегата I з'їзду КП(б)У П. І. Буценка:

«Розстаючись, В. І. Ленін попрощався з кожним з представників... В. П. Затонський, прощаючись, висловив якусь думку. Володимир Іллєч голосно сказав йому у зв'язку з цим, що він повинен як представник української інтелігенції активніше вести більшовицьку політичну роботу серед неї. Треба було добитися, щоб українська інтелігенція рука в руку з робітниками і селянами боролася за Українську Радянську республіку»⁷.

На самому історичному з'їзді, який утворив Комуністичну партію України, Володимир Петрович подав доповідь про ставлення до інших партій.

В. П. Затонський був серед тих, хто стояв біля джерел створення Збройних Сил нашої країни. 15 (28) січня 1918 р. він як представник від Радянської України брав участь у засіданні Раднаркому, на якому було прийнято декрет про організацію Робітничо-Селянської Червоної Армії. Поряд з автографом В. І. Леніна під цим документом стоїть підпис і Затонського.

Людина по суті цивільна, він ставав воїном, коли того вимагала справа партії. В його долі у період громадянської війни відобразилися ті карколомні зміни, що їх переживала республіка. Керівник відомства народної освіти в першому Радянському уряді України, В. П. Затонський брав діяльну участь у створенні восени 1918 р. українських повстанських дивізій, з листопада став членом Реввійськради групи військ Курського напрямку (згодом — РВР Армії Радянської України, з січня 1919-го — військ Українського фронту). Після визволення України від інтервентів на початку 1919 р. він знову очолив Наркомат освіти УСРР. У травні того ж року Володимир Петрович знову взяв у руки гвинтівку: за дорученням ЦК КП(б)У він був одним з керівників боротьби проти григор'євського контрреволюційного заклоту, потім членом РВР 12-ї армії та її Південної групи, в складі якої пройшов легендарний 600-кілометровий рейд тилами денікінців, петлюрівців, махновців — з-під Одеси до Житомира. У травні 1920-го — член РВР

⁶ Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР. — К., 1963. — С. 60—61.

⁷ Спогади про Перший з'їзд КП(б)У. — К., 1958. — С. 40—41.

13-ї та 14-ї армій, одночасно в серпні — вересні очолював Галицький революційний Комітет — тимчасовий найвищий орган Радянської влади на території Східної Галичини, визволеній радянськими військами від білопольських окупантів.

Після завершення громадянської війни Володимир Петрович був членом Реввійськради групи військ України і Криму, в 1924—1925 рр. — начальником політичного управління Українського військового округу. Однак про цей період його діяльності можна знайти лише кілька рядків у книзі «Киевский Краснознаменный: Краткий очерк истории Краснознаменного Киевского военного округа, 1919—1969» (К., 1969). У березні 1921 р. брав участь у Кронштадтській операції, за що був нагороджений орденом Червоного Прапора. Збереглося кілька фотографій, де він знятий у військовій формі армійського комісара 2-го рангу.

З березня 1927 р. по лютий 1933 р. Володимир Петрович Затонський очолював орган партійно-державного контролю — Центральну Контрольну Комісію ЦК КП(б)У — Народний Комісаріат Робітничо-Селянської інспекції Української СРР. Під його керівництвом ЦКК — РСІ рішуче боролася за режим економії, скорочення адміністративних витрат. З цією метою на підприємствах, у колгоспах та установах створювалися групи сприяння, контрольні робітничі пости. В центрі уваги активу була боротьба з бюрократизмом і тяганиною, із зловживаннями з боку службових осіб.

З промови Г. І. Петровського на Пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У 1 березня 1927 р.: «Ми довго радилися, кого поставити на цю роботу. Робота велика, потребує вмілого керівництва. Зупинилися на кандидатурі товариша Затонського. Пленум ЦКК, обговоривши кандидатуру товариша Затонського, його рішучість і відданість комунізму, вважає гідним затвердити на одному з найбільших постів нашої партії — голови ЦКК»⁸.

У боротьбі, сповненій драматизму, пробивали собі дорогу ленінські принципи контролю знизу, контролю робітничого класу, трудящих мас за діяльністю органів влади.

На початку 1933 р. Володимир Петрович знову очолив Наркомат освіти УСРР. Коло справ Наркомату було тоді дуже широким. Він відав роботою шкіл, університетів, педагогічних вузів, бібліотек, музеїв, театрів, видавництва. З наполегливістю взявся нарком за здійснення в республіці загальної початкової та перехід до обов'язкової семирічної освіти. Багато сил віддав він підготовці кадрів. В. П. Затонський залишив багату науково-педагогічну спадщину — ряд спеціальних праць з питань педагогіки, політехнізації школи, історії й методики української мови та літератури.

29 червня 1929 р. за рекомендацією колективів вищих навчальних закладів та науково-дослідних установ Академія наук республіки обрала Володимира Петровича своїм дійсним членом по відділенню хімії. В. П. Затонський вів самостійну наукову роботу в цій галузі ще в молоді роки, згодом працював над спеціальними проблемами, був ініціатором будівництва підприємств хімічної промисловості на Україні.

Значний інтерес становлять історичні праці В. П. Затонського. Як член Істпарту, він керував створенням однієї з перших узагальнюючих праць з історії Компартії України — «Нарисів історії Комуністичної партії (більшовиків) України», що вийшли 1923 р. Його перу належить цикл статей «Із спогадів про українську революцію», опублікованих наприкінці 20-х — на початку 30-х років у журналі «Літопис революції», ряд мемуарних праць та критико-бібліографічних статей. Особливу цінність становлять його спогади про В. І. Леніна. Як учасник і свідок

⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 240, арк. 85—86.

він яскраво змалював події Жовтневої революції і громадянської війни на Україні.

Із статті В. П. Затонського: «З кожним роком у метушні подій дедалі більше забувається минуле. Потрібно нам більше уваги приділити Істпарту і, поки не пізно, колективними зусиллями відновити справжню картину революції, особливо тих її моментів, де події розгорталися в мало сприятливій збереженню писемних матеріалів обстановці. Більшість рішень приймалася в ті дні на льоту, поза всякою встановленою формою і фіксувалась не стільки пером і чорнилом, скільки гвинтівкою і кров'ю (своєю і чужою), і досі історія тих буремних днів має головним джерелом пам'ять учасників і очевидців...»⁹.

Ім'я Володимира Петровича Затонського можна віднести до числа тих, кого ми повертаємо сьогодні нашій історичній пам'яті, нашій суспільній свідомості, хоч у порівнянні з іншими й знаємо про нього чимало. Однак багато ще можемо і повинні знати. Адже існує лише одне узагальнююче дослідження його життєвого шляху. Чекають на публікацію його статті і промови.

Одна з трагічних сторінок життя В. П. Затонського, що тривожить сумління сучасного дослідника, пов'язана із XVII з'їздом ВКП(б). На ньому Володимир Петрович був головою лічильної комісії по виборах керівних органів партії. Є дані (наприклад, А. І. Мікояна¹⁰), що ці вибори були сфальсифіковані. Це — фрагмент історії, який потребує документування, вивчення і пояснення.

В день сторіччя від дня народження В. П. Затонського ми не можемо покласти квіти на його могилу, не можемо вклонитися тій землі, де покоїться його прах. Ми не знаємо, де ця могила. Володимир Петрович Затонський став жертвою сталінського терору.

Його заарештували в ніч з 3 на 4 листопада 1937 р. Під час тривалою обшуку намагалися знайти речові свідчення «зв'язків» з дефензивою буржуазно-поміщицької Польщі, «докази» «контрреволюційної діяльності» Затонського. Йому належало «стати» учасником «антирадянського українського націоналістичного центру»¹¹, який було вирішено «знешкодити». Допити тривали понад вісім місяців — спочатку в Києві, потім у Москві. Вирок у його справі — 10 років ув'язнення «без права листування». Життя В. П. Затонського трагічно обірвалося 29 липня 1938 р.

Та не позбавили нелюди права на пам'ять і шану вселюдську. Син українського народу, боєць партії комуністів, Володимир Петрович Затонський займає гідне місце в історії соціалістичної доби.

М. М. САПУН (Київ)

⁹ Коммунист (Харьков).— 1922.— 7 нояб.

¹⁰ Днев.: Огонек.— 1987.— № 50.

¹¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 39, оп. 4, спр. 72, арк. 58—58 зв.

КОМКОР А. І. ГЕККЕР
{До 100-річчя
з дня народження}

У блискучій плеяді героїв громадянської війни однією з яскравих фігур є Анатолій Ілліч Геккер. На найважливіші fronti громадянської війни направляла

А. І. Геккера більшовицька партія, членом якої він став у вересні 1917 р. І завжди з честю він виправдовував її довір'я.

А. І. Геккер народився у Тифлісі 25 серпня 1888 р. в сім'ї військового лікаря. У 1907 р. він блискуче закінчив Тифліську гімназію і за сімейною традицією вирішив обрати військову професію. У 1909 р. по закінченні Володимирського військового училища в Петербурзі підпо-

ручик А. І. Геккер розпочинає службу у 102-му Вятському піхотному полку, розміщеному в Гродно.

Із самого початку світової війни поручик Геккер знаходився у діючій армії, де зарекомендував себе як вмільий і розважливий командир. Зважаючи на неабиякі здібності Анатолія Ілліча у військовій справі, у 1916 р. командування відрядило його на курси при Академії Генерального штабу. Після їх закінчення штабс-ротмістр Геккер повертається для продовження служби до штабу 33-го армійського корпусу 8-ї армії Південно-Західного фронту (із серпня 1917 р. 8-а армія входила до складу Румунського фронту).

Після Лютневої буржуазно-демократичної революції армія перетворилася на арену гострої політичної боротьби різних політичних партій Росії. Не залишився осторонь цього і офіцерський корпус. Для Геккера не існує питання «З ким бути?». Як виразник інтересів солдатських мас він обирається головою комітету штабу корпусу, членом корпусного комітету. В буремні місяці 1917-го штабс-ротмістр А. І. Геккер ще більше зближується із солдатами. Логічним завершенням політичного зростання офіцера був його вступ до лав більшовицької партії.

У жовтні 1917 р. офіцер-більшовик у складі делегації від 33-го армійського корпусу прибув до столиці, щоб передати ЦВК Рад і Петроградській Раді робітничих і солдатських депутатів прийнятий з'їздом полкових комітетів корпусу наказ¹. Про те, що він виправдав довір'я солдатів, свідчить запис у протоколі зборів комітету штабу корпусу від 8 листопада 1917 р., де записано, що в Петрограді «штабс-ротмістр Геккер дійсно відстоював інтереси наказу, який було йому дано»².

А. І. Геккер брав активну участь у революційних подіях на Румунському фронті. В листопаді 1917 р. на корпусному з'їзді військово-революційних комітетів він обирається начальником штабу корпусу, а 14 грудня на з'їзді військово-революційних комітетів 8-ї армії — начальником штабу армії³. Згідно з рішенням штабу А. І. Геккер обхідним шляхом через Австро-Угорщину, минаючи райони, що знаходилися під контролем Центральної ради, дістається до революційної Ставки. На шляху туди він зустрівся у Брест-Литовську з членами радянської делегації, які вели переговори про підписання миру з Німеччиною. Геккер поінформував делегатів про становище на фронті і в армії. У Ставці було прийнято рішення про збройну відсіч контрреволюційній Центральній раді і про зайняття залізничних шляхів і важливих вузлів на Україні, щоб забезпечити відхід частин Південно-Західного та Румунського фронтів і вивіз військового спорядження.

На об'єднаному засіданні виконавчого і Військово-революційного комітетів 8-ї армії 23 січня 1918 р. А. І. Геккер був призначений тимчасовим командуючим армією⁴. На цій посаді Анатолій Ілліч багато сил віддає формуванню збройних сил революції — Червоної гвардії, а згодом і перших загонів Червоної Армії. 8-а армія стає центром згуртування усіх революційних сил фронту.

У зв'язку з початком вторгнення австро-німецьких військ на територію України і можливим оточенням армії А. І. Геккер віддає наказ про відхід частин у Донбас. Туди ж було перекинуто більш як 40 ешелонів озброєння та військового спорядження⁵. Це істотно змінило революційні сили Півдня Росії. За наказом Верховного головнокоман-

¹ Солдат.— 1917.— 11 окт.

² Центральний державний військово-історичний архів СРСР, ф. 2244, оп. 6, спр. 19, арк. 74.

³ Октябрьская революция и армия: Сб. документов.— М., 1973.— С. 431.

⁴ Там же.— С. 385.

⁵ Секачев М. 8-я армия Румынского фронта в Октябрьские дни 1917 года. Воспоминания бывшего члена Ревкома 8-й армии Румынского фронта // Военно-ист. журн.— 1959.— № 12.— С. 73.

дуючого радянськими військами Півдня Росії В. О. Антонова-Овсієнка у березні 1918 р. 8-а армія була розформована і на її основі створено Донецьку армію. Очолив її А. І. Геккер. Саме там уперше на Україні він зайнявся будівництвом та обліком Радянських Збройних Сил. Йому ж належить авторство плану оборони Донецького басейну, що був схвалений Центральним штабом Червоної Армії Донбасу⁶. Згодом А. І. Геккер очолив штаб Верховного головнокомандуючого радянськими військами Півдня Росії. На цій посаді він бере участь у боротьбі проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції та німецьких окупантів.

У травні 1918 р. А. І. Геккер призначається комісаром Біломорського військового округу, згодом — командуючим Вологодським тилловим районом, а в серпні 1918 р. — командуючим військами Котласького району і Північної Двіни. Він багато зробив для організації розгрому інтервентів на Півночі. У грудні 1918 р. Анатолій Ілліч стає командуючим Астраханським укріпленим районом Каспійсько-Кавказького фронту.

В лютому 1919 р. А. І. Геккер очолив 13-ю стрілецьку дивізію (8-а армія, Південний фронт). Дивізія брала участь у боях за визволення Донбасу від денікінців, відзначилася при обороні Луганська.

У квітні 1919 р. Анатолій Ілліч був призначений командуючим 13-ю армією. Під його началом вона у взаємодії з 8-ю армією стримувала натиск білогвардійських військ на центральній ділянці Південного фронту, в серпні — вересні 1919 р. у складі групи В. І. Селівачова брала участь у контрнаступі Південного фронту. Зранку 16 жовтня 1919 р. по всій лінії фронту розгорнулися рішучі наступальні дії частин Червоної Армії. Важливі завдання поклалися на 13-ю армію. 27 жовтня вона, долаючи опір білогвардійців на південь від Орла і під Єльцом, змусила їх почати відхід по всьому фронту⁷. В ході Орловсько-Курської наступальної операції 18 листопада 1919 р. було визволено Курськ. Переслідуючи частини денікінців, що відступали, 13-а армія увійшла у Донбас, а згодом визволила центр Донецького басейну — Юзівку.

З березня по серпень 1920 р. А. І. Геккер займає посаду начальника штабу Військ внутрішньої охорони Республіки. Його багатий бойовий досвід став у пригоді при розробці і керівництві оперативними діями військ Всеросійської надзвичайної комісії проти сил внутрішньої контрреволюції, заколотників, бандитів у тилу.

У вересні 1920 р. А. І. Геккер був призначений командиром 11-ї армії, яка брала участь у визволенні Грузії, Азербайджану та Вірменії від білогвардійської та націоналістичної контрреволюції. «За відвагу, мужність і розпорядливість під час особистої участі у багатьох бойових операціях 11-ї армії» в лютому 1921 р. Анатолій Ілліч був нагороджений орденом Червоного Прапора. Хоробрість, мужність, вміле керівництво бойовими діями, виявлені командармом під час боїв, були високо оцінені урядами Азербайджанської та Вірменської РСР. Він був нагороджений орденами Червоного Прапора цих республік.

У травні 1921 р. 11-а армія була реорганізована в Окрему Кавказьку. Після припинення військових дій у Закавказзі А. І. Геккер багато зробив у справі будівництва національних військових формувань грузинського, вірменського й азербайджанського народів.

У січні 1922 р. А. І. Геккер був призначений начальником Військової Академії РСЧА. У липні 1922 р. він був переведений на військово-дипломатичну роботу: в 1922—1929 рр. — військовий аташе у Китаї, 1929—1933 рр. — у Туреччині.

⁶ Центр. держ. арх. Рад. Армії, ф. 14, оп. 1, спр. 27, арк. 1.

⁷ Гражданская война в СССР: В 2 т. — М., 1986. — Т. 2. — С. 176.

У 1934 р. Геккер призначається начальником одного з відділів Генерального штабу. До самої своєї трагічної загибелі 1 липня 1937 р. внаслідок безпідставних репресій комкор А. І. Геккер віддавав свої знання, сили, талант справі підготовки військово-командних кадрів, зміцнення Червоної Армії. Він належав до тієї частини демократично настроєного офіцерства російської армії, яка ще до Великої Жовтневої соціалістичної революції перейшла на бік революційного народу і вірно служила йому до останніх днів свого життя.

А. О. БУРАВЧЕНКОВ (Київ)

**ІВАН ДМИТРОВИЧ
НАЗАРЕНКО**
(До 80-річчя
з дня народження)

І. Д. Назаренко народився 16 серпня 1908 р. в с. Бірки Великобагачанського району Полтавської області в сім'ї селянина-бідняка¹. Дитинство його пройшло без батька, який під час першої світо-

вої війни перебував на фронті, а потім — у німецькому полоні. Бідність і нестатки були постійними супутниками Іванового дитинства.

Після революції сім'я одержала понад 3 десятини землі і юнак почав працювати у своєму господарстві. У хлопця був великий потяг до навчання і, незважаючи на нестатки, мати робила все, щоб він вчився. Після закінчення чотирикласної школи у своєму селі, семирічної школи у сусідній Білоцерківці, він вступив до сільськогосподарської профшколи у Красногорівці. А незабаром став працювати у райкомі комсомолу.

Вступивши до лав комсомолу у 1922 р., він був одним з організаторів комсомольського осередку в селі, відповідав за роботу серед батраків. У 25 років став головою комітету незаможних селян. Після райкому комсомолу працював у Полтавському окружкомі, в ЦК ЛКСМУ. У 1929 р. в житті Івана Дмитровича сталася визначна подія: він зв'язав свою долю з Комуністичною партією². В 1930 р. він вступив до Харківського електротехнічного інституту, одночасно навчався в аспірантурі Інституту червоної професури. Закінчивши ці навчальні заклади, одержав спеціальності інженера-електрика і викладача філософії. Все ж перевагу віддав останній: почав викладати марксистсько-ленінську філософію у харківських вищих навчальних закладах. У 1936—1938 рр. він працював завідуючим кафедрою діалектичного матеріалізму у стоматологічному і 2-му медичному інститутах, а в наступні три роки — завідуючим кафедрою основ марксизму-ленінізму 2-го медичного і електротехнічного інститутів. У 1941 р. одночасно виконував обов'язки секретаря парткому ХЕТІ³.

Вже у довоєнні роки І. Д. Назаренко проявив себе не лише педагогом, а й здібним науковцем. Він готує і публікує ряд праць з історії філософської думки. Його увагу привернули суспільно-політичні й філософські погляди великого поета і мислителя українського народу Т. Г. Шевченка. Цьому була присвячена стаття «До характеристики світогляду Т. Г. Шевченка», що була надрукована в 1940 р. в журналі «Под знаменем марксизма»⁴. Над цією науковою проблемою він продовжував працювати і після війни. В 1943 р. І. Д. Назаренко написав брошуру «Співець свободи слов'янських народів», у якій поетична

¹ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 62, свр. 21, арк. 89 (далі — ПА ІІІ при ЦК Компартії України).

² Там же, арк. 87.

³ Там же, арк. 87-а.

⁴ Укр. іст. журн.—1968.— № 8.— С. 140.

спадщина Т. Г. Шевченка розглядається з позицій її значення для боротьби проти німецько-фашистських загарбників⁵.

Велика Вітчизняна війна круто змінила життя, змусила на якийсь час залишити мирну творчу працю. Коли німецько-фашистські війська наблизилися до Харкова, І. Д. Назаренко за завданням обкому партії брав участь в організації оборони міста, був комісаром, а потім командиром одного з загонів народного ополчення. Після евакуації з Харкова, з кінця 1941 р. до квітня 1942 р., працював парторгом ЦК ВКП(б) на одному з заводів в м. Тюмені Омської області. Після цього близько року перебував на посаді головного редактора Політвидаву при ЦК КП(б)У — спочатку в Саратові, а потім у Москві. Повернувшись до визволеного Харкова, він працював завідуючим відділом, а потім секретарем Харківського обкому партії по пропаганді.

З травня 1945 р. І. Д. Назаренко — в Центральному Комітеті КП(б)У на посаді заступника завідуючого відділом пропаганди і агітації. У серпні того ж року в структурі ЦК КП(б)У було створено Управління пропаганди і агітації, І. Д. Назаренко був затверджений першим заступником начальника, а потім начальником Управління. Одночасно з жовтня 1945 р. він працював редактором журналу «Пропагандист і агітатор»⁶. У серпні 1946 р. І. Д. Назаренка обрали секретарем Центрального Комітету КП(б)У по пропаганді⁷.

Сьогодні, в умовах перебудови, суспільна думка республіки виявляє великий інтерес до розвитку ідеологічних процесів на Україні в другій половині 40-х років. Командно-адміністративна система керівництва сферою культури, яку насаджував Сталін, негативно відбивалася на духовному і моральному стані суспільства, на творчості багатьох представників літератури, мистецтва, науки, на ідеологічній роботі в цілому. Відбиток культу особи лежить на багатьох прийнятих у той час постановках з питань літератури і мистецтва. В них, а особливо у численних роз'ясненнях і коментарях до цих постанов, мають місце авторитарні оцінки, грубе втручання у творчу діяльність, несправедливі звинувачення багатьох представників творчої і наукової інтелігенції в серйозних ідеологічних помилках, в тому числі й в українському буржуазному націоналізмі.

Нападки на представників літератури, мистецтва, історичної науки у республіці особливо посилилися в березні 1947 р., коли на чолі КП(б)У став Л. М. Каганович. У І. Д. Назаренка відносини з ним склалися непросто. І однією з причин їх загострення стала незгода І. Д. Назаренка з тією політикою загальної підозри, недовір'я щодо української інтелігенції, яку проводив Каганович, безпідставні звинувачення ним багатьох діячів культури і науки в націоналізмі. Це, нарешті, стало приводом увільнення І. Д. Назаренка в листопаді 1947 р. з посади секретаря ЦК КП(б)У по пропаганді. Серед закидів, які були зроблені у той час І. Д. Назаренку, були такі: «не організував боротьби з конкретними носіями українсько-націоналістичної ідеології», «не вів активної боротьби з проявами українського націоналізму, допущеними письменниками М. Рильським, Ю. Яновським, І. Сенченком та істориками Петровським, Гуслистим» тощо⁸.

Навчаючись в Академії суспільних наук при ЦК КПРС, І. Д. Назаренко захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата філософських наук. Після закінчення Академії у 1949 р. його знову

⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 62, спр. 2124, арк. 86-а, 123; Укр. іст. журн.—1968.—№ 8.—С. 140.

⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 62, спр. 2124, арк. 87-а.

⁷ Там же, ф. 1, оп. 6, спр. 1093, арк. 45.

⁸ Там же, ф. 1, оп. 6, спр. 1093, арк. 45—47.

було обрано секретарем ЦК Компартії України. На цій відповідальній посаді він працював до середини 1956 р. З жовтня 1949 р. по квітень 1950 р. одночасно виконував обов'язки завідуючого відділом пропаганди і агітації ЦК Компартії України⁹.

4 вересня 1956 р. І. Д. Назаренка було призначено директором Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС¹⁰. Початок цього відрізка його життя й діяльності збігся з тими позитивними змінами, які відбувалися в житті партії і країни після XX з'їзду партії. Над країною пронісся свіжий вітер перемін, розгорнулася критика культу особи Сталіна, почався наступ на догматизм і диктат у суспільних науках. Поліпшення доступу до архівних матеріалів, розгортання науково-дослідницької роботи сприяло підвищенню ролі Інституту історії партії як центру історико-партійної науки на Україні.

Очолюваний І. Д. Назаренком науковий колектив приділяв увагу в своїй роботі пропаганді марксизму-ленінізму, перекладу творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна на українську мову. Протягом 1958—1968 рр. вийшли друком 39 основних томів другого видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса у перекладі на українську мову. З п'ятого російського видання було перекладено і видано українською мовою у 1969—1975 рр. Повне зібрання творів В. І. Леніна у 55 томах. Видання українською мовою творів класиків марксизму-ленінізму стало важливою подією в ідеологічному, суспільно-політичному житті партійної організації республіки.

Колектив Інституту у співдружності з рядом провідних учених Інституту історії АН УРСР, Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка та інших наукових установ і навчальних закладів підготував і видав такі фундаментальні наукові праці, як «Нариси історії Комуністичної партії України», «Українська РСР в період громадянської війни. 1917—1920 рр.: В 3-х т.» — К., 1967—1970; «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941—1945): В 3-х т.» — К., 1967—1969 (один із авторів і голова редакційної колегії І. Д. Назаренко). Тритомна праця про Українську РСР у роки Великої Вітчизняної війни була удостоєна у 1970 р. Державної премії Української РСР в галузі науки і техніки. Разом з ЦК ЛКСМУ в Інституті була підготовлена «Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України» (К., 1968; вид. друге, доп.— К., 1971).

В Інституті поживалася робота в справі публікації партійних документів і матеріалів. Серед них насамперед слід відзначити перше зібрання рішень з'їздів і конференцій Компартії України — «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій» (К., 1958), «Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за створення СРСР» (К., 1972) та ін.¹¹

Організуючи розробку питань історико-партійної науки, І. Д. Назаренко підготував і видав ряд монографічних праць з питань марксистсько-ленінської філософії. Він є автором монографій «Суспільно-політичні, філософські та атеїстичні погляди Т. Г. Шевченка» (М., 1961, російською мовою), «Т. Г. Шевченко — борець проти ідеалізму і релігії» (К., 1961), «Суспільно-політичні, філософські, естетичні та атеїстичні погляди Т. Г. Шевченка» (вид. друге, доповнене, К., 1964) та ін. У 1978 р. І. Д. Назаренком була опублікована монографія «Під ленінським прапором (В. І. Ленін і революційно-визвольна бороть-

⁹ Там же, оп. 62, спр. 2124, арк. 86-а, 113, 116.

¹⁰ Там же, арк. 117.

¹¹ Детальніше про науково-публікаторську роботу Інституту див.: Щедрина Д. С. Источники опыта борьбы и созидания (История создания и деятельности партийных архивов Украины), Киев, 1987.— 152 с.

ба трудящих України в трьох російських революціях)». У 1962 р. І. Д. Назаренко став доктором філософських наук, у 1964 р.— професором. 21 квітня 1964 р. за серію праць з питань суспільно-політичних, філософських, естетичних та атеїстичних поглядів Т. Г. Шевченка серед групи інших науковців йому була присуджена Ленінська премія.

І. Д. Назаренко брав участь у підготовці таких фундаментальних праць як багатотомна «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу» (член головної редакції), «Українська Радянська Енциклопедія» (член головної редколегії), «Історія міст і сіл Української РСР» (член редколегії), «Нарис історії філософії на Україні» та ін.

В Інституті проводилася робота по висвітленню життя і діяльності визначних діячів Комуністичної партії і Радянської держави, які працювали на Україні і були репресовані в період культу особи Сталіна. Почала видаватися їх літературна спадщина.

Звичайно, з позицій сьогодення виднішими стали й недоліки, що були у роботі Інституту, виданих у ті роки працях. Це недоліки, що, насамперед, характерні в цілому для історико-партійної науки того періоду.

Вийшовши на пенсію у 1974 р., І. Д. Назаренко до 1982 р. продовжував працювати на посаді заступника голови правління Українського товариства охорони пам'ятників історії і культури.

І. Д. Назаренко брав активну участь у громадсько-політичному житті республіки, неодноразово обирався членом Центрального Комітету Компартії України. У 1949 р. був обраний членом Оргбюро, а в 1950—1952 рр.— членом Політбюро ЦК КП(б)У. З 1952 по 1956 рік — член Президії ЦК Компартії України. Іван Дмитрович обирався депутатом Верховної Ради Союзу РСР третього і четвертого скликань, депутатом Верховної Ради Української РСР кількох скликань.

За заслуги перед Батьківщиною І. Д. Назаренко нагороджений орденом Леніна, двома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», багатьма медалями.

Помер І. Д. Назаренко 9 червня 1985 р.

О. Ю. ГАВРИЛЮК (Київ),
І. П. КОЖУКАЛО (Київ)

3 ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

М. Ф. КОТЛЯР (Київ)

МИКОЛА ІВАНОВИЧ КОСТОМАРОВ І ЙОГО ЖИТТЕПИС ПОЛІТИЧНОГО АВАНТЮРИСТА

«Гетьман Мазепа як історична особа не був представником жодної національної ідеї. Це був егоїст у повному розумінні цього слова. Поляк за вихованням і способом життя, він перейшов до Малоросії і там зробив собі кар'єру, підлещуючись... до московських властей і аж ніяк не зупиняючись перед жодними аморальними шляхами. Найточнішим визначенням цієї особи буде сказати, що це втілена брехня. Він брехав перед усіма, всіх обманював — і поляків, і малоросіян, і царя, і Карла, всім був готовий робити зло, як тільки надавалося йому можливість одержати для себе вигоду або викрутитися з небезпеки»¹.

Ці слова належать відомому російському і українському історичному буржуазно-ліберальним переконань Миколі Івановичу Костомарову (1817—1885 рр.) і написані вони більше ста років тому. Так учений підбив підсумки тривалого, майже повністю побудованого на архівних джерелах вивчення життєвого шляху і політичної кар'єри гетьмана Лівобережної України Івана Степановича Мазепи. Є вагомий підстави вважати, що історична монографія «Мазепа» (1882 р.) являє собою один з кращих здобутків української дореволюційної історіографії.

Довгий час державна і політична діяльність Мазепи, сама його фігура, належали до мало не заборонених тем вітчизняної історіографії. Ця забороненість бере початок ще з пам'ятного дня 12 листопада 1708 р., коли одночасно в скромній глухівській Троїцькій церкві й величезному московському Успенському соборі проголосили анафему Мазепі, прокляли і відлучили його від церкви. Мабуть, тому історики XVIII і більшої частини XIX ст. не виявляли особливого прагнення розібратися в обставинах кар'єри здібного і діяльного пройдисвіта. Це було однією з причин недостатньої зацікавленості вчених історією України кінця XVII — початку XVIII ст., часів гетьманства Мазепи.

Як не дивно, й атеїстично настроєні історики радянського часу досі не робили серйозних спроб на рівні науки свого часу проаналізувати життєвий шлях і діяльність Мазепи. Ця тема досі належить до «білих плям» нашої історії. І в загальних курсах історії України, і в працях, присвячених подіям російсько-шведської війни початку XVIII ст., вчені обмежувалися констатацією зрадництва і дворушництва колись всевладного гетьмана. Виняткової популярності зажило формулювання «Мазепа — зрадник українського народу»² (звичайно з епітетом «мерзений»). Однопланово-прямо-лінійне, це визначення (такою, на жаль, була і його аргументація) зовсім не прояснювало справи. О. С. Пушкін у передмові до поеми «Полтава», протестуючи проти однобічних, з нагромодженням різних жахів, «придатних для французької мелодрами», оцінок Мазепи, радив історикам: «Краще було б розвинути і пояснити справжній характер бунтівного гетьмана, не спотворюючи свавільно історичної особи»³.

Що вже говорити про твори загального характеру, коли навіть у спеціально присвячених історичним поглядам Костомарова працях не знайдемо не те що докладного розгляду монографії «Мазепа», а й самої її назви! У нещодавно опублікованому дослідженні Ю. А. Пінчука «Історичні погляди Костомарова» книжка «Мазепа» зовсім не згадана (посилання соромливо робляться на 6 книгу 16 тома його «Історичних мо-

¹ Костомаров Н. И. Мазепа // Исторические монографии и исследования.— Кн. 6.— Т. 16.— СПб., 1905.— С. 712—713. Ми публікуємо текст «Мазепи» за цим виданням.

² Див., напр.: Дядиченко В. А. Мазепа — зрадник українського народу.— К., 1946.— 35 с.

³ Библиотека великих писателей / Под ред. С. А. Венгерова: Пушкин — СПб., 1909.— Т. 3.— С. 30 (далі — Пушкин).

нографій та досліджень», де ця законспірована у такий спосіб праця опублікована), а оцінка гетьмана зводиться до короткого й елементарного висновку: «На відміну від українських буржуазних націоналістів типу так званої школи М. Грушевського, що намагалися сфальсифікувати «славу» І. Мазепі, душителяві народних мас, зрадникові Росії й України, М. І. Костомаров охарактеризував цього гетьмана негативно, показавши його як зрадника»⁴. Чи не занадто все просто у цій оцінці? Крім того, працюючи над «Мазепою», Костомаров і не думав полемізувати з буржуазними націоналістами — з тієї простої причини, що зловмисна кампанія реабілітації авантюриста-гетьмана розпочалася набагато пізніше, в останніх роках ХІХ ст.

Отож, сучасна оцінка різноманітної двадцятирічної діяльності Мазепи на посаді гетьмана Лівобережної України крутиться, як і сорок років тому, навколо категоричного формулювання «зрадник українського народу» — занадто прямолінійного, щоб пояснити дії Мазепи в тих чи інших ситуаціях, особливо задовго до того моменту, коли він вирішив змінити одного пана на іншого, царя Петра І на короля Карла ХІІ. До того ж ця лапідарна оцінка, як не дивно, є неправильною за самою своєю суттю. *Мазепа не був зрадником українського народу, бо ніколи тому народові не служив.* Не випадково Костомаров, тисячі разів назвавши Мазепу зрадником, жодного разу не вжив словосполучення «зрадник українського народу». Мазепа служив, і на перших порах вірно, хоча й небезкорисливо для себе, цареві Петру і зрадив його в годину, коли вважав це вигідним для одного себе. Найближчий спільник Мазепи П. Орлик згадував, як гетьман безсоромно і по-буденному цинічно пояснював свою поведінку стосовно Петра І: «Хіба я дурень, щоб раніше строку відступити (від Петра І. — М. К.), поки не побачу крайньої потреби, що царська величність не в змозі буде захищати не лише Україну, а й всю свою державу від шведської потенції? Я буду зберігати вірність царській величності до тих пір, поки не побачу, з якою потенцією король (польський. — М. К.) Станіслав і який успіх покажуть шведські сили»⁵. При цьому Мазепа обманював і свого конфідента, таємно листуючись і з Карлом ХІІ, і з польським королем Станіславом Лещинським, обіцяючи віддати Україну й тому, й іншому.

Але ж, скажуть мені, Мазепина зрада могла завести народ у рабство до магнатсько-шляхетської Польщі. Цього не сталося й не могло статися, як переконливо і яскраво показує у своїй книжці Костомаров. Український народ не пішов за Мазепою, залишившись вірним єднанню з братнім російським народом.

«Поляк за вихованням і способом життя», за влучним висловом Костомарова, Мазепа навряд чи взагалі відчував себе українцем: адже для нього українцями були прості трудові люди, селяни й козаки — «бидло», до якого гетьман ставився презирливо, а вони, в свою чергу, зневажали і ненавиділи його. Недарма все своє життя він тягнувся до польського панства. Недарма, починаючи з першого року його гетьманства, за ним тягнувся нескінченний шлейф повідомлень до Москви, до царя Петра і його урядовців, у яких різні люди, незалежно один від одного, сповіщали, що Мазепа є поляком і таємним католиком, що він оточив себе поляками, зноситься з польськими панами і самим королем. Ось чому нехитрий постулат «Мазепа — зрадник українського народу» слід визнати таким, що не відповідає історичній дійсності.

Спритний політичний ділок, що досяг вершини влади, з одного боку, і аморальний прислужник сильніших від нього — з другого, ця безпринципна людина зраджувала всіх своїх покровителів і панів з першого й до останнього дня службової кар'єри. Чому ж тоді його постать викликала такий інтерес у літераторів та істориків? Згадаймо поему Байрона «Мазепа» та однойменний вірш Гюго, драму Словацького «Мазепа», поеми Пушкіна «Полтава», Рилєєва «Войнаровський»... Життя Мазепи, починаючи з юнацьких років, пов'язували з романтичними любовними історіями (дивна річ для холодно-обачливого ділка, яким він був ще змолоду). Тому більшість присвячених йому художніх творів зосереджена на амурних пригодах.

Слід врахувати й те, що купка мазепинських поплічників, яким пощастило втекти разом з гетьманом за кордон, насамперед П. Орлик, доклали шалених зусиль до створення образу такого собі борця за «самостійну Україну», який начебто присвятив цій борні все своє свідоме життя. Такий образ Мазепи тривалий час пропагував-

⁴ Пинчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова. — Киев, 1984. — С. 160.

⁵ Костомаров Н. И. Указ. соч. — С. 567.

ся в автономістичних колах української старшини. Ідеологічна кампанія звеличення Мазепи розпочалася, як мовилось, в опусах українських буржуазних націоналістів наприкінці XIX ст. О. С. Пушкін, наче передбачаючи майбутню націоналістичну метушню навколо постаті Мазепи, писав у вже згаданій передмові до «Полтави»: «Деякі письменники хотіли зробити з нього героя свободи, нового Богдана Хмельницького. Історія представляє його честолюбцем, закоренілим у підступностях і лиходійствах, наклепником Самойловича, свого благодійника, губителем батька нещасної своєї коханки, зрадником Петра перед його перемогою, зрадником Карла після його поразки»⁶.

Керуючись давньою аморальною тезою політичних авантюристів «всі засоби добрі для досягнення мети», українські буржуазно-націоналістичні історики вирішили перетворити цілком байдужого до українського народу та його долі Мазепу на знамено їхніх маячних прагнень відірвати українців від росіян. Першим зробив гетьмана «самостійником» фундатор буржуазно-націоналістичної течії в дореволюційній історіографії В. Б. Антонович (1834—1908 рр.). У написаній 1895—1896 рр. праці «Виклади про козацькі часи на Україні» він назвав Мазепу єдиним серед українських державних діячів XVII—початку XVIII ст. «справжнім політиком», «дуже гарячим і щирим патріотом», який, мовляв, «завжди дбав про повну автономію свого краю». Зауважу, що цьому авторові була відома книжка Костомарова «Мазепа», в якій гетьман зображений у повній відповідності із свідченнями джерел. Мабуть, тому Антоновичу довелося визнати, що в своїх «патріотичних» діях Мазепа «зовсім не вважав на народні бажання, які цілком розходилися із заходами гетьмана», — ясніше кажучи, народ України з презирством відкинув спробу Мазепи відірвати його від російського народу.

Нестримну апологію гетьмана-зрадника бачимо і в книжці історика-дилетанта Ф. М. Уманця «Гетьман Мазепа» (СПб., 1897). Втім, науковий рівень цієї публікації настільки низький, а моральна позиція автора, що виправдовував усі злочини Мазепи, настільки обурлива, що книжка Уманця зробила ведмежу послугу українській буржуазно-націоналістичній історіографії.

Найбільш продуману, хитро (хоча і по-фальсифікаторському) аргументовану і зовні поважно-наукову спробу піднести Мазепу до рівня «патріота України» здійснив учень Антоновича М. С. Грушевський⁷. Цей історик зробив вигляд, що у природі не існувало змови Мазепи з Карлом XII і закликання гетьманом шведського короля на Україну. Тим часом тоді вже давно були відомі (головним чином, стараннями Костомарова) документи, що неспростовно доводили факт зради Мазепою російського уряду. Було опубліковане листування гетьмана з Карлом XII і підтримуваним шведами претендентом на польський престол Станіславом Лещинським. Тому Грушевський, який завжди дбав про свою професорську репутацію, зціпивши зуби, змушений був визнати, що Мазепа користувався підтримкою хіба що купки автономістично настроєної старшини, але його антинародна політика на Україні «будила гнів і ненависть народу», який не підтримав гетьмана-пройдисвіта. Спроби виставити Мазепу «патріотом» і «борцем за самостійність України» не припиняються й нині в емігрантському буржуазно-націоналістичному середовищі.

Замовчування діяльності й самої постаті Мазепи цілком логічно призвело до того, що дехто з далеких від історичної науки людей, які цікавляться минулим, щиро вважає його мало не борцем за свободу українського народу. Як відомо, замовчування, а також неповна, куца правда ніколи не доводили до добра. Ці міркування й спонукали редакцію «Українського історичного журналу» запропонувати читачам життєпис Мазепи, що вийшов з-під пера сумлінного й висококваліфікованого дореволюційного дослідника, хай і такого, що дотримувався буржуазно-ліберальних поглядів, а в питаннях історіософії був ідеалістом. Для нас важливе те, що кожний факт, кожне слово в цій книжці документально аргументовані, що Костомаров створює історично достовірний і науково об'єктивний образ людини, яка господарювала на Україні з царської ласки протягом двох десятиліть...

Яким же був Мазепа у дійсності? Докладна біографія його яскраво й високохудожньо викладена в праці Костомарова, тому немає потреби переказувати її. Та й наряд чи можна зробити це краще, ніж Костомаров. Дозволю собі звернути увагу

⁶ Пушкін.— Т. 3.— С. 30.

⁷ Грушевський М. Шведсько-український союз 1708 р. // Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка.— Львів, 1909.— Т. 92.

читачів лише на деякі особливості карколомної кар'єри і, головне, морального обличчя його несимпатичного героя.

У першому розділі монографії історик пише, що майбутній гетьман народився в селі Мазепинцях поблизу Білої Церкви, яке було пожалуване польським королем Сигізмундом II Августом його предкові Миколі Мазепі-Колединському 1572 р. Однак учений чомусь не згадав, що батько Мазепи розбагатів завдяки участі в зрадницькій Гадяцькій угоді 1658 р., якою гетьман І. Виговський хотів відірвати Україну від Росії й віддати її під владу Польщі. І сам Виговський, і його спільники, серед яких був Степан Мазепа, одержали від короля Яна Казимира багаті земельні володіння. Як бачимо, добробут сімейства Мазепи мав своїм джерелом зраду народних інтересів. Не дивно тому, що ця родина здавна цуралася одноплемінників і горнулася до чужинців. Мазепи запобігали перед могутніми польськими магнатськими родами і тягнулися до королівського двору. Певно, батькові Івана довелося докласти шалених зусиль, давати великі хабарі, аби прилаштувати сина до королівської опочивальні. Відомо, що майбутній гетьман учився в єзуїтському колегіумі й на все життя зберіг дружні стосунки (а потім і політичні) з єзуїтами.

Іван Мазепа сподобався польському королеві — щось було в цій людині таке, чим вона могла приворожувати можновладців, навіть таких недовірливих і схильних підозрювати всіх, яким був цар Петро I. Ця, без перебільшення, феноменальна здатність Мазепи втратися в довіру до сильніших від себе й робити таким чином кар'єру не пройшла повз увагу Костомарова, який зауважив: «Він заслужив до себе милість царя Петра. Мабуть, тепер йому допомогла та природна підслесливність, та здатність усім подобатися з першого погляду — здатність, що живе з людиною і з нею вмирає, залишаючи мало слідів для нащадків, що поставили завдання вивчити історичну особу. За одноголосним свідченням тих, хто особисто знав цю людину, йому була вищою мірою притаманна така здатність»⁸.

Додам до цього, що, вміючи причаровувати можновладців, Мазепа в той же час зовсім не володів мистецтвом впливу на народні маси. Він був гранично непопулярний в самому українському народі (це, як ми бачили, визнавали Антонович і Грушевський), його ненавиділи запорізькі та городові козаки, прості селяни та міщани. Недарма охорону своєї особи він довіряв не козакам, як чинили його попередники, а російським стрільцям або найманцям, компанійцям і сердюкам. Російський священик І. Лук'янов, який побував у резиденції Мазепи Батурині 1702 р., з іронією відзначав, що гетьманська садиба охороняється російськими солдатами, а сам Мазепа «єсть стрельцями то и крепок, а то бы его хохлы давно уходили, да стрельцов боются»⁹.

Ненависть українського народу Мазепа заслужив сповна. Насамперед жорстоким придушенням селянсько-козацьких повстань, вогонь яких він заливав кров'ю непокірних панам козаків і селян. Саме так, вдаючись до нечуваних раніше нелюдських катувань і дикунських езекуцій, він придушив, наприклад, всенародне повстання 1687 р.¹⁰. Наймогутніший і найбагатший на Україні феодал, що володів більш як ста тисячами «душ» селян чоловічої статі, Мазепа завжди докладав зусиль до суцільного закріпачення українського народу. Він люто ненавидів Запоріжжя — осередок волелюбства, антифеодальних і визвольних рухів — і не раз підбивав царський уряд знищити це, за його висловом, «розбійницьке гніздо».

Авторові цих рядків довелося натрапити в архіві Ленінградського відділення Інституту історії АН СРСР, де зберігаються папери О. Д. Меншикова, на лист Мазепи до всевладного царського фаворита. Цей документ сміливо можна віднести до найчорніших зразків людської підлоти і підступності. Мазепа настійно радить Меншикову знищити Запорізьку Січ, волюючи, щоб це було скоєно руками царських солдатів. Свою позицію він пояснює популярністю «гультяїв» (запорожців) серед простого народу, через що йому, гетьманові, мовляв, не личить посилати військо на винищення козацтва. А от якби таке вчинила його царська величність, то це можна було б пояснити турботою уряду про захист південних рубежів і недоторканність мирних угод з Туреччиною та Кримом! З паперів Меншикова невідомо, чи дав він хід цьому бридкому

⁸ Костомаров Н. И. Указ. соч.— С. 407.

⁹ Русский архив.— М., 1866.— С. 143.

¹⁰ Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке / Составил Самоил Величко, бывший канцелярист войска запорожского.— Киев, 1855.— Т. 3.— С. 54.

документові, — переконаний, що ні, бо Меншиков був одним з небагатьох у близькому оточенні Петра, хто бачив справжнє обличчя пройдисвіта, не вірив йому і навіть докладав зусиль, щоб відібрати у Мазепи гетьманську булаву.

Зраджувати всіх і всюди заради власної вигоди — таким був головний життєвий принцип Мазепи (якщо у нього взагалі були якісь принципи). Втершись у довір'я до гетьмана Самойловича, він у буквальному розумінні цього слова продав його фактичному правителю Росії за царівни Софії князеві Василю Голіцину за 10 тис. карбованців і сів, завдяки зраді й хабарю, у гетьманське крісло. А коли Голіцин потрапив у немилість і життя його висіло на волоссі, Мазепа подав цареві Петру чолобитну, в якій цинічно й нахабно чорнив свого недавнього благодійника, заявивши, що прислужник Голіцина Неплюев шляхом погроз примусив його дати князеві хабаря (ця чолобитна зберігається в архіві Міністерства закордонних справ СРСР). Таким чином Мазепа досяг кількох цілей: виправдався у хабарі, якого дав Голіцину за посадження на гетьманство, відхрестився від свого колишнього пана і підлестився до пана нового — царя Петра.

Іншою у найвищій мірі характерною для Мазепи рисою була мстивість. Причому не лише щодо людей, які заподіяли йому якусь прикрість (це ще можна було б якось зрозуміти), а й щодо колишніх покровителів і навіть потенціальних суперників. Так, він жорстоко розправився з ріднею свого благодійника Самойловича, підвів під царський гнів і запроторив до Сибіру Палія, популярності якого в народі смертельно задрив.

Як мовилося, простий народ ненавидів Мазепу, справедливо вважаючи його жорстоким експлуататором і душителем, польським паном і таємним католиком. Тисячу разів мав рацію знаменитий український фольклорист і філолог П. Г. Житецький, коли ще 1831 р. писав про Мазепу: «Сам він був абсолютно чужий малоруському простому козацтву і народу, як і вони були йому чужі, — безумовно в усьому і рішуче всюди»¹¹. Костомаров багато разів у своїй праці відзначає вкрай негативне народне ставлення до Мазепи: «Для малоросіян це був польський пан, що перекинувся на московський бік, але залишився назавжди з польськими панськими замашками. Завжди була величезна кількість таких, які були б раді, якби тільки дізнались, що цар його змінює... Якщо в народі малоросійському, як доносив постійно (цареві. — М. К.) Мазепа, і була схильність до заколотів і переворотів, то вже аж ніяк не в дусі Мазепи *... Але вже зовсім не повинен був сподіватися на народне співчуття гетьман, котрий спирався на іноземну шведську силу, що вступила в межі Гетьманщини»¹².

Такої думки ще задовго до появи «Мазепи» Костомарова дотримувалися сумлінні дослідники життєпису гетьмана. Вже згаданий нами П. Г. Житецький зауважив: «Зрада гетьмана в історії Малоросії стала особистою авантюрою його та частини старшини — і тільки»¹³. Народ за Мазепою не пішов.

Сучасна наука має всі підстави погодитися із словами Костомарова, якими він схарактеризував презирливе ставлення українського народу до Мазепи: народ «краще самого Петра і його міністрів розкусив свого гетьмана, вважав його ляхом, готовим зрадити царю з тим, щоб віддати Україну в рабство Польщі. Жодні запевнення зрадника, жодні брехливі звинувачення, що розсилав він їх на московські власті (коли перекинувся до шведів. — М. К.), не змінили до нього народної антипатії»¹⁴.

Обставини створення історичної монографії «Мазепа» мало відомі. У листі до свого друга, історика й письменника, який розробляв історичну тематику, Д. Л. Мордовцева (Мордовця) у серпні 1876 р. Костомаров писав: «По поверненні (з Одеси. — М. К.) думаю, якщо очі дозволять, пробути кілька місяців у Москві та зайнятися в архіві іноземних справ документами про гетьманство Мазепи»¹⁵. Згідно із спогадами Мордовцева в 1877 р. Костомаров закінчував роботу над історичною монографією «Руїна» (про гетьманства Брюховецького, Многогрішного, Самойловича) і продовжив свою працю над темою з історії України останніх років XVII — початку

¹¹ Пушкін. — Т. 3. — С. 27.

* М. І. Костомаров мав на увазі визвольну і антифеодальну боротьбу українського народу.

¹² Костомаров Н. И. Указ. соч. — С. 640, 641.

¹³ Пушкін. — Т. 3. — С. 27.

¹⁴ Костомаров Н. И. Указ. соч. — С. 714.

¹⁵ Мордовцев Д. Л. Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни: 1875—1885 // Русская старина. — СПб., 1885. — Т. 48. — С. 644.

XVIII ст. Вже ранньою весною 1877 р. вчений, як це видно з його листа до Мордовцева, цілеспрямовано й напружено працює в московських архівах над збиранням джерельних свідчень про гетьманство Мазепи. Цю роботу він продовжував там і восени. Особливістю творчого методу Костомарова була одночасна, паралельна з виписуванням джерельних відомостей з архівних справ, їх систематизація й узагальнення, а також написання окремих фрагментів майбутніх книг. Цим пояснюється та нечувана навіть для фізично здорової й молодшої людини швидкість створення його праць, а Костомарову було тоді вже 60 років і він переніс два інсульти (останній — 1875 р.).

Дружина Костомарова А. Л. Крагельська в листі до того ж Мордовцева відзначала величезну захопленість чоловіка темою життєпису Мазепи, його щоденну, протягом 7 і більше годин працю над архівними документами, і це при тому, що вчений, крім усього іншого, страждав на серйозну хворобу очей¹⁶. Така виснажлива, хоч і надзвичайно плідна праця над джерелами до «Мазепи» тривала не менше чотирьох років. Мордовцев згадував, що історик безупину обговорював з ним майбутню книжку. В іншому листі дружини Костомарова до Мордовцева, написаному влітку 1881 р., читаємо: «Я за звичкою від 12 до 4 години писала під диктовку «Мазепу»¹⁷. Праця просувалася швидко, бо вже наприкінці 1882 р. монографія почала друкуватися в журналі «Русская беседа», а 13 лютого 1883 р. сам Костомаров із задоволенням повідомляв Мордовцеву: «Мазепа мій вийшов і йде у продажі добре»¹⁸.

М. І. Костомаров був людиною неоднозначних, багато в чому суперечливих суспільно-політичних поглядів. У його численних працях можна зустріти прогресивні й реакційні, ліберальні й самодержавницькі, інтернаціоналістичні й обмежено автономістичні погляди (згадаймо хоч би сумно відому його статтю «Дві руські народності», в якій він доводив наявність принципової різниці й навіть протилежності між російським і українським народами).

Читаючи «Мазепу», що, на наш погляд, за майстерністю написання, відтворення історичної фабули і захопливістю викладу не поступається добре написаному романові, слід пам'ятати, що ця книжка створена більш як сто років тому. Ідеалістичний, буржуазно обмежений світогляд Костомарова був причиною того, що вчений не завжди розумів сенс народних рухів, вважаючи їх, часом, виступами «буїної черні», не розгледів справжньої ролі запорізького козацтва в історії України, нерідко применшував роль народних мас в історії. Однак він був сумлінним дослідником, і в своїх кращих працях йому вдалося подолати буржуазно-ліберальну й автономістичну обмеженість особистого історичного кредо. Переконавшись унаслідок кількарічної праці над джерелами в тому, що гетьман Мазепа зовсім не був захисником ідеї «самостійної України», а являв собою тип егоїста й політичного авантюриста, який займав високе суспільне становище, Костомаров створив вищою мірою достовірний та історично повчальний образ людини, що зробила кар'єру шляхом підлоти і зради, все життя боролася з власним народом і зламала шию при спробі запродати цей народ іноземним загарбникам.

Вже згадувалося, що кожна подія, кожний вчинок героїв монографії історично документовані. Наприклад, там, де йдеться про одержання Мазепою гетьманської посади за хабаря, даного Голіцину, вчений наводить збережені в архівах і розписку князя, і листа Мазепи до останнього, в якому діловито пояснюється, за віщо він дав Голіцину такі великі гроші. Або візьмемо таємний договір Мазепи з Станіславом Лещинським, метою якого було віддання України в рабство польським феодалам. Розповідь про нього підкріплена свідченнями сучасників тих подій (де викладені навіть конкретні статті тієї угоди) і листуванням змовників.

У вступі до своєї праці Костомаров наводить перелік джерел, використаних ним при її написанні. Цей перелік вражає, особливо в наш час, коли історики взагалі мало відвідують архіви, задовольняючись публікаціями документів, а дехто визбирує цитати у творах попередників (не забуваючи при цьому посилатися на архівні справи, яких і у вічі не бачив). У цьому вступі є й описи архівних фондів, і російські та іноземні публікації актових джерел, і козацькі літописи, й мемуари та листування сучасників, і багато чого іншого. Особливий інтерес викликають записки двох супутників

¹⁶ Там же.— С. 648—649.

¹⁷ Мордовцев Д. Л. Указ. соч. // Русская старина.— СПб., 1886.— Т. 49.— С. 327, 330.

¹⁸ Там же.— С. 337.

Карла XII в його поході на Україну — Густава Адлерфельда і пастора Нордберга, в яких простежено кожний крок короля, дано портрети і характеристики осіб, з якими той спілкувався, зокрема Мазепи.

Високе, самовіддане ставлення Костомарова до своїх наукових обов'язків засвідчується таким зворушливим для кожного справжнього дослідника фактом. Записавши у вступі серед джерел «Мазепи» під № 4 «Гисторию Свейской войны» — журнал, що його за наказом Петра I вели під час усієї війни Росії із Швецією, вчений робить примітку: «Журнал цей під тією ж назвою був надрукований ще в минулому столітті, але я використав його за старим рукописом, що зберігається у Державному архіві» (курсив наш. — М. К.). Адже для істинного джерелознавця, яким був Костомаров, важливе кожне слово, кожна літера оригіналу, бо завжди є небезпека, що при публікації документу можливі помилки укладача чи друкарські похибки. Досконале володіння джерелами, виняткове знання фактичного матеріалу, талант систематизувати історичні події й явища, знаходячи між ними паралелі та зв'язки, не помічені іншими вченими, і засноване на цьому вміння з великою мірою достовірності відтворювати добу — ось головні позитивні якості праці М. І. Костомарова.

Здається, після всього сказаного не доводиться додатково обгрунтовувати, чому редакція «Українського історичного журналу» обрала для публікації маловідому, видруковану свого часу малим тиражем історичну монографію Костомарова «Мазепа».

Не всі сучасники повною мірою віддавали їй належне. Навіть гарячий прихильник і знавець творчості Костомарова В. І. Семевський вважав, що «Руїна» і «Мазепа» написані менш живо (ніж твори попередніх років. — М. К.): у них відчувається втома автора і сліди серйозної хвороби, що спіткала його, але не можна не звернути увагу на те, як уважно поставився тут автор до рукописних матеріалів московських архівів¹⁹. Рішуче не поділяю цієї думки. Можливо, за стилістичними досконалостями і красою мови «Мазепа» й поступається перед «Богданом Хмельницьким» і «Бунтом Степана Разіна». Зате наукова вимогливість до себе, скрупульозність у роботі над джерелами, строга обдуманість і зваженість висновків, а також історична прогресивність оцінок роблять «Мазепу» чи не найдосконалішим твором Костомарова.

Втім, той же Семевський дав надзвичайно високу й історично проникливу характеристику творчості вченого: «Він високою мірою сприяв своїм надзвичайним талантом поживленню російської історіографічної діяльності, примусив набагато більшу масу читачів, ніж було до того, цікавитися подіями нашого минулого і багато попрацював для докладного вивчення не лише зовнішнього боку історії, а й для внутрішнього побуту руського (східнослов'янського. — М. К.) народу і для вірної характеристики наших видатних діячів»²⁰.

Публікуючи історичну монографію «Мазепа», залишаємо науковий апарат у тому вигляді, в якому він присутній у творі Костомарова. Розшифровуються посилання (в дужках) лише у тих випадках, коли вони зроблені на рідкісні вітчизняні або іноземні видання. Авторські посилання перенумеровані арабськими цифрами, примітки упорядника подані під «зірочками». Текст друкується російською мовою — мовою оригіналу.

¹⁹ Семевский В. И. Н. И. Костомаров // Там же.— С. 207.

²⁰ Там же.— С. 212.

Підготовка тексту монографії та примітки
доктора історичних наук М. Ф. КОТЛЯРА

Н. И. КОСТОМАРОВ

МАЗЕПА

Глава первая

По известию, доставленному в Археографическую комиссию графом Брюэль-Плятером, Иван Степанович Мазепа-Колединский, шляхетного происхождения герба Бонч, родился в 1629 г.¹ Сообщение

¹ Летопись занятий Археографической комиссии, вып. VI, 1877, с. 44.

это имеет вес: граф Брюэль-Плятер — сам владелец архива князей Вишневецких и кроме того всегда находился в сношениях с другими польскими владельцами старинных архивов; но это сообщение, не подтвержденное никакими современными свидетельствами, противоречит шведским известиям тех современников, которые близко видели и знали Мазепу в 1708 году; они говорят, что тогда было ему 64 года от рождения, тогда как ему должно было быть 79 лет, если б он родился в 1629 году. Очень может быть, что оба известия не вполне точны, как это читатель заметит из некоторых черт его жизни.

По общему мнению современников, Мазепа был уроженцем из малороссийского края и увидел впервые божий свет в селе Мазепинцах, лежащем недалеко от Белой Церкви, на реке Каменке. Это имение пожаловано было в 1572 году королем Сигизмундом Августом предку Ивана Степановича, шляхтичу Николаю Мазепе-Колединскому с обязательством отправлять за него службу по староству Белоцерковскому². Сам Иван Степанович, будучи уже гетманом, сообщал в Малороссийский приказ, что у родителей его было двое детей — сын и дочь, и отец отправил сына, т. е. его, Ивана Степановича, на воспитание ко двору Яна Казимира, где он был «покоевым». Король послал его в числе трех молодых шляхтичей куда-то за границу для образования на три года: король Ян Казимир имел обыкновение каждый год высылать с этой целью трех молодых людей шляхетского звания на королевский счет. По возвращении из чужих краев, в 1659 году мы встречаем Мазепу в качестве королевского придворного с важным поручением к гетману казацкому Ивану Выговскому, а в следующих годах — к гетманам Юрию Хмельницкому и (в 1663 г.) к Павлу Тетере³. Видно, что хотя он был еще в молодых летах, но уже пользовался доверием короля, как человек умный и сметливый⁴. Несомненно, в то время он был верен польской власти. Вскоре с ним случились события, побудившие его удалиться от двора королевского и потом вовсе из Польши.

Рассказывают, что этот молодой человек, по своему времени отлично воспитанный, приобрел при королевском дворе светский лоск и, притом, одаренный красивою наружностью, имел способность нравиться женщинам; он завел тайную связь с одной госпожой, но муж последней, подметив это, приказал схватить Мазепу, привязать к лошадиному хвосту и пустить в поле; эта лошадь, еще не обученная и приведенная к господину из Украины, очутившись на воле, понеслась с привязанным к хвосту человеком в украинские степи. Казаки нашли его полумертвым от боли и голода, привели в чувство, и он, оправившись, остался между казаками⁵. Другой историк, Стебельский, рассказывает тот же анекдот, прибавляя, что господин, с женою которого был в связи Мазепа, раздел его донага, облил дегтем, обсыпал пухом, посадил на дикую лошадь, привязав его к ней веревками, и пустил на произвол судьбы⁶. Подобное излагается и в истории Отвиновского⁷. Это рассказано подробнее и правдоподобнее в записках

² Похилевич. Сказание о насел. местн. Киевской губернии, с. 108.

³ Памятники Киевской врем. комиссии, том. III, отд. 3, с. 362 и 366; том. IV, отд. 3, с. 271.

⁴ Если бы Мазепе в 1708 году было 64 года, то в 1659 г. было бы ему не более 15 лет; едва ли в таком юном возрасте он мог уже окончить трехлетнее образование за границей и получать от короля важные поручения. Но если б ему в 1708 году было уже 79 лет то, принимая во внимание, что назад тому четыре года он заводил любовные интриги, кажутся странными такие поступки в подобном возрасте.

⁵ Симоновский. Краткое описание о казацком малороссийском народе, с. 116.

⁶ Бантыш-Каменский. История Малой России, т. III, прим. 7.

⁷ В Белском воеводстве Мазепа втерся к жене своего соседа, который, поймавши Мазепу в ночное время, обнажил его и приказал, привязавши к столбу, вы-

Паска, служившего разом с Мазепою при дворе Яна Казимира и сообщавшего несколько сведений о молодости Мазепы. По его известиям, в 1661 году Мазепа, находясь при королевском дворе, оговорил перед королем своего товарища Паска, будто последний, по поручению коронного войска, находившегося тогда во вражде с королем, ездил к войску литовскому подущать его против своего государя. Паска арестовали, разобрали дело, оправдали и король подарил ему 500 червонцев, а Мазепа был временно удален от двора, но скоро опять был допущен. В следующем 1662 году Пасек, не забывая причиненного ему оскорбления и будучи навеселе, ударил Мазепу; Мазепа схватился за оружие. Бывшие при этом свидетелями придворные не приняли сторону Мазепы, потому что не любили и не уважали его: он был «казак» и в их глазах «не слишком-то благородный». Драка во дворце, да еще в преддверии покоев, где находился тогда король, считалась большим преступлением, но король, услышавши об этом, сказал: «Клевета показывается больнее раны. Хорошо еще, что не столкнулись между собою где-нибудь на дороге». Он призвал к себе Паска и Мазепу, приказал им перед своими глазами обняться и простить друг другу взаимные оскорбления⁸.

На следующий 1663 год Мазепа вышел из Польши, по выражению Паска, со срамом. Пасек описывает в таком виде приключение с чужой женой и ревнивым мужем. На Волыни была у Мазепы деревушка; по соседству с ним жил в своем имени какой-то пан, по фамилии Фальбовский. Проживая временно в своей деревне, Мазепа втерся в дом к Фальбовскому, понравился его жене и стал бывать там часто в такое время, когда хозяйина не было дома. Домашние слуги донесли пану, что Мазепа и пани Фальбовская пересылаются между собою записками, а при свидании наедине беседуют. Пан Фальбовский, не сказавши ничего жене, попрощался с нею, как будто отправляясь куда-то далеко, и выехал со двора. Отъехавши немного, он остановился на той дороге, по которой, как ему донесли, Мазепа ездил к жене его. Вдруг бежит обычный посланец с запиской от жены к Мазепе; это был тот самый слуга, который открыл пану о связи его жены с Мазепою. Пан Фальбовский взял у слуги женину записку и прочитал в ней любезное приглашение Мазепе с извещением, что муж уехал в далекий путь. Фальбовский возвратил записку посланцу и сказал: «Поезжай и проси ответа. Скажи, что пани приказала скорее!» Слуга поехал далее с запискою, а пан остался ждать на месте, так как до Мазепина двора оттуда не было и двух миль. Исполнивши свое поручение, посланец ворочался назад с ответною запискою Мазепы, в которой было обещание приехать тотчас. Не много прошло времени, как едет и сам Мазепа. Встретились, повидались как добрые знакомые.— «Куда едете, ваша милость?» спрашивал пан Фальбовский.— Мазепа назвал какое-то иное место.— «Ко мне прошу заехать!» сказал пан Фальбовский.— Мазепа отговаривался тем, что ему надобно спешить в названное им место, и при этом заметил: «Да ведь и вы, пане, я вижу, также куда-то едете».— Тут пан Фальбовский хватает

сечь розгами, а потом с ног до головы вымазать смолою и обсыпать пухом. Сделавши из него чудовище, пан посадил Мазепу на необученную лошадь спиною к голове, а лицом к хвосту ноги же подвязал к бокам лошади и в таком виде пустил по большой дороге. С наступлением дня лошадь принесла Мазепу в местечко, где происходила ярмарка. Было много наехавшего русского народа. Увидавши Мазепу, все подумали, что это едет дьявол, и разбежались во все стороны, а русские попы, вышедши на улицу, стали осенять его крестным знаменем. В это время лошадь, зацепившись за воз, споткнулась, Мазепа развязался и упал на землю. Освободившись от такой бани, он со стыда ушел за Днепр и там с течением времени стал гетманом всей заднепровской стороны (Otwinowski, s. 169) (Otwinowskiego Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II, od roku 1696 po rok 1728, wyd. 1849 r.— М. К.).

⁸ Pamiętniki Chr. Paska, s. 133—209 (Pamiętniki Chrysostoma Paska, wyd. 1877 r.— М. К.).

Мазепу за шиворот, показує його записку к своей жене и говорит: «А это что?» — Мазепа стал ни жив, ни мертв. Он уверял, что едет к нему в дом в его отсутствие в первый раз. — «Хлоп! — сказал Фальбовский слуге, который недавно возил к Мазепе записку, — сколько раз этот господин бывал в моем доме без меня?» — Служитель отвечал: «Столько раз сколько у меня волос на голове». — Фальбовский сказал Мазепе: «Выбирай теперь себе род смерти!» — Мазепа просил не убивать его и во всем признался. Фальбовский приказал ему раздеться донага, посадил на собственном коне без седла, оборотивши лицом к хвосту, а затылком к голове лошади, приказал связать ему руки назад, а ноги подвязать веревками под брюхо лошади, потом велел коня, пылко по натуре, напугать криком и ударами плети, да вдобавок произвести у него над самыми ушами несколько выстрелов. Испуганный конь понесся во всю прыть домой по узкой тропинке, которая шла зарослями посреди шиповника, диких груш и терновых кустов. Даже и тот, кто бы держал поводья в руках, должен был, едучи по этой тропинке, беспрестанно нагибаться и уклоняться от колючих растений, иначе могла задеть его по голове ветка или разодрать платье; а каково то было, говорит описатель, голому, посаженному задом к конской голове, сидеть на коне, когда тот от испуга и боли летел, что есть духу!... Мазепу, когда он выехал из дома, провожало двое или трое служителей, но пан Фальбовский не пустил их с господином, чтоб они не могли спасти его. Конь донес Мазепу до ворот его двора, еле живого. Мазепа кричит, зовет сторожа: сторож, услышавши голос хозяина, отворил-было ворота, но как увидал на коне пугало, тотчас затворился и спрятался. Мазепа зовет дворню; дворня выглядывает из-за дверей и только крестится. Мазепа уверяет людей, что он их господин, но они ему не верят, и с большим трудом мог он объясниться с ними, пока его впустили во двор, прозябшего и исколотого до крови⁹.

Пасек, личный недоброжелатель Мазепы, говорит, что именно после этого происшествия он покинул навсегда Польшу от стыда. Но летопись Величка, сообщающая, между прочим, что Мазепа поступил ко двору Яна Казимира уже после того, как обучался в Киеве риторике, а потом где-то философии, и при своих природных способностях получил всестороннее образование («яко был беглец во всяких речах»), говорит, что Мазепа оставил придворную службу тогда, когда король Ян Казимир предпринял поход с войском на левую сторону Украины под Глухов и на пути остановился в Белой Церкви, следовательно в конце 1663 года. Здесь Мазепа отклонился от войска короля и остался при своем старом отце, жившем в своем имении, в селе Мазепинцах. Когда Павло Тетеря, считавшийся с польской стороны казацким гетманом, убежал в Польшу, а казацким предводителем стал Петро Дорошенко*, Иван Степанович Мазепа пристал к последнему и тотчас обратил на себя его внимание своими способностями и ловкостью («для своей росторопности и цекавости»). Сперва он сделан был ротмистром гетманской надворной компании, потом получил чин писаря¹⁰. Будучи у Дорошенка, Мазепа вступил в брак с богатою вдовой Фридрикевич, у которой от первого брака был сын по имени Крыштоф. Брак этот совершился в Корсуне. Нам неизвестно, какое имя носила его жена по родителям, но она была родственница прилуцкому полковнику Горленку.

⁹ Pamiętniki Chr. Paska, s. 213—214.

* 1665 р. Тетеря не зміг стримати антифеодального і національно-визвольного руху на Правобережній Україні і втік до Польщі. Дорошенко, що змінив його на посаді гетьмана Правобережної України, дотримувався протурецької орієнтації. Але йому не вдалося віддати Правобережну Україну Туреччині, і 1676 р. він капітулював перед російськими військами Ромодановського.

¹⁰ Величко. Летопись, т. II, с. 342.

Дальнейшие события жизни этого человека — его первое прибытие в Переяслав к гетману Самойловичу в качестве посла от Дорошенка, его посылка в Турцию с невольниками, когда он был схвачен на дороге запорожцами, его отправление в Москву, где он, действуя во вред Дорошенку, сумел поддаться в доверие к московским боярам, его многолетнее пребывание при гетмане Самойловиче сперва в звании войскового товарища, потом в чине генерального асаула, наконец его интриги, употребленные им перед всемогущим временщиком князем Василием Васильевичем Голицыным для погубления гетмана Самойловича, — все это изложено в нашем сочинении «Руина», напечатанном в «Вестнике Европы» в 1879—1880 годах, сочинении, которого непосредственным продолжением должна признаваться настоящая монография.

По низложении Самойловича (20 июля 1687 года) назначен был день 25 июля избрания нового гетмана. Накануне, 24 числа июля, перед вечером, несколько великорусских полков и стрельцы, по приказу князя Голицына, двинулись на широкую ровную возвышенность, господствующую над рекою Коломаком близ казацкого стана. Они разбили царский шатер во ста саженях от стана, поставили около шатра стулья и скамьи, а перед самим шатром — небольшой столик, покрытый ковром.

На другой день, 25 июля, около 10 часов утра, вышел туда главнокомандующий князь Василий Васильевич Голицын с боярами, а за ними следовали великорусские ратные силы разрядов Рязанского и Новгородского. Разом с ними понесли «клейноты» (знаки гетманского достоинства): бунчук, булаву и царское знамя. Толпы казаков — конных в 800 человек и пеших в 1.200 — приблизились к шатру. Из них вызвано было несколько знатнейших чиновных особ, и они, вслед за боярами, отправились в походную церковь, куда принесли и гетманские «клейноты». В этой церкви совершено было архимандритом, протопопом и священниками непродолжительное молебствие с освящением «клейнотов». После того все вышли из церкви. Клейноты положены были на столе перед шатром, поставили там образ всемилостивого Спаса, положили крест и евангелие. Боярин князь Василий Васильевич Голицын стал на скамью и возвестил казакам, что по их челобитью цари и великие государи прислали свой милостивый указ, чтоб Ивану Самойловичу гетманом у них не быть, а на его место избрать другого, кого они, старшины, и все войско излюбят и вольными голосами изберут. Затем была прочтена дьяком царская грамота в таком же смысле.

Казаки крикнули: «Рады за великих государей умирать и кровь свою проливать, и в подданстве у них желаем быть вечно». «Казаки! — сказал Голицын, — по вашему извечному обычаю изберите себе гетмана вольными голосами, объявите, кого желаете избрать гетманом». Несколько минут было тихо. Наконец, стоявшие ближе произнесли имя Ивана Мазепы. Они, конечно, знали, что могущественный временщик расположен к нему и желает доставить ему гетманское достоинство. Имя это стало быстро произноситься и по задней толпе. Немногие голоса произнесли было имя обозного, Василия Борковского, но его тотчас заглушили крики: «Мазепа, Мазепа, нехай буде гетман!» Мазепа, с его изумительным умением влезать всем в душу, успел уже расположить к себе многих, независимо от того, что большая часть готова была признать его гетманом, зная, что того хочет Голицын.

Несколько раз Голицын повторил свой вопрос и несколько раз в ответ ему прогремело имя Ивана Мазепы. Затем думный дьяк взошел на скамью и прочел прежде статьи, на которых отдавался Московскому государству гетман Богдан Хмельницкий в Переяславе: эти статьи составляли основной закон, по которому край малороссийский сделался частью русской державы; потом прочитаны были новые статьи: то

были царские решения на пункты в челобитной, поданной перед тем казаками. Объявлялось, что новоизбранный гетман со всеми старшинами должен будет подписать эти статьи и сообразно с ними принести присягу на верность. Обозный Борковский, как знатнейшее по чину лицо после гетмана, отвечал от имени целого казачества согласием. Затем старшины подписали предложенные статьи, а новоизбранный гетман перед крестом и евангелием произнес присягу в знак своего вступления в высокую должность¹¹.

После этого совершался обряд, отправлявшийся при избрании каждого гетмана. Государев ближний боярин вручал Мазепе гетманские «клеюты» с приличными изречениями. По окончании обряда все великоруссы двинулись в свой стан, а новоизбранный гетман провожал Голицына и прочих бояр до половины дороги. В один из следующих затем дней новый гетман угощал боярина, всех великорусских начальных лиц и своих старшин. Много было тогда выпито с произнесением заздравных пожеланий, дано было пять залпов из орудий, а по окончании пира одарили 15 знатных особ. 29 июля выступил гетман с казаками и двумя пешими великорусскими полками; сверх того с ним отправился конный полк смоленской шляхты, который для усмирения возникшего в Малороссии своевольства должен был находиться при гетмане до тех пор, пока гетман найдет возможным отпустить его.

Всех новых статей, составлявших прибавление к статьям гетмана Хмельницкого, было 22. Большая часть их повторяет то, что уже постановлялось при избрании прежних гетманов по челобитным от казаков, всегда добивавшихся сохранения своих вольностей — льгот от всяких податей и повинностей, возлагаемых исключительно на мещан и помещиков, неподсудности воеводам, права владеть имениями по жалованному грамотам, права вольного избрания гетмана. Гетман не должен был сменять старшин без царского указа, хотя виновных дозволялось ему казнить смертью по своим правам, донося о том государю. Число войск оставлялось на волю рады, но жалованье реестровым — по 30 злотых рядовому казаку — полагалось только в комплекте тридцати тысяч. Подтверждалось также содержание полка в 1.000 человек для укрощения своевольных, которые, оставя свои работы, назывались казаками и производили в крае шатость и измену*, а для охранения гетманской особы в Батурине полагалось быть стрелецкому полку с тем, чтобы гетман выдавал на содержание его хлебный запас. Казаки в своей челобитной домогались и теперь, как бывало при прежних избраниях, дозволения принимать иноземных послов; но правительство отказало и при этом было присовокуплено: так как с Польшею заключен уже вечный мир**, то гетман и старшины должны смотреть, чтобы жители малороссийского края довольствовались городами, отошедшими на царскую сторону, и отнюдь не вступались бы в те города, которые оставлены по вечному мирному договору под властью польского короля; если ж бы с польской стороны оказалась какая-нибудь противность, то гетман и старшины обязаны писать о том к великим государям, но сами не должны нарушать мира с поляками. С крымским ханом русская держава находилась еще в открытой войне и потому малороссийскому правительству вменялось в обязанность по надобности посылать военные силы против татар. Для удержания татарских набегов положено было построить укрепленные городки на Днепре против Кодака, на реках: Самаре, Орели и на

¹¹ Собр. Госуд. Гр[амот] и дог[оворов], т. IV, с. 546; Gordon. Tagebuch, t. II, S. 190 (Tagebuch des Generals Patrick Gordon ... erstenmale vollständig veröffentlicht der Fürst M. A. Obolensky und Dr. Posselt. T. I—III, 1849, 1859.— М. К.).

* Йдеться про таку форму антифеодальної боротьби селянства, як «покозачування», коли вони відмовлялися виконувати феодальні повинності, оголошували себе козаками, тобто вільними людьми, і тікали у степи, а то й на Запоріжжя.

** Так званий «вічний мир» між Росією і Польщею був підписаний у Москві 1686 р.

устьях Берестовой и Орчика, а населять их малороссийскими жителями. Вместе с тем до окончания войны с Крымом запрещалось запорожцам и всем малороссийским жителям вести торговые сношения с татарами¹². Старшины в своей челобитной просили, чтоб имущество отрешенного Самойловича отдано было в войсковую казну, но правительство решило отдать туда только половину, а другую обратить в казну великого государя.

Гетман с берегов Коломака отправился к Гадячу и там появлялись к нему владельцы маетностей и арендаторы с жалобами на буйную чернь*, которая многих торговцев и вообще зажиточных людей ограбила, а иных даже и умертвила. Открывалось, что к таким своевольствам подучали посполство те казаки, которые еще до избрания нового гетмана тотчас по отрешении Самойловича ушли из обоза, стоявшего на берегу Коломака. По гетманскому указу полковники и сотники в своих ведомствах принялись ловить своевольных, сажать их в тюрьмы и производить над ними розыски. Тогда в разных полках эти розыски сопровождалась большими жестокостями. Тем, которые признаны были главными зачинщиками и возмутителями, ломали руки и ноги, других казнили менее мучительною смертью — отрубали головы или вешали, у иных в наказание отнимали имущество, а некоторых, увлеченных в преступление по неразумению, били палками, выражаясь, что из них выбивали глупость¹³. Наконец, гетман разослал повсюду универсал, которым представлял каждому, кто потерпел от кого-либо оскорбление, искать на противнике судом, а не прибегать к самоуправству¹⁴.

Гетман из Гадяча, вместе с генеральными старшинами, прибыл в свой Батурич и оттуда отослал данный ему отряд смоленской шляхты, удержавши при себе только тех стрельцов, которые, по царской воле, назначались оберегать его особу.

Тогда произведен был осмотр и раздел имущества низложенного Самойловича. Из Москвы приехал царский чиновник, который должен был забрать из этого имущества половину, следуемую в казну. Не мало было этого имущества; оно, кроме денег, состояло в металлической посуде, мужских и женских одеждах, украшениях, мехах, оружии, сброе. Раздел длился несколько недель. По свидетельству современника¹⁵, иное еще и до раздела, а иное и после раздела из этого имущества было самовольно похищено роднею гетмана и его слугами; некоторые присвоили себе кое-что и с дозволения самого гетмана. Тогда оказались такие особы, которые при прежнем гетмане находились почти в нищете, а при новом гетмане вдруг явились владельцами состояния в несколько тысяч злотых. Величко говорит, что сам он лично знал таких и вспоминает о двух: об одном запорожце, бывшем у гетмана покоевым, а о другом — цирюльнике. Такие счастливицы обогатились от крупиц, падавших к ним из сокровищницы Самойловича, которая в воображении современников принимала баснословные размеры. Недаром несчастного гетмана обвиняли в алчности и грабительстве; обильны были его палаты и кладовые всякого рода драгоценными вещами, как показывает сохранившаяся опись; много было у него экипажей, лошадей, скота и стад. Половина, как говорят, не пошла ни в царскую казну, ни в войсковой скарб. Мазепа не установил особого войскового «скарбника» для наблюдения вообще за войсковою

¹² Собр. Госуд. Гр. и Дог., т. IV, с. 543—558.

* Тоді на Лівобережній Україні спалахнуло антифеодальне повстання, з великою жорстокістю придушене Мазепою.

¹³ Величко, т. III, с. 54.— Тут виявилась класова обмеженість історичних поглядів Костомарова: буквально переказуючи тексти джерел, він називає «буйною черню», кримінальними елементами повсталих проти нелюдської феодальної експлуатації залежних селян і міщан.

¹⁴ Лет. Самовидца, изд. 1847 г., с. 79.

¹⁵ Величко, т. III, с. 55.

казной, а старшины тоже не обратили тогда на этот важный вопрос внимания, предоставляя новому гетману заведовать войсковою казною по своему произволу, как бывало и при Самойловиче, даром что последнему было поставлено это в вину. У нового гетмана были свои слуги, которым он доверил приходы и расходы, и только в определенные сроки давал отчет собранию старшин и полковников, но те в таких случаях обыкновенно только одобряли поступки гетмана. От этого выходило, что собственно с гетманскими доходами обращались очень экономно, а войсковая казна тратилась не только на содержание охотного войска и на жалованье казакам, но и на частные прихоти гетмана и его двора, а также и на всякие подарки¹⁶. Чтобы расположить к себе старшин, гетман после своего водворения в Батурине учреждал чуть не каждый день пиры для старшин и полковников и обдаривал гостей своих за счет Самойловичевой сокровищницы¹⁷. Самому князю Василию Васильевичу Голицыну, в благодарность за оказанное покровительство при своем избрании, Мазепа заплатил 10.000 руб. из того же источника¹⁸.

Вторая половина 1687 года проводилась в веселых пирах и празднествах в Батурине, а с ранней весны 1688 года принялись за построение городков сообразно статье договора, утвержденного на избирательной раде. Важнейший из этих городков на берегу Самары начат был в марте, а окончен к августу того же года. Постройкою заведовал сам гетман с Леонтием Романовичем Неплюевым и Григорием Ивановичем Косаговым. Московское правительство думало производить эту постройку, сгоняя на работу малороссийское посольство, но гетман нашел неудобным отрывать народ от летних работ и предпочел исполнить это дело казаками по выбору из шести полков. Работою было занято до двадцати тысяч рук. Городок этот был расположен на русской стороне реки Самары, выше Вольного Брода и ниже другого брода, называемого Песчаным. Гетман доносил, что эта крепость будет «в окрестных государствах явна и славна, великим государям к чести, а неприятелям страх и разорение»¹⁹. Гетман, по царскому указу, приглашал универсалами охотников, как из малороссиян, так из великороссиян, поселиться у новопостроенного укрепления; места для поселения отводились за крепостным валом. В середине городка построена была деревянная церковь во имя живоносного источника пресвятыя Богородицы, отчего и городок назван был Новобогородском²⁰. Воеводою оставлен был Косагов с тысячею ратных людей, но вскоре заменил его Волконский, а Косагову велено быть снова в знакомом ему Запорожье²¹.

Постройка городка на Самаре произвела волнение между запорожцами. Мазепа это предвидел и потому, собираясь строить городок, старался не допускать об этом вести до Запорожья, но об этом сообщил туда бывший в Москве посланцем из Сечи Липохой²². Там сделалось волнение уже весной, и кошевой Григорий Сагайдачный писал гетману, что все войско низовое бьет челом великим государям, чтобы не строить городков в державе войска низового, где у запорожцев есть достояние — свои рощи и пасеки²³. Гетман отвечал, что городок строится в виду предполагаемых военных действий против татар, как временное складочное место боевых и хлебных запасов*, а вовсе не о

¹⁶ Там же, с. 56.

¹⁷ Там же, с. 54.

¹⁸ Записка Голицына, хранящаяся в Государств. архиве.

¹⁹ Архив Ин. дел., № 72.

²⁰ Ныне Новомосковск. Закладка церкви происходила 23 апреля, в пятницу на святой неделе, когда празднуется живоносный источник, а освящение церкви и крепости — 1 августа.

²¹ Архив Ин. дел., № 86.

²² Там же, № 37.

²³ Там же, № 55.

* Побудова фортеці в Новобогородську мала на меті перешкодити «показаченню» селян і міщан, їх втечам на Січ і в південні степи, запобігати зв'язкам між

тем, чтобы постоянно занять край и наносить убытки запорожцам в их рыбных и пчелиных промыслах²⁴. Для успокоения кошевого гетман послал ему в дар 1.000 червонных²⁵. Запорожское недовольство, как всегда бывало, ограничивалось только временными криками. Всегда искали запорожцы повода волноваться, но скоро и успокаивались**.

Важнее было то, что каждое волнение в Запорожье легко и быстро отражалось в гетманщине. Городовые казаки не имели таких причин быть недовольными постройкою городков на Самаре, как запорожцы, зато в Украине было не мало таких, которых могли возбудить запорожцы, постоянно шатавшиеся по гетманщине. То были, как и в прежние времена, тяглые рабочие люди, так называемые мужики, самовольно «вбившиеся» в казацкое звание. На этот раз такие люди находились в последнем крымском походе и, ставши случайно казаками, не хотели отречься от казацкого звания и возвращаться в мужицкое, а этого от них требовало малороссийское правительство на том основании, что они, будучи зажиточнейшими, выбыли из мужицтва, в мужицтве же остались убогие, на которых исключительно падают все тягости, какие прежде несли вместе с ними и вышедшие из тягла самовольно в казаки***. Кроме того, в полках Лубенском и Миргородском запорожцы возбуждали народ к ропоту за утеснение от полковых властей, и гетман доносил, что можно опасаться бунта. По таким донесениям московское правительство указывало гетману действовать, если нужно будет, и оружием для усмирения запорожцев и укрощения шатости в Украине, при содействии великороссийских войск, а для охранения гетманской особы в Батурин послало еще 300 ратных людей к прежним семи стам²⁶. Но гетман сообразил, что известие о беспокойствах в Малороссии может в Москве зародить мнение о неумении его самого держать в повиновении управляемый край, и потому спешил известить, что он уже исправил те оскорбления, которые делал народу бывший гетман, водворил в стране спокойствие и сам совершенно безопасен, особенно под охранением двух стрелецких полков и охотных (найманих.— М. К.) казаков²⁷. Кошевой уже не противился царской воле²⁸, но в Сече все еще раздавались мятежные голоса, толковавшие, что лучше запорожцам мимо царской воли помириться с Крымскою ордой и вести свободно торговлю с Крымом²⁹. Однако, толкуя о таком примирении с крымцами, сечевики не прочь были и воевать против крымцев и досадовали, зачем Косагов не ведет их на войну, как обещал. «Нас просто обманывают,— кричали запорожцы,— говорят, будто крепость построена для военного времени, а на войну не идут, и выходит, что ее построили только нам в досаду»³⁰.

Низложивши Самойловича, Мазепа опасался оставшихся в Малороссии близких его сторонников. Ближе всех по родству с отрешенным гетманом был племянник Самойловича, Михайло Васильевич Галицкий, бывший гадяцкий полковник. Отставленный от полковнического уряда, он проживал в слободе Михайловке, в Слободской Украине.

Запоріжжям і Лівобережню Україною, що робились особливо небезпечними під час народних заворушень.

²⁴ Арх. Ин. дел, № 70. Письмо Мазепы к кошевому от 20 июня.

²⁵ Там же, № 72.

** Успадкована ще від реакційної дворянської історіографії думка про запорожців як про буйну, анархічно настроєну юрбу, схильну до війни і нездатну на жодні систематичні й цілеспрямовані дії. З такою думкою ми не раз зустрінемося на наступних сторінках «Мазепи».

*** Насправді «показувались» зовсім не заможні, а вбогі, тобто найбідніші селяни, на яких падав головний тягар феодальних повинностей і шал панських знущань.

²⁶ Арх. Ин. дел, № 61.

²⁷ Там же, № 50.

²⁸ Там же, № 63.

²⁹ Там же, № 72.

³⁰ Там же, № 86.

Не оставлял его там в покое новый гетман, поднимал против него обвинения за прежние поступки по управлению полком, и, кроме того, за произнесение каких-то «плевосеятельных» слов. Другой сторонник и приятель бывшего гетмана Самойловича был Леонтий Полуботок; и его возненавидел гетман и доносил в Москву, что Полуботок тайно сносится с крымским ханом³¹. Нерасположен был гетман и к митрополиту Гедеону, бывшему в дружелюбных отношениях к Самойловичу, а еще более к его племяннику, князю Юрию Четвертинскому, жениху дочери Самойловича. Гетман боялся, чтобы вызванный в Москву на жительство князь Юрий не вредил ему, и писал к своему покровителю князю Вас. Вас. Голицыну, будто до него дошли слухи, что Юрий Четвертинский, живя в столице, говорит о гетмане непристойные речи, хвалится, что бывшего гетмана опять поставят на гетманский уряд, а тот уже отомстит своим недругам,— и в малороссийский край Юрий «озывается» к своей бывшей невесте; пристав, поставленный в Москве наблюдать над ним, ему ни в чем не воспрещает потому, что «всегда с ним в подпитии»³². О самом митрополите Гедеоне Мазепа писал, что это человек злобный и мстительный, и гетман от него опасается тайных и явных врагов. Будучи недоброжелателем Гедеона, гетман дружил с архиепископом Лазарем Барановичем, бывшим прежде в ссоре с Гедеоном, и, при содействии гетмана, Лазарь выхлопотал возвращение себе трех протопопий, отобранных Гедеоном и присоединенных к киевской митрополии, причем просил изъять его архиепископию от духовной зависимости киевскому митрополиту и подчинить непосредственно московскому патриарху³³. В письме своем к царям Лазарь жаловался на бывшего гетмана и радовался, что с избранием нового наступили лучшие времена³⁴.

Гетман в своих донесениях чернил не только таких лиц, которые были друзьями и приверженцами бывшего гетмана, но набрасывал тень и на других, даже на таких, которые прежде заодно с ним содействовали гибели Самойловича и которым наружно все еще он оказывал покровительство и благорасположение. Так, генеральному асаулу Войце Сербину он дал универсал на маестности в селе Подлипном, в Нежинском полку, а полковнику переяславскому Дмитрашке Райче — на село Березань, в полку Переяславском, и сам ходатайствовал в Малороссийском приказе о выдаче им жалованных грамот по своим универсалам³⁵. Но тот же гетман тайно писал в Москву о Войце Сербине, что он ему, гетману, не желателен³⁶, а о Дмитрашке Райче припоминал давние дурные дела его еще при Многогрешном и Бруховецком, представляя, что его ненавидят полчане за то, что, будучи волосским уроженцем, ставит сотниками своих земляков, и все полчане просят, чтоб он не был у них полковником и не жил бы в их городе³⁷. По донесению гетмана, Дмитрашку Райчу потребовали в то время в Велюкороссию. Когда гетман отправился на постройку Новобогородска, Дмитрашка, находясь в Севске, жаловался князю Голицыну, что гетман делает стеснения жене его, оставшейся в Малороссии, а гетман по этому поводу писал тому же князю Голицыну, что на Дмитрашку Райчу есть подозрение в изменнических замыслах и следует его препроводить к войсковому суду. «Вы десять лет меня знаете,— писал Мазепа,— способен ли я кому-нибудь завидовать и чинить козни на чужое здоровье! Я Дмитрашке Райче не враг, пусть бы он только не сеял плевел, а то вот здесь, по его письмам, твердят, что его скоро приве-

³¹ Там же, 1688 г., № 27.

³² Там же, № 98.

³³ Там же, 1688 г., № 4; 1698 г., № 9.

³⁴ Письма Лаз. Барановича, Чернигов, с. 229.

³⁵ Арх. Ин. дел, 1688 г., № 57.

³⁶ Там же, № 98.

³⁷ Там же, № 97.

дут с каким-то боярином для принятия некоторого чина»³⁸. Счел нужным Мазепа набросить некоторую тень и на киевского полковника Солонины, хотя недавно перед тем решил в его пользу спор с киевским воеводой и киево-печерскими старцами³⁹. Но вслед за тем он указывал на письмо Солонины к гетману, в котором тот просил защитить его от «Москвы». Солонина разумел здесь киевского воеводу, своего личного недоброжелателя. Но Мазепа придал словам его более общий смысл*. «Странно,— заметил гетман,— как этот мужик дерзает так писать»⁴⁰.

Так Мазепа делал тайный вред своим соумышленникам по делу низложения Самойловича,— он их опасался. Эти люди недавно испробовали, как возможно при посредстве низкопоклонничества пред сильными московского мира свергать своих гетманов; могли они подумывать, нельзя ли и с Мазепой то же сделать, что сделали с Самойловичем. И Мазепа старался заранее скovyрнуть тех, от которых мог ожидать вредных против себя интриг, но не зная наверное, удастся ли ему, не хотел допускать на себя упреков в несправедливости. Поэтому он поступал двулично: одним и тем же явно покровительствовал, а тайно чернил доносами, на тот конец, чтоб обеспечить за собой доверие в Москве, когда эти люди вздумают вредить ему.

В Киеве между тем появился первый письменный донос на самого гетмана, открывший собою целый ряд доносов в одном и том же смысле. Доносчиком был какой-то поп-расстрига из Путивля. В его доносе было сказано, что гетман тайно сносится с поляками, дружит с ними и тайно покупает себе в Польше маетности. Киевский воевода отправил доносчика с товарищем в Москву, а из Москвы их препроводили в Батурин к гетману. «Мню,— писал Мазепа к Голицыну,— что сии оболгатели, по уговору особ, на мене враждующих, с баснями посланы суть». Сообщая, что он приказал посадить их обоих под караул, гетман уверял князя Голицына в своей простоте, незлобии и неизменной верности престолу⁴¹.

(Далі буде)

³⁸ Там же, № 86.

³⁹ Там же, № 84.

* Як бачимо, Мазепа був неабияким майстром навішування політичних ярликів.

⁴⁰ Арх. ин. дел, 1688 г., № 98.

⁴¹ Там же.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

СТІЙКИЙ ЛЕНІНЕЦЬ

В. Н. Волковинский.

Павел Петрович Постышев.

*К. : Политиздат України.
1987.— 192 с., ил.*

Нещодавно на книжкових полицях з'явилася нова праця історико-біографічного характеру — монографія про Павла Петровича Постышева. З'явилася вчасно. Біографії соратників і учнів В. І. Леніна, видатних діячів партії, які завжди викликали жвавий інтерес, нині в центрі уваги читачької громадськості. Їм належить особливо важлива роль у подоланні знеособлення історії, ліквідації білих плям, формуванні світогляду молоді на прикладі героїв — більшовиків.

В. М. Волковинський, залучивши документальні матеріали одинадцяти центральних, республіканських і обласних партійних і державних архівів, спогади сучасників, періодичну пресу, літературну, в тому числі мемуарну спадщину П. П. Постышева, зробив істотний крок вперед у відтворенні наукової біографії цього видатного діяча Комуністичної партії. Разом з цим рецензована книга є певним внеском у розробку історії партійних організацій і органів регіонів, з якими пов'язана суспільно-політична діяльність П. П. Постышева; революційного робітничого руху, громадянської війни, будівництва соціалізму. Ми наголошуємо на необхідності такого підходу, оскільки нехтування загальноісторичним планом біографістики призводить до викривлення реальної дійсності і ролі особи в ній.

Цікаві відомості наведено в книзі про участь П. Постышева у першій російській революції, створенні першої в історії Ради робітничих депутатів, про діяльність на чолі Іваново-Вознесенського комітету більшовиків у роки реакції. На підставі листів Павла Петровича, вперше введених до наукового обігу, автор розповідає про його життя у засланих в Сибіру, діяльність в Іркутській більшовицькій організації в роки першої світової війни.

Спеціальний розділ книги присвячено боротьбі трудящих за владу Рад в Іркутську, в цілому у Східному Сибіру і на Далекому Сході, а також подіям громадянської війни в цьому регіоні. Автор поглибив розповідь про роль П. П. Постышева у будівництві нового життя, створенні Червоної Армії, організації партизанської війни, в розгромі білогвардійських банд, японських і американських інтервентів у Забайкаллі, Якутії, на Далекому Сході.

Докладно, з добрим знанням джерел, висвітлено в книзі діяльність П. П. Постышева у складі Іркутського ВРК як голови Іркутського ревтрибуналу, одного з керів-

ників Центросибіру, члена Раднаркому Далекого Сходу, Хабаровського підпільного комітету більшовиків, Далекоосхідного бюро ЦК РКП(б), Приамурського обласного бюро РКП(б), члена Далекоосхідного ревкому і голови Прибайкальського губревкому. Чимало сторінок присвячено його особистій мужності і героїзму, вмінню вести за собою маси в найскладніших умовах, завоювати серед них незаперечний авторитет.

У книзі розглядається майже тринадцятирічна діяльність П. П. Постышева на Україні. При цьому розробляється й ряд питань історії Компартії України, її столичних парторганізацій.

Значною мірою на нових та маловідомих фактах побудовано розділ «Робота в Києві», в якому розповідається про події 1923—1926 рр. Вперше, наприклад, відзначається роль П. П. Постышева у створенні в столиці України сільськогосподарської академії на базі Голосіївського господарства. Цікаві дані наведено про тісні зв'язки Павла Петровича з комсомольськими осередками, його піклування про розвиток піонерського руху, поповнення документами Київського партархіву тощо.

Не було такої ділянки у боротьбі за розвиток індустрії Харкова і Києва, до якої П. П. Постышев не доклав своєї енергії та організаторського хисту. У книзі розповідається про його допомогу колективам Харківських паровозобудівного, електромеханічного «Серп і молот», тракторного, Дарницького вагоноремонтного та багатьох інших заводів.

Широко показано участь П. П. Постышева у партійному керівництві колективізацією села на Харківщині і в цілому на Україні, в організаційно-господарському зміцненні колгоспів, піднесенні сільськогосподарського виробництва на Київщині у другій п'ятирічці. Автор приділив увагу його роботі по створенню політвідділів МТС на Україні у 1933 р., зміцненню партійних осередків колгоспів і радгоспів.

У спеціальному розділі висвітлюється робота П. П. Постышева із середини 1930 р. до початку 1933 р. в ЦК ВКП(б), його участь у здійсненні заходів щодо удосконалення діяльності партійного апарату, виробничих осередків, у боротьбі з бюрократизмом. Наведено цікаві відомості про допомогу секретаря ЦК комуністам Архангельська, трудящим Півночі, куди він виїжджав у липні 1931 р.

Із сторінок книги П. П. Постышев постає перед читачем насамперед як партійний працівник ленінського гарту, пропагандист, який постійно піклувався про виховання трудящих у дусі радянського патріотизму, бойових традицій партії.

Високо оцінюючи рецензовану працю, висловимо, однак, деякі критичні зауваження. Так, книга чомусь вийшла без передмо-

ви чи вступу. Небезспірною є назва передостаннього розділу — «На завершальному етапі соціалістичного будівництва». В ньому йдеться про події 1934—1936 рр. на Україні. Час цей ні в літературі минулих років, ні в сучасній дискусії з питань періодизації курсу історії КПРС не характеризується як етап завершення соціалістичного будівництва, та й автор у тексті розділу не дотримується такої точки зору.

Дещо однобічно викладено події, пов'язані із звільненням П. Постишева від роботи в ЦК КП(б)У і Київському обкому партії. Створюється враження, що все вирішувалося на місці. Однак пленум Київського обкому КП(б)У, за участю членів Політбюро ЦК КП(б)У, що 16 січня 1937 р. звільнив П. Постишева від обов'язків першого секретаря, обговорював постанову ЦК ВКП(б) від 13 січня 1937 р. про незадовільне керівництво Київського обкому КП(б)У і недоліки в роботі ЦК КП(б)У. Саме вона визначила дальший розвиток подій. На цьому наголошено, між іншим, і в рішеннях XIII з'їзду КП(б)У¹. В книзі сказано про трагічну загибель

П. П. Постишева, але чомусь не названо дату смерті — 26 лютого 1939 р. Бачо-гранну діяльність представників ленінської гвардії не можна вмістити в одній книжці. Фактична основа наукової біографії П. П. Постишева буде поповнюватися не одним поколінням істориків. Так, зокрема, чекають на вивчення останні, жахливі місяці його життя.

У книзі широко використані праці й спогляди П. П. Постишева. Однак немає хоча б стислого огляду його творчої спадщини, її науково-критичного аналізу. Для створення біографії політичного діяча це необхідно.

В цілому книга В. М. Волковинського є внеском в розробку наукової біографії П. П. Постишева. Її з інтересом прочитають і спеціалісти, і всі, хто цікавиться вітчизняною історією, традиціями більшовизму.

М. Б. ПОГРЕБІНСЬКИЙ (Київ)

¹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К. 1976.— Т. 1.— С. 875.

ЛЕНІН, ЕМІГРАЦІЯ І РОСІЯ

Н. Д. Некоз.

Связи большевистской эмиграции с партийными организациями России (1903—1917).

Киев; Одесса: Вища школа, 1987.—258 с.

Тема рецензованої монографії красномовно свідчить про її складність і актуальність. Дослідження діяльності В. І. Леніна й закордонних більшовицьких організацій має, між іншим, немало історіографію. Вона плідно розроблялася А. М. Черненком, А. П. Якушиною, Р. Ю. Кагановою, Ю. М. Арсеньєвим та іншими вченими. У численних нарисах історії республіканських, крайових і обласних партійних організацій здобула деяке висвітлення і діяльність місцевих більшовицьких організацій Росії, зокрема України, по встановленню зв'язків з Володимиром Іллічем та закордонною частиною партії. Тому закономірним стає запитання: що ж нового вносить книга М. Д. Некоза у висвітлення теми, чим вона збагачує наші знання?

Треба зазначити, що радянська історико-партійна наука, незважаючи на порівняно широку історіографію проблеми, яка розглядається у рецензованій монографії, все ще не має повного уявлення про діяльність партії по практичному забезпеченню взаємозв'язку, єдності місцевих партійних організацій і більшовиків за кордоном. Недостатньо вивчена і діяльність В. І. Леніна по налагодженню зв'язків більшовиків-емігрантів з партійними організаціями Росії. Ця думка висловлювалася А. М. Черненком, С. В. Шестаковим, Я. Г. Тьомкіним.

Дослідження взаємозв'язку парторганізацій Росії та більшовицької еміграції не-

обхідне для вироблення методологічних основ, визначення найважливіших форм, методів і засобів забезпечення єдності цих двох частин партії. Без цього неможливо усвідомити, як Володимир Ілліч і більшовики-емігранти, змушені протягом майже 15 років жити вдаліні від батьківщини, були водночас найтіснішим чином зв'язані з партією, що діяла в глибокому підпіллі у Росії.

Рецензована праця по суті перша спеціальна монографія, у якій ґрунтовно досліджена історія зв'язків більшовицької еміграції з революційною Росією, діяльності більшовиків по забезпеченню єдності партійних організацій та еміграції. Попередня історіографія в основному аналізувала діяльність В. І. Леніна і закордонних більшовицьких організацій, а історія зв'язків більшовицької еміграції з партійними організаціями Росії висвітлювалася фрагментарно як в хронологічному, так і проблемному плані.

Широкі хронологічні рамки дослідження (1903—1917 рр.) дали можливість автору простежити практично всю історію зв'язків Володимира Ілліча і більшовиків-емігрантів з Росією. М. Д. Некоз докладно вивчив усі наявні відомості, факти, широке коло нових джерел, які перевірів і систематизував.

У своїй монографії М. Д. Некоз обґрунтував історичну необхідність створення закордонної операційної бази партії, без якої вона не змогла б виконати завдань, що перед нею стояли. Історія російської еміграції висвітлюється автором практично з моменту виникнення соціал-демократичного напрямку в російській революційній еміграції. У цей двадцятирічний період її історії (1883—1903 рр.) автор правомірно виділив роль ленінської «Искры» в налагоджуванні безпосередніх зв'язків з соціал-демокра-

тичними комітетами і робітниками Росії до моменту створення більшовицької операційної бази. Після II з'їзду РСДРП остання стала невід'ємною складовою частиною більшовицької партії.

У вивченні ленінських положень про взаємозв'язок більшовицької еміграції та партійного підпілля автор застосував конкретно-історичний підхід. В. І. Ленін надавав великого значення правильному функціонуванню керівних центрів, без яких партія в умовах підпілля не могла існувати. У монографії докладно висвітлені ленінські виступи на II з'їзді партії, розробка повноважень керівних партійних центрів на наступних з'їздах РСДРП. Автор проаналізував кожну з форм зв'язку закордонних більшовицьких груп сприяння РСДРП — відправку до Росії підготовлених в еміграції партійних працівників, листування, видавничу діяльність більшовицької еміграції, її зв'язок з редакціями закордонних газет, пересилку нелегальної літератури, співробітництво більшовиків-емігрантів у легальній і нелегальній партійній пресі тощо. В монографії підкреслюється, що це й було втіленням ленінської вимоги про необхідність забезпечення єдності підпілля та еміграції — ідейно-політичної, теоретичної і організаційної.

М. Д. Некоз аргументовано показав, як В. І. Ленін і більшовики-емігранти вели безкомпромісну боротьбу проти меншовиків, одзовістів, троцькістів та інших опортуністичних груп і течій в РСДРП, як їм вдалося нейтралізувати лідерів опортуністів від партійних організацій Росії, подати важливу допомогу у зміцненні там більшовицького підпілля. На нашу думку, автор забагато уваги приділив викладу всіх перипетій внутріпартійної боротьби в еміграції та партійних центрах. Це питання досить глибоко висвітлене у працях його попередників, і матеріал книги містить тут мало нового. Натомість варто було докладно висвітлити діяльність В. І. Леніна, керованих ним більшовицьких центрів, груп сприяння по налагодженню зв'язків з місцевими партійними комітетами, подання їм допомоги у боротьбі проти дезорганізаторської діяльності меншовиків та інших опортуністів. Автор не спрощує всієї складності взаємовідносин між більшовиками-емігрантами і партійними організаціями Росії в умовах внутріпартійної кризи. Проте суть і причини цих короточасних розбіжностей залишаються нез'ясованими. Автор відзначає особливу заслугу більшовицької еміграції в транспортуванні до Росії зброї, вибухових речовин, партійної літератури, але не розкриває цього питання.

У монографії М. Д. Некоза міститься цікавий матеріал про більшовиків-емігрантів, які виїжджали до Росії для виконання ленінських доручень по відновленню місцевих партійних організацій. Автор наводить цілий ряд раніше невідомих імен більшовиків-підпільників, які брали активну участь у цій роботі. Особливий інтерес становить висвітлення складного процесу відбудови і зміцнення зв'язків більшовицької еміграції з партійним підпіллям в умовах першої світової війни. Автор стверджує, що за винятком перших двох місяців, коли ці зв'яз-

ки не діяли, внаслідок спільних зусиль більшовиків-емігрантів і місцевих партійних працівників В. І. Леніну вдалося встановити постійні контакти з Росією, об'єднати своїх однодумців навколо тактичних лозунгів партії з питань війни, миру і революції. За допомогою адресної книги ЦК, записів Н. К. Крупської М. Д. Некоз встановив характер, зміст і географію листування Володимира Ілліча, його адресатів.

Авторові вдалося знайти дані про невідомий раніше лист В. І. Леніна, встановити один з його псевдонімів (с. 203). У книзі переконливо показано, що тільки більшовицька еміграція, як єдина революційна еміграція, була тісно зв'язана з партійними осередками Росії.

Інтерес викликає матеріал книги про боротьбу за приїзд В. І. Леніна і більшовиків-емігрантів до революційної Росії. Автор значно повніше, ніж його попередники, відобразив розробку Володимиром Іллічем плану повернення і реалізацію одного з його варіантів. М. Д. Некозу вдалося встановити належність В. І. Леніну одного з листів, раніше не надрукованого і не розшуканого (с. 224—225).

Проаналізований у книзі матеріал спростовує безпідставні твердження буржуазних фальсифікаторів та інших ідейних противників про «відірваність» Володимира Ілліча та більшовиків-емігрантів від революційного робітничого руху в Росії. Аналіз зв'язків більшовицької еміграції свідчить про наявність міцних зв'язків політичної еміграції з тими силами на батьківщині, які вона представляла.

Проте, висвітлюючи характер, основні напрями взаємовідносин і співробітництва більшовицької еміграції з партійним підпіллям у Росії, автор не завжди прагне з'ясувати їх зміст, оцінити їх ефективність. Часто залишається неясною географія цих зв'язків. Автор не завжди вказує місцеві партійні організації, з якими існували контакти більшовиків-емігрантів у той чи інший період. Інколи він обмежується дослідженням зв'язків еміграції тільки з партійними центрами в Росії. На нашу думку, бажано було б дати у монографії аналіз динаміки, зміни характеру цих контактів, використати статистичний метод. Тоді б картина зв'язків більшовицької еміграції стала б повнішою.

Зустрічаються у книзі і фактичні помилки. В основному, це стосується висвітлення загальних історико-партійних подій. Так, розповідаючи про нараду 22-х більшовиків у 1904 р. і відвідання після неї Р. С. Землячкою і Е. Е. Есенном більшовицьких комітетів у Росії, автор серед останніх згадує і Харківський. Однак цей комітет після II з'їзду РСДРП очолювали меншовики, що змусило місцевих більшовиків виділитися і утворити в січні 1905 р. окрему групу «Вперед». Висвітлюючи історію підготовки VI (Празької) Всеросійської конференції РСДРП, автор повторює давню помилкову версію про відвідання Г. К. Орджонікідзе влітку 1911 р. Києва, Катеринослава, Харкова, Полтави, Луганська, Херсона, Одеси, Миколаєва, Ростова-на-Дону і Тифліса. Насправді Григорій Костян-

тинович відвідав тільки Київ, Ростов-на-Дону і Харків.

Потребує уточнення і застаріле твердження про представництво на Празькій конференції понад 20 більшовицьких організацій. Однак на саму конференцію змогли прибути тільки делегати від 12 парторганізацій Росії, а від інших 10 не приїхали через арешти та інші перешкоди. Очевидно, слід було назвати і всіх членів ЦК, обраних на Празькій конференції, а не давати їх вибірково. Серед названих — В. І. Леніна, П. І. Голошокіна, Г. К. Орджонікідзе, С. С. Спандаряна і Д. М. Шварцмана — автор не згадує Г. Є. Зінов'єва та Р. В. Малиновського, який виявився провокатором.

М. Д. Некоз повторює застарілі дані і про публікацію в газеті «Правда» за 1912—1914 рр. 280 ленінських статей, хоч у Біохроніці В. І. Леніна згадується 285 статей. Крім того, були ще телеграми, замітки та інші матеріали, всього — майже 300 ленінських документів. Підготовка до чергового з'їзду партії була завершена не «наприкінці 1914 р.», як стверджує автор, а влітку 1914 р., коли мав відбутися і черговий конгрес II Інтернаціоналу. У книзі вживається термін «РСДРП(б)» до назв більшовицьких організацій у лютому — на

початку квітня 1917 р., хоч загальноприйнято його застосовувати тільки після VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б).

Розповідаючи про повернення в Росію з еміграції більшовиків після Лютневої революції, автор називає серед них А. В. Луначарського і Д. З. Мануїльського. Проте, в той час вони ще не були більшовиками. Після приїзду до Росії А. В. Луначарський і Д. З. Мануїльський вступили до групи «міжрайонців» і разом з нею на VI з'їзді РСДРП(б) були прийняті до лав більшовицької партії.

Помилково дано прізвище І. Д. Чугуріна (с. 150), назву Центрального державного архіву Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління СРСР (с. 10, 256).

В цілому, незважаючи на вказані прорахунки, монографія М. Д. Некоза вносить вагомий вклад у дослідження надзвичайно складної теми історії КПРС. Вона значною мірою доповнює наші знання про діяльність В. І. Леніна, більшовиків-ленінців на шляху до Великого Жовтня.

Г. Г. ДЕМИДЕНКО (Харків),
П. М. ШМОРГУН (Київ)

ЗА ФАСАДОМ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ВАШІНГТОНА

Е. И. Попова

Внешняя политика США
в американской политологии.

М. : Наука, 1987—207 с.

У радянській історичній науці помітно зріс обсяг літератури, присвяченої зовнішній політиці США. Істотно просунулося вперед дослідження історіографії цього питання. Так, створено праці, в яких аналізуються американська буржуазна історіографія різних регіональних напрямів сучасної зовнішньої політики Сполучених Штатів Америки. Тим більшого значення набуває поява узагальнюючих монографій, що комплексно досліджують погляди американських буржуазних істориків і політологів на неї в цілому. Такі багатопланові праці, як правило, виходять за рамки своїх безпосередніх завдань — вони підбивають певні підсумки, допомагають визначити перспективи дальших досліджень у цій галузі, сприяють глибшому розумінню і прогнозуванню зовнішньої політики США. До таких книг відноситься монографія відомого радянського американіста Є. І. Попової.

Автор ставить своїм завданням «на матеріалі американської літератури з післявоєнної зовнішньої політики США встановити характерні ознаки основних напрямів буржуазної історіографії: консервативного, ліберального та дрібнобуржуазно-радикального («прогресистського»». У книзі розглянуто характеристики цих напрямів в

ув'язці з параметрами, що впливають на стан і еволюцію американської зовнішньополітичної історіографії. Автор цілком обґрунтовано вибрала такі: соціальний статус американських вчених, оцінки ними внутріполітичних факторів формування зовнішньої політики США; трактування радянсько-американських відносин; підходи до проблем безпеки, озброєнь і відносин із Західною Європою; оцінки політики США щодо країн, які розвиваються; пропозиції по зовнішньополітичному курсу Сполучених Штатів на майбутнє. Особливо цінним є те, що у книзі наголошується на необхідності враховувати різницю між лібералізмом і прогресизмом, з одного боку, і лібералізмом та консерватизмом — з іншого. (с. 51). Безумовно, достоїнством рецензованої праці є висновок про те, що аморфність, умовність будь-якої класифікації американської історіографії, наявність різного роду проміжних, «перехідних» варіантів, характерних для ідеологічного клімату США в цілому, не знімають завдання виявлення «...переважаючих і довготривалих концепцій американської політології» (с. 5).

Однак оригінальне дослідження Є. І. Попової не позбавлене спірних моментів, що викликають певну дискусію. Це пов'язане насамперед з тим, що радянська політична наука, її понятійний апарат перебувають у процесі становлення. На цьому етапі зіткнення різних поглядів, точок зору не тільки неминучі, а й корисні. Виходячи з цього, хотілося б висловити ряд положень, що не збігаються з твердженнями автора рецензованої книги.

Насамперед про предмет дослідження — американську політологію, а точніше, про ту її частину, яка займається аналізом зовнішньополітичних проблем, міжнародними відносинами. У книзі стверджується, що американська політологія багато в чому є «аналогом того, що у нас прийнято називати «новітньою історією» (с. 4). Ця теза ґрунтується на тому, що дійсно більшість американських політологів у своєму теоретичному пошуку, аналізі, конструюванні концепцій апелюють до конкретно-політичних подій сьогодення (до речі, не лише сьогодення). Однак це лише перший, найбільш очевидний рівень. Він не пояснює, чим у такому разі політологи відрізняються від «чистих» істориків, а сама політологія від «політичної» та «дипломатичної» історії.

На нашу думку, та частина американської політології, яка є предметом вивчення у рецензованій праці, займається насамперед аналізом зовнішньополітичних інститутів і систем, їх взаємодії та взаємозалежності в рамках загальної системи міжнародних відносин, процесу прийняття зовнішньополітичних рішень, їх ефективності тощо. Все це робиться, зрозуміло, на основі відбору конкретних міжнародних і регіональних ситуацій, двох- і багатосторонніх відносин, зовнішньої політики різних держав. Це, як правило, зобов'язує дослідників-міжнародників тією чи іншою мірою застосовувати міжпредметний підхід. Якщо до цього додати і вірно спостережене автором часте поєднання в одній особі вченого, політичного діяча та публіциста, — перед нами якраз і буде неоднозначний, багатоплановий феномен, яким є сучасна американська політологія і самі вчені-політологи.

Друге заперечення зводиться до відсутності чіткості у визначенні категорій «школа», «течія», «напряму». Це призводить, наприклад, до твердження про існування монолітної консервативної течії в американ-

ській політології (с. 134), хоча в інших випадках автор визначає наявність «помірно-консервативних політологів» (с. 130). Твердження, що на рубежі 70—80-х років «фактично всі помірні консерватори, які входили до школи «політичного реалізму», відмовилися від того, що становило сутність їх концепцій, — від визнання необхідності розрядки...», свідчить про змішування зовсім різних понять: реалізму в політиці як вияву здорового погляду на світові проблеми і «політичного реалізму» — відповідної школи в американській історіографії та політології з певним, притаманним їй категоріальним апаратом («національний інтерес», «сила», «міць»).

Якщо усвідомити чітке розмежування категорій аналізу зовнішньополітичної історіографії («школа», «течія», «напряму»), то стане зрозумілим, що не «школи» припиняють своє існування, а змінюється їх питома вага в структурі всієї політології, дрейфують з одного «напрямку» до іншого конкретні дослідники, що консервативні історики та політологи зовсім не єдині в оцінці зовнішньої політики США, що підходи «зовнішньополітичних лібералів» до проблем внутрішнього життя Сполучених Штатів можуть приводити їх до табору консерваторів. Тому не можна погодитися з дещо широкою, на наш погляд, трактовкою лібералізму як напрямку в політології (с. 52—54), деякими висновками про соціальний статус лібералів і консерваторів (с. 56, 198), оцінками ряду конкретних праць Дж. Кеннана, Дж. Болла, З. Бжезинського, Г. Кіссінджера.

Однак висловлені в дискусійному плані зауваження і думки не знижують загального високого теоретичного та політичного рівня рецензованого дослідження, яке, безумовно, стане помітною подією в радянській американістиці.

І. М. КОВАЛЬ (Одеса),
П. Я. РАЙНОВ (Одеса)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

МІЖРЕСПУБЛІКАНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА «ЛИТОВСЬКІЙ МЕТРИЦІ»

Литовська метрика, або Метрика Великого князівства Литовського, є унікальним документальним комплексом з історії братніх східнослов'янських та прибалтійських народів. Без його детального вивчення неможливе глибоке й всебічне розуміння спільної історичної долі цих народів, їх соціально-економічного та політичного розвитку. Хоча дослідження Литовської метрики розпочалося ще наприкінці XVIII ст., а перше повне видання її книг здійснене на початку XX ст. в серії «Русской исторической библиотеки», лише в останні роки розгорнулося активне вивчення цього багатогранного джерельного комплексу. Важливою подією у цьому процесі стало підписання угоди між Академією наук СРСР та Академією наук ПНР про спільне видання книг Литовської метрики. Групою радянських істориків (Г. Л. Хорошкевич, С. М. Каштанов та ін.) розроблені й опубліковані правила публікацій документів.

З метою узагальнення нагромадженого досвіду щодо вивчення Метрики та підготовки до видання окремих її книг 12—13 квітня ц. р. у Вільнюсі була скликана міжреспубліканська наукова конференція. Напередодні її відкриття окремою книгою було видано тези доповідей, що значною мірою сприяло більш ґрунтовному їх обговоренню. В роботі конференції взяли участь науковці з Вільнюса, Москви, Мінська, Києва та Дніпропетровська. Вступним словом її відкрив директор Інституту історії АН Литовської РСР, чл.-кор. АН Литовської РСР д-р. іст. наук В. Ю. Меркіс.

Доповіді та повідомлення, прочитані на конференції, об'єднувалися по трьох напрямках: 1) теоретико-методологічні та загальні проблеми; 2) конкретно-джерелознавчі; 3) історіографія вивчення Литовської метрики.

Перший з них був представлений доповідями докторів іст. наук М. П. Ковальського (Дніпропетровськ) та В. І. Мелешка (Мінськ), канд. іст. наук А. Тіли (Вільнюс), які показали роль та значення Литовської метрики як джерела для вивчення історії України, Білорусії, маґдебурзьких міст Жемайтійського князівства. Канд. іст. наук С. В. Думін (Москва), використовуючи результати статистичної обробки матеріалів книг записів метрики, продемонстрував великі потенціальні можливості цих джерел.

Найбільш представленою на конференції була група доповідей та повідомлень, присвячених певним джерелознавчим проблемам. Документи Литовської метрики як джерело з історії міст України 1-ї половини XVI ст. і Литви 2-ї половини XVII—XVIII ст. розглянули у своїх доповідях

С. В. Абросімова (Дніпропетровськ) та Е. Мейлус (Вільнюс). Склад волинського землянства проаналізувала канд. іст. наук Н. М. Яковенко (Київ). Привернули увагу присутніх результати аналізу перепису 1567 р. війська Великого князівства Литовського на білоруських землях шляхом їх картографування, дані з міської геральдики кінця XVIII ст. за матеріалами метрики. У доповідях д-ра іст. наук Г. Л. Хорошкевич та канд. іст. наук М. Є. Бичкової (обидві — Москва) розглянуто посольські документи Великого Князівства Литовського та документи Литовської метрики як джерело відомостей про діяльність великокнязівської канцелярії. Окремим групам книг було присвячено цілий ряд доповідей та повідомлень. Сповіді про Литовську метрику як джерело з історії України середини і початку другої половини XVII ст. зробили канд. іст. наук Ю. А. Мицик та П. М. Кулаківський (обидва — Дніпропетровськ).

Значна увага в доповідях та повідомленнях приділялася історіографії вивчення Литовської метрики. Слід зазначити, що це питання досі не вивчалось належним чином, хоча аналіз зроблено протягом XVIII—XX ст. істориками, архівістами, археографами має велике практичне значення. Зокрема, доповідачі висвітлили деякі невідомі аспекти вивчення метрики різними дослідниками минулого.

Після доповідей відбулися жваві дискусії. 13 квітня було проведено «Круглий стіл», під час якого ухвалено рішення про необхідність уніфікації книг Литовської метрики за їх архівною нумерацією, а використання назв, даних архівістами XVIII—XIX ст. (зокрема С. Пташицьким), було визнано недоцільним.

Учасники конференції розробили проект рішення, в якому, зокрема, відзначалася значна активізація роботи по дослідженню Литовської метрики на Україні. Підкреслювалася необхідність прискорення публікацій підготовлених томів метрики, а також реґестів та збірників статей, спеціально присвячених цьому комплексу документів. Особливу увагу учасники конференції звернули на необхідність розробки дипломатки Литовської метрики. Було вирішено створити групу істориків при АН СРСР з джерелознавства та археографії метрики. Всі вчені, які взяли участь у Вільнюській конференції, визнали за доцільне й необхідне скликати подібні конференції кожні 2—3 роки.

М. П. КОВАЛЬСЬКИЙ
(Дніпропетровськ),
П. М. КУЛАКІВСЬКИЙ
(Дніпропетровськ)

СТВОРЕННЯ МІСЬКОГО МОЛОДІЖНОГО ДИСКУСІЙНОГО ЦЕНТРУ ПРИ ІНСТИТУТІ ІСТОРІЇ АН УРСР

Враховуючи підвищений інтерес молоді до історичного минулого своєї Батьківщини, Рада молодих учених Інституту історії АН УРСР виступила з ініціативою — регулярно проводити дискусії з цілого ряду питань, які особливо цікавлять шанувальників історії. В їх обговоренні можуть взяти участь провідні спеціалісти-історики, всі бажаючі. Перше засідання молодіжного історичного дискусійного центру відбулося 14 квітня 1988 р.

Із вступним словом на ньому виступив заст. директора Інституту історії АН УРСР канд. іст. наук І. М. Хворостянний. Він підкреслив, що історична наука на Україні, як і в цілому в країні, тривалий час нібито «не помічала» багатьох процесів та явищ минулого, обмежуючись описовими характеристиками. Нині виникла нагальна потреба повною мірою відкрити приховані сторінки історії, повернутися обличчям до тем, які раніше замовчувалися. Щоб зробити це, необхідно дуже серйозно попрацювати в архівах, вивчити сотні, тисячі архівних справ, доступ до яких ще й сьогодні закритий для дослідників. Слід з особливою відповідальністю підходити до висвітлення конкретно-історичних ситуацій, що виникали в той чи інший період життя країни. Лише всебічна й осмислена їх оцінка може допомогти вченим створити дійсно наукові й цікаві праці. Доповідач висловив надію, що створення такого дискусійного клубу буде корисним для всіх, хто цікавиться історією. Вони матимуть можливість не лише ознайомитися з результатами нових досліджень науковців, а й взяти участь в обговоренні тих або інших питань, що становлять значний інтерес для них.

Тема першого засідання центру — складний, неоднозначний період в історії Країни Рад — 20—30-ті роки. Його особливості охарактеризував у своєму виступі зав. відділом д-р іст. наук, проф. С. В. Кульчицький. Він сказав, що необхідно мати на увазі суперечливий характер того часу. З одного боку — значні звершення, великий ентузіазм радянських людей, масштабні зміни, що сталися в усіх сферах їх духовного й матеріального життя, а з іншого — деформації соціалізму, про які багато хто знав ще тоді, але які не до кінця виявлені навіть сьогодні. Нині починають відкриватися архівні фонди (хоча й не всі), і вчені вже працюють в них. Але історики почувають себе неспокоїно, бо далеко не в усіх складних проблемах вони розібралися. В міру заглиблення дослідників у документи поступово ламаються стереотипи, відкидаються псевдотеоретичні положення, які, наприклад, зустрічаються у сталінському «Короткому курсі історії ВКП(б)». Відповідаючи на запитання, що стосувалися історичного досвіду непу, С. В. Кульчицький сказав, що в останніх десяти томах Повного зібрання творів В. І. Леніна розглянуто основні теоретичні й практичні проблеми бу-

дівництва соціалізму в СРСР. Той, хто вивчає Леніна (а не тільки ілюструє цитатами з його текстів різні концепції), може побачити, що Володимир Ілліч пов'язував не тільки з самим соціалізмом, а не з перехідним періодом. Безумовно, побудоване нами суспільство далеко не в усьому відповідало ленінським ідеям. Доповідач висловив свою незгоду з думкою деяких дослідників, які вважають, що після 1934 р., XVII з'їзду ВКП(б) Сталін та його найближче оточення здійснили контрреволюційний переворот. С. В. Кульчицький підкреслив, що не можна все сприймати за допомогою двох кольорів, так би мовити, дивитися на білі плями через чорні окуляри.

Відповідаючи на запитання про колгоспи, він сказав, що В. І. Ленін у своїх працях писав про колективні господарства, і вони в основному відповідали його уявленням десь до 1929 р. Думки Сталіна з цього питання серйозно розходилися з ленінськими. Крім того, на процес формування колгоспів мали вплив опір селянства та реальна обстановка, що склалася в 30-ті роки. Звичайно, колективні господарства 30-х років значно відрізнялися від тих, які існували у 20-ті. Зовсім невірно було б погодитися з тими, хто пропонує відмовитися від них, як таких, що пережили себе. Їх творчий потенціал нині тільки-но починають використовувати. Його слід застосовувати повніше (особливо при розв'язанні продовольчої проблеми). Лише на основі колективного господарювання на базі колгоспно-кооперативної власності і можливе зростання сільського господарства.

Інтерес викликав виступ канд. іст. наук В. І. Марочка, який розглянув теоретичні погляди М. І. Бухаріна з питань соціалістичного будівництва. Він охарактеризував окремі його праці, позитивно оцінив факт передачі книг М. Бухаріна, О. Чаїнова та деяких інших учених у відкриті фонди бібліотек, детально проаналізував думки першого з них, які той висловив у «Замітках економіста». Вони стосувалися загострення хлібної кризи, умов переходу від відбудови народного господарства до його реконструкції. Сам термін «відбудова» він вважав умовним, оскільки в 20-ті роки був досягнутий не лише довоєнний рівень розвитку промисловості та сільського господарства, а й відбувалося становлення нового типу виробничих відносин. У висезгаданій праці М. І. Бухарін обстоював свої погляди на джерела нагромадження у промисловості та сільському господарстві, щодо пропорційного розвитку цих обох секторів. Однією з причин кризи хлібозаготівель він вважав високі ціни на технічні культури та низькі — на зернові. Це й привело до того, що селяни не були зацікавлені у вивезенні зерна на ринок. М. І. Бухарін висловився проти адміністративних методів керівництва, особливо в економіці. В. І.

Марочко підкреслив, що його теоретичні погляди слід розглядати комплексно, відзначаючи в них як позитивне, так і негативне.

Відповідаючи на запитання про співвідношення кооперування та колективізації, дослідник сказав, що сам термін «колгосп» виник не в кінці 20-х років. Він зустрічається в ленінських працях, зокрема в «Планах брошури «Про продовольчий податок». М. І. Бухарін ніколи не протиставляв кооперування процесу колективізації. Разом з тим протягом 20-х років він віддавав перевагу виробничо-збутовим формам кооперації, тобто частковому усупільненню селянських господарств. У цілому колективізація, якщо розуміти її як виробниче кооперування, не суперечить принципам кооперації. Інша справа, якими засобами, методами та в якій формі вона здійснювалася. Безумовно, це був повний відхід від ленінського вчення про кооперацію.

Найбільш жваво на зустрічі обговорювалися питання голоду наприкінці 1932 — на початку 1933 рр. Розповідаючи про його причини, С. В. Кульчицький виділив ряд основних факторів. Однією з причин він назвав повернення до продрозверстки, коли практично відбиралося все вироблене. На стан сільського господарства України надзвичайно негативним чинном вплинула адміністративно-територіальна реформа, яка в 1932 р. привела до дестабілізації управління. Зокрема, через організаційні непорозуміння в тому році у республіці заготівля хліба не починалася аж до вересня. Безумовно, на цьому позначилося насильницьке проведення колективізації. Дані свідчать, що голод гостріше відчувався в районах з високим рівнем останньої. Значно зменшилася продуктивність сільськогосподарського виробництва. Суворі заходи, здійснені комісією під керівництвом В. М. Молотова, не дали змоги збільшити кількість зерна, яке заготов-

лювалося, бо вилучати було нічого. На такий стан речей вплинула й світова економічна криза. Зросли ціни на імпортоване обладнання й знизилися — на сировину, зокрема зерно. Катастрофічна ситуація склалася в радянській зовнішній торгівлі, коли після відмови від вивозу останнього за одержані нами кредити доводилося розраховуватися творами мистецтва, в тому числі й шедеврами Ермітажу.

Відповідаючи на конкретне запитання про кількість жертв голоду 1933 р. на Україні, С. В. Кульчицький сказав, що прямих даних немає. Аналізуючи статистичні довідки (на початок 1933 р.) та матеріали перепису 1939 р., можна визначити дефіцит населення в республіці у розмірі більш як 4 млн. чол. — це і є наслідки голоду й репресій 30-х років (див. статтю С. В. Кульчицького в нашому журналі — 1988, № 3). На ряд запитань присутніх відповіли кандидати іст. наук Є. П. Шаталіна, В. М. Даниленко та інші.

Переважаюча більшість учасників засідання молодіжного дискусійного клубу відзначила необхідність його створення і корисність діалогу, незважаючи на цілком зрозумілі недоліки. Головним з них було те, що в кінцевому підсумку не вдалося саме дискусія. Багато хто з присутніх був зацікавлений не стільки в тому, щоб одержати відповідь на запитання, скільки дати своє трактування тієї чи іншої проблеми. Готуючи нові зустрічі, напевно, слід подбати про те, щоб можливість висловити власну думку мали всі її учасники, а не лише президія. При цьому треба вміти обґрунтовувати власну позицію, зрозуміти й оцінити докази, наведені опонентом. Проведення подібного роду дискусій — це один з прикладів відмови від старих методів і форм роботи.

М. С. ТАРАНЕНКО (Київ)

МАРТИНЕНКО ВОЛОДИМИР НИКИФОРОВИЧ

18 квітня 1988 р. після тяжкої тривалої хвороби помер старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР кандидат історичних наук В. Н. Мартиненко. Обірвалося життя комуніста, науковця, дипломата, активного громадського і політичного діяча.

В. Н. Мартиненко народився 6 жовтня 1923 р. у с. Горбулів Черняхівського району Житомирської області у бідняцькій родині. Після закінчення середньої школи в 1940 р. він поступив у Київський авіаційний інститут. З початком Великої Вітчизняної війни В. Н. Мартиненко у лавах Червоної Армії. Брав участь в обороні Києва, у визволенні України, в Берлінській операції.

Після демобілізації Володимир Никифорович поступив до Київського держуні-

верситету на факультет міжнародних відносин, який закінчив у 1951 р. З цього часу його життєвий шлях пов'язаний із зовнішньополітичною діяльністю країни. Він працював в Українському товаристві дружби і культурного зв'язку з закордоном, в апараті ЦК Компартії України. В 1961—1964 рр. навчався в Академії суспільних наук при ЦК КПРС, де успішно захистив кандидатську дисертацію. В 1965 р. його було направлено на роботу безпосередньо у зовнішньополітичні установи. Після роботи в Посольстві СРСР у Канаді В. Н. Мартиненко був призначений заступником міністра закордонних справ УРСР. В 1973—1979 рр. він постійний представник Української РСР при Організації Об'єднаних Націй. З 1980 по 1984 рр. В. Н. Мартиненко в ранзі надзвичайного

і повноважного посла займав посаду міністра закордонних справ Української РСР.

В. Н. Мартиненко брав активну участь у громадському та політичному житті. В 1981—1985 рр. входив до складу ЦК Компартії України, обирався депутатом Верховної Ради Української РСР 10-го скликання, був делегатом XXVI з'їзду КПРС та XXVI з'їзду Компартії України. Його багатогранна діяльність була відзначена орденами Трудового Червоного Прапора, Великої Вітчизняної війни II ступеня, Червоної Зірки, Дружби народів, Почесною

Грамотою Президії Верховної Ради УРСР, медалями.

Володимир Никифорович — автор цілого ряду праць з проблем історії Канади, зміцнення соціалістичної співдружності, боротьби проти ядерної загрози, діяльності ООН, ролі УРСР на міжнародній арені. В останні роки свого життя В. Н. Мартиненко був старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР. Всі, хто працював з ним, пам'ятатимуть його як скромну, чуйну людину, принципового комуніста, надійного товариша.

АКОПОВ МИХАЙЛО АРУТЮНОВИЧ

7 травня 1988 р. раптово помер доктор історичних наук, професор кафедри історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті ім. Т. Г. Шевченка Акопов Михайло Арутюнович.

М. А. Акопов народився 7 червня 1919 р. у с. Диг Горіського району Вінницької РСР. Трудову діяльність розпочав у 1938 р. зав. відділом піонерів Старо-Мар'їнського райкому комсомолу Орджонікідзівського краю. З 1939 р. Михайло Арутюнович служив у лавах Червоної Армії. Під час Великої Вітчизняної війни перебував у діючій армії. У повоєнні роки залишився на військовій службі. В 1950 р. закінчив Військово-політичну академію ім. В. І. Леніна і працював у військових училищах Калінінграда і Києва. Майже 13 років (1961—1974 рр.) очолював кафедру марксизму-ленінізму Київського вищого артилерійського інженерного училища ім. С. М. Кірова. З 1974 р. працював професором кафедри історії КПРС в Інституті підвищення кваліфікації.

М. А. Акопов — відомий радянський вчений в галузі історико-партійної науки. Його перу належать понад 150 наукових і науково-популярних праць. Він автор монографії «С. М. Кіров і творчість мас» (1966 р.), яка стала основою його докторської дисертації, книг «Ідеологічні міфи імперіалізму» (1971 р.), «Насильство — знаряддя імперіалізму» (1976 р.), «Чи вільний «вільний світ»?» (1980 р.), «Духовний світ радянської людини» (1985 р.). За активною участю М. А. Аكوпова вийшли колективні праці «КПРС — партія пролетарського інтернаціоналізму» (1983 р.) і «Критика сучасних буржуазних концепцій в курсі історії КПРС» (1986 р.).

Бойові, військові і трудові заслуги Михайла Арутюновича відзначені трьома орденами Вітчизняної війни, орденом Червоної Зірки, багатьма медалями, Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

Світла пам'ять про Михайла Арутюновича Аكوпова — вченого-комуніста — назавжди збережеться в серцях тих, хто знав і працював разом з ним.

НОВІ КНИГИ

- БРОВКО Л. Н.** Германская социал-демократия в годы фашистской диктатуры, 1933—1945.— М. : Наука, 1988.— 303 с.
- ВАЛЬЯНО М. В., ГРЯЗНОВА А. Г.** Соревнование в социалистических странах: общее и особенное.— М. : Профиздат, 1987.— 208 с.
- Великий Октябрь и актуальные проблемы международных отношений.**— К. : Политиздат Украины, 1988.— 271 с.
- Вінок безсмертя: Книга-меморіал.**— К. : Політвидав України, 1988.— 577 с.
- XXVII съезд КПСС и задачи дальнейшего развития общественных наук : Сб.**— К. : Наук. думка, 1988.— 158 с.
- ДУМОВА Н. Г.** Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции.— М. : Наука, 1988.— 246 с.
- ЗОЛОТАРЕВ В. А., КОЗЛОВ И. А.** Российский военный флот на Черном море и в Восточном Средиземноморье.— М. : Наука, 1988.— 208 с.
- Историко-археологическое изучение Древней Руси : Итоги и осн. пробл.**— Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1988.— 232 с.
- История крестьянства СССР. История советского крестьянства: В 5 т. Т. 4.** Крестьянство в годы упрочения и развития социалистического общества 1945—конец 50-х гг.— М. : Наука, 1988.— 395 с.
- КАБАНОВ В. В.** Крестьянское хозяйство в условиях «военного коммунизма».— М. : Наука, 1988.— 304 с.
- КЛЮЧЕВСКИЙ В. О.** Сочинения: В 9 т. Т. 1. Курс русской истории. Ч. 1.— М. : Мысль, 1987.— 430 с.
- «Крещение Руси» в трудах русских и советских историков.**— М. : Мысль, 1988.— 336 с.
- КУРБАТОВ Г. Л., ФРОЛОВ Э. Д., ФРОЯНОВ И. Я.** Христианство : Античность. Византия. Древняя Русь.— Л. : Лениздат, 1988.— 334 с.
- ЛАВЕРЫЧЕВ В. Я.** Военный государственно-монополистический капитализм в России.— М. : Наука, 1988.— 336 с.
- МАВРОДИН В. В.** Рождение новой России.— Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1988.— 535 с.
- МАЛЬКОВ В. Л.** Франклин Рузвельт : Пробл. внутр. политики и дипломатии : Ист.-докум. очерки.— М. : Мысль, 1988.— 350 с.
- МАНАСОВ М. А.** Куба : дорогами свершений.— М. : Наука, 1988.— 133 с.
- МОВЧАН О. Н.** Трудящиеся УССР в борьбе с продовольственным кризисом при переходе к нэпу.— К. : Наук. думка, 1988.— 123 с.
- Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны : Сб. науч. тр.**— К. : Наук. думка, 1988.— 232 с.
- Развитие социально-классовой структуры населения Украинской ССР в 60—80-е годы.**— К. : Наук. думка, 1988.— 286 с.
- Сионизм в системе империализма : Очерки истории и современность.**— М. : Наука, 1988.— 192 с.
- Советские традиции, праздники и обряды : Слов.-справ.**— К. : Политиздат Украины, 1988.— 224 с.
- СОЛОВЬЕВ С. М.** Сочинения : В 18 кн. Кн. 1. История России с древнейших времен. Т. 1.— М. : Мысль, 1988.— 798 с.
- Социальная политика КПСС на современном этапе.**— М. : Мысль, 1988.— 304 с.
- Стратегия и тактика большевиков в борьбе за победу Октября.**— М. : Изд-во Моск. ун-та, 1988.— 188 с.
- ТЕСЛЮК М. М.** У боротьбі за возз'єднання : Сторінки спогадів.— 2-ге вид.— Львів : Каменярь, 1988.— 243 с.
- Українська РСР на міжнародній арені: Зб. документів і матеріалів, 1981—1985 рр.**— К. : Політвидав України, 1988.— 618 с.
- ФЕДОРОВ В. Н.** ООН и проблемы войны и мира.— М. : Междунар. отношения, 1988.— 263 с.
- ФРОЯНОВ И. Я., ДВОРНИЧЕНКО А. Ю.** Города — государства Древней Руси.— Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1988.— 269 с.
- ХРОМОВ П. А.** Очерки экономики докапиталистической России.— М. : Наука, 1988.— 312 с.
- ШИП Н. А.** Русско-украинское культурное сотрудничество в XVIII — первой половине XIX в.— К. : Наук. думка, 1988.— 111 с.
- ШТЕМПЕЛЬ Д.** Население мира в 2000 году : Численность, рождаемость, продолжительность жизни...— М. : Мысль, 1988.— 207 с.